

Nyelvelmélet és dialektológia 3

Szerkesztették:

É. KISS KATALIN

HEGEDŰS ATTILA

PINTÉR LILLA



SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST–PILISCSABA, 2015

A kötet megjelenését a Központi Alapok Program (KAP-1.9-14/017 BTK) támogatta



PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

1635
alapítva

A kötet tanulmányait lektorálták:

BALOGNÉ BÉRCES KATALIN	KÁDÁR EDIT
BÁRKÁNYI ZSUZSANNA	KISS SÁNDOR
HASZNOS ANDREA	SIPTÁR PÉTER
BÁRÁNY ANDRÁS	TÓTH VALÉRIA
É. KISS KATALIN	JUHÁSZ DEZSŐ
HEGEDŰS ATTILA	H. TÓTH TIBOR
GUGÁN KATALIN	N. FODOR JÁNOS
FORRÓ ORSOLYA	KÁLMÁN LÁSZLÓ
BORBÉLY ANNA	KOZMÁCS ISTVÁN
BODÓ CSANÁD	SZIGETVÁRI PÉTER
CSER ANDRÁS	TÁNCZOS ORSOLYA

ISBN 978 963 277 545 6

© A szerzők, 2015

A borítót Zétényi Zsófia tervezte
Dabis Balázs Silvius fényképének felhasználásával

Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu

Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Készült a budapesti Prime Rate Nyomdában
Felelős nyomdavezető: Dr. Tomcsányi Péter ügyvezető igazgató

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
Adamik Béla:	11
A számítógépes latin dialektológia régi-új útjain: a vulgáris latin magánhangzó-fúziók, a szinkópa és a hangsúly korrelációja	
Balogné Bérces Katalin:	25
A hangsúlyfüggő mássalhangzó-gyengülés alrendszerei	
Bíró Bernadett:	43
Az északi és déli manysi ditranzitív szerkezetek szórendje	
Ditrói Eszter:	58
A helynévrendszerek területi differenciáltságának statisztikai alapú megközelítése	
Egedi Barbara:	81
Határozottan dialektusfüggő: kopt nyelvjárások névelőrendszerei	
Horváth Laura:	99
Habitualitás kifejezése udmurt nyelvjárásokban	
Huszthy Bálint:	126
Zárhang-gemináció mint javító stratégia a délolasz regionális köznyelvben	

Kádár Edit – Németh Boglárka:	142
A progresszív nézőponti aspektus jellegzetességei és a moldvai magyar nyelvjárás	
Kiss Jenő:	171
Dialektológiai hipotézisek az idő mérlegén	
Kristó László:	181
Az /r/ disztribúciója és annak eredete az angol nyelv akcentusaiban	
Mády Katalin:	196
<i>A fogadodban sok a vendég</i> : hosszú magánhangzók egy mezőségi nyelvjárásban	
Molnár Mária – Sinkovics Balázs:	211
Nyelvjárás a nyilvános térben – Egy közéleti szereplő beszédeinek nyelvjárásossága	
Németh Miklós – Bagi Anita – Molnár Mária:	223
Ö-zés szabályok nélkül?	
Sipőcz Katalin:	234
Tárgyjelölés a manysi ditranzitív szerkezetekben	
Vargha Fruzsina Sára:	246
Lexikai, fonológiai, fonetikai stabilitás (és relevancia) a magyar nyelvjárásokban	

Bevezetés

E kötetben a PPKE Elméleti Nyelvészeti és Magyar Nyelvészeti Tanszékének évi – most már mondhatjuk – rendszeres konferenciája 2014. novemberi előadásait olvashatjuk. Az itt szereplő írások ismét bebizonyítják, hogy az elmélet és az empiria kézen fogva járnak, mindkettő csonka a másik nélkül. Bebizonyítják továbbá azt is, hogy szükség van a továbbiakban is a konferenciasorozat életben tartására: az írások egyértelműen magas színvonala jelzi ezt.

Kötetünk tanulmányai a dialektológiát mind térben, mind időben közrefogó írások. Egedi Barbara tanulmánya a kopt dialektusok (a szaidi és bohairi) névelőrendszerait elemzi, bemutatva a szabályos és az emocionális névelő különbségét, melyben a dialektusfüggés, a pragmatikai környezet hatása érvényesül a névelőhasználatban. Szintén az ókorba vezet Adamik Béla tanulmánya, amely egy vitatott, Hermann Józsefhez fűződő elméletet igazol. Mindezt a császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa segítségével teszi. Időtől függetlenül a dialektológia általános kérdései közé tartoznak azok a hipotézisek, amelyek a regionális változatok időbeliségét jelölik ki. Ehhez a problematikához szól hozzá Kiss Jenő tanulmánya elemezve az átalakulás, a változás mikéntjét.

Sajátos fonetikai/fonológiai blokkot jelent Kristó László, Balogné Bérces Katalin, Huszthy Bálint és Mády Katalin írása. Kristó László (főként történeti) angol nyelvi anyagon elemzi az /r/ disztribúcióját különböző akcentusokban, Balogné Bérces Katalin pedig részben történeti, másrészt közelmúltban megfigyelt nyelvi produktumokban mutat ki leníciós jelenségeket. Huszthy Bálint a délolasz adatközlők idegenszó-kiejtését elemezve jutott arra a véleményre, hogy az itt megfigyelt zárhang-gemináció a beszélők javító stratégiájához köthető. Mády Katalin a mezőségi Pusztakamaráson vizsgálta a magánhangzók hosszúságát és rövidülését.

A kvantitatív dialektológia új módszereit mutatja be Vargha Fruzsina tanulmánya. A dialektometriát alkalmazva hasonlítja össze különböző kutatási pontok azonos jelenségeit, bemutatva a hasonlóság mértékét. Ehhez megfelelő módszerként a különbségek egyszerűsítését alkalmazva jut el az összehasonlítás elfogadható mértékéig. Ehhez hasonló kutatási módszert mutat be Ditrői Eszter helynévrendszerek strukturális elemzése kapcsán, s így a „névjárás” a regionális nyelvhasználat valós összetevője lehet.

A finnugor tematikájú tanulmányok blokkját Horváth Laura írása nyitja az udmurt nyelvben megfigyelhető habituális kifejezések nyelvjárási kötöttségének bemutatásával. Két tanulmány a manysi ditranzitív szerkezetek problémáit elemzi. Bíró Bernadett amellet érvet, hogy szórendjüket, az ún. indirektív

és szekundatív szerkezetek közötti választást elsősorban pragmatikai, információszerkezeti tényezők irányítják. Sipőcz Katalin ugyanezen szerkezetekben a tárgyjelölés kérdését vizsgálja; megmutatja, hogy a tárgyrag és a tárgyas ragozás a tárgy topik szerepének jelölésére szolgál.

Tág elméleti összefüggésben elemzi a progresszív nézőponti aspektus megjelenést Kádár Edit és Németh Boglárka tanulmánya: a moldvai nyelvjárás ilyen szerkezeteinek elemzése alapján valószínűsíthető, hogy „a szerkeztípus produktivitásának a prototipikus progresszívétől való sokirányú eltávolodása valamiféle funkcionális kiüresedést jelez”. A dél-magyarországi *ő*-zést vizsgálja két további tanulmány. Molnár Mária és Sinkovics Balázs írása egy közéleti beszélő négy szövegének elemzése folytán mutatja be a nyelvjárásiasságnak a megszólalás nyilvánossági fokával való összefüggését, Németh Miklós, Bagi Anita és Molnár Mária tanulmánya pedig a tájnyelvi beszélők nyelvi variabilitását mutatja be egy született szegedi beszélővel készített nyolc órás interjú elemzésével.

A számítógépes latin dialektológia régi-új útjain: a vulgáris latin magánhangzó-fúziók, a szinkópa és a hangsúly korrelációja

Adamik Béla

1. Bevezetés, célok*

Jelen tanulmány egy Herman Józseftől felfedezett, illetve feltételezett összefüggésrendszerrel foglalkozik, miszerint a kései latin feliratokon, a vulgáris latin magánhangzó-fúziók okozta betűcserék hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban tapasztalható területileg szignifikánsan eltérő megoszlása a latin szóhangsúly területileg eltérő nyomatókéval magyarázandó. Eszerint, ahol a magánhangzó-fúziók okozta betűcserék magasabb arányát figyelhetjük meg hangsúlyos szótagban, ott alacsonyabb nyomatóké volt a hangsúly, és fordítva: ahol kevesebb, magánhangzó-fúziók okozta tévesztés regisztrálható hangsúlyos szótagban, ott a hangsúlynak erősebb nyomatókének kellett lennie. Herman megfigyeléseit nem meggyőzőnek és fenti elméletét elfogadhatatlannak nyilvánította J. N. Adams nemrég megjelent monográfiájában. A szinkópa-jelenségek bevonásával a Hermantól feltételezett összefüggésrendszerbe, valamint a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisára támaszkodva, a tanulmány megkísérli a fenti probléma megoldását, a Herman és Adams közti „vita” eldöntését.

2. Herman József korrelációs elmélete

Herman József egy 1965-ben megjelent, majd 1990-ben újraközölt, a késő császárkori latin hangváltozások területi különbségeit tárgyaló tanulmányában, annak a nyomatókéi hangsúly problémájáról szóló alfejezetében, a vulgáris latin

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 11–24.

* Jelen tanulmány a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 3. szakasz című, K 108399 ny. sz. OTKA-projekt keretében készült.

magánhangzó-fúziók okozta betűcserék területi megoszlását vizsgálta hangsúlyos és hangsúlytalan szótag szerinti megkülönböztetésben (Herman 1965=1990: 22–24.). Mint ismeretes, a vulgáris latinban, eltekintve néhány peremterülettől, a nyelvterület jelentős részén a magánhangzó-rendszer átépülésében a következő folyamat volt a meghatározó. Hangsúlyos szótagokban a hosszú \bar{e} és a rövid i egybeesett egy zárt e -ben, a hosszú \bar{o} és a rövid u pedig zárt φ -ban fuzionált, hangsúlytalan szótagban pedig ugyanez a hangszínfúzió kiterjedt a rövid e -re és a rövid o -ra is, amelyek hangsúlyos szótagban viszont nyílt e -vé és nyílt φ -vá váltak ($\bar{e} i > e$, $e > \varphi$; $\bar{o} u > \varphi$, $o > \varphi$; $\bar{e} e i > e$, $\bar{o} o u > \varphi$).¹ A latin feliratokon ezt a román nyelvekből is rekonstruálható változási folyamatot az E és I valamint az O és V közötti betűcserék jelenítik meg,² s teszik követhetővé. Mármost, Herman József, néhány római provincia és Róma város kései (5–6. századi)³ feliratos anyagát vizsgálva, megfogalmazása szerint, váratlan különbséget fedezett fel e magánhangzó-fúziók okozta betűcserék hangsúlyos és hangsúlytalan szótag szerinti megoszlásában (vö. 1. táblázat). E tekintetben Herman elsősorban Gallia⁴ és Róma között talált észrevehető, szignifikáns különbséget, amennyiben megfigyelte, hogy a magánhangzó-fúziók okozta betűcserék hangsúlyos szótagban sokkal ritkábban fordulnak elő Rómában, mint Galliában. Számításai szerint (1. táblázat T – teljes tartalmú – aloszlopok) a hangsúlyos szótagbeli magánhangzó-tévesztések aránya (a hangsúlytalan szótagbeliekhez mérve) Galliában 27,6%, Rómában pedig 14,3%. E két érték közötti kontraszt Herman szerint még élesebb, ha csak a hosszú \bar{e} és a rövid i valamint a hosszú \bar{o} és a rövid u fúziójára vonatkozó betűcseréket vesszük tekintetbe (azaz kizárjuk a rövid e -re és o -ra valamint a hosszú i -re és u -ra vonatkozó tévesztéseket):⁵ ez alkalommal a vonatkozó arányok 29,3% Gallia és 13,2% Róma esetében (1. táblázat R – részleges tartalmú – aloszlopok).⁶

¹ Hogy a hangsúlytalan szótagok kedveznek a neutralizációnak, és kevesebb magánhangzó-kontrasztot képesek hordozni, mint a hangsúlyos szótagok, az a világ nyelveiből jól ismert és leírt jelenség a fonológiai irodalomban, vö. pl. Yu, Alan C. L. (2011: 293–294).

² E tanulmányban a különféle hibatípusok jelölésére a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa (vö. <http://lldb.elte.hu/>), ennek megfelelően a továbbiakban rövidítése Adatbázis vagy LLDB) kódrendszerét használom. A kódoknál a > jel értelme: „a szövegben úgy jelenik meg mint”, pl. “ $\acute{e} > I$ ” olvasata: „a normatív nyelvhasználat szerinti hosszú, hangsúlyos e hangot a szövegben I betű jeleníti meg”.

³ Ahol nem állt ilyen pontosan datálható anyag a rendelkezésére (mint Róma városában), ott Herman (1965=1990: 13) vagy kihagyta (már ahol lehetséges volt, mint Hispania és Gallia esetében) a 600 utánra datálható feliratokat, vagy (mint Észak- és Dél-Itália és Dalmatia esetében) egyszerűen az összes keresztény feliratot bevonta a vizsgálatba.

⁴ Herman tanulmányában Gallia tekintetében Lugudunensis provinciát Lugudunum (Lyon) városa és territórium, Narbonensis provinciát pedig Vienna (Vienne) városa és territórium képviseli.

⁵ Herman e második, részleges körben tehát bevonta a vizsgálatba az (LLDB-Adatbázis kódrendszerében kifejezve) $i > E$, $i > \bar{E}$, $\acute{e} > I$, $e > I$, $\acute{u} > O$, $u > O$, $\acute{o} > V$, $o > V$ kódú, de kizárta az $i > \bar{E}$, $i > E$, $\acute{e} > I$, $e > I$, $\acute{o} > V$, $o > V$ kódú jelenségeket (az $\acute{u} > O$ és $u > O$ típusúakat nem is vette figyelembe), vö. Tableau 1 (Herman 1965=1990: 25). Tehát Herman e részleges verzióban kizárta a vizsgálatból azokat a betűkeveréseket, amelyek nincsenek összhangban a vulgáris latin hangszínfúziókkal, mert az érintett magánhangzók (\acute{e} , \acute{i} , \acute{o} , \acute{u} , \bar{i} és \bar{u}) nem vesznek részt benne, és

1. táblázat: Herman (1965: 22–24) alapján

	(klasszikus lat. > vulgáris lat.) $\acute{e} \acute{i} > \epsilon, \acute{e} > \epsilon; \acute{d} \acute{u} > \rho, \acute{o} > \rho; \bar{e} e i > \epsilon, \bar{o} o u > \rho \rightarrow E \sim I / O \sim V$											
	T = $\acute{i} > E, i > E, \acute{e} > I, e > I, \acute{u} > O, u > O, \acute{o} > V, o > V, \acute{i} > E, i > E, \acute{e} > I, e > I, \acute{o} > V, o > V$											
	R = $\acute{i} > E, i > E, \acute{e} > I, e > I, \acute{u} > O, u > O, \acute{o} > V, o > V$						T = Teljes, R = Részleges					
5–6. sz.	Gallia		Róma		Hispania		Észak-Itália		Dél-Itália		Dalmátia	
	T	R	T	R	T	R	T	R	T	R	T	R
$\acute{E} \sim \acute{I} / \acute{O} \sim \acute{U}$	27,6%	29,3%	14,3%	13,2%	25,6%	26,9%	18,3%	16,8%	17,8%	20%	25,3%	25,7%
$E \sim I / O \sim U$	72,4%	70,7%	85,7%	86,8%	74,4%	73,1%	81,7%	83,2%	83,2%	80%	74,7%	74,3%

Továbbá, Herman abból a tényből, hogy a Galliában mért 27,6%, illetve 29,3% hangsúlyos szótagbeli betűtévesztési arány nagyjából megfelel a hangsúlyos szótagok átlagos előfordulási arányának a latin nyelvben (1 : 2,5 \approx 28,6% : 71,4%), arra következtetett, hogy Galliában a magánhangzó-fúziók hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyforma mértékben következtek be, míg Rómában a magánhangzók hangsúlyos szótagban ellenállóbbnak tünnek a fúzióval szemben (ti. a 14,3%, ill. 13,2%-os betűkeverési arány jóval elmarad a galliaitól). E különbségek megfigyelése Hermant annak feltételezésére indították, hogy az E/I és O/V tévesztések hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli megoszlásának területi különbségei a hangsúly nyomatéka mértékének földrajzi különbségeivel állhatnak összefüggésben.

Herman ezt a feltételezését arra a fentebb már említett vulgáris latin hangfejlődési sajátosságra, aránytalanságra építette, hogy a vulgáris latin magánhangzó-fúziók a hangsúlytalan szótagokban több (6) magánhangzóra terjedtek ki, mint a hangsúlyos szótagokban (4), hiszen, mint láthattuk, a hangsúlyos szótagokban a hosszú megfelelőiktől külön tartott rövid *e* és a rövid *o* a hangsúlytalan szótagokban egybeolvadtak azokkal.⁷ Ebből Herman számára vilá-

azokat is, amelyek nem egyértelműen tükrözik a vulgáris latin hangszínfúziókat, ti. az $e > I$ és az $o > V$ kódú jelenségeket. Eljárása azonban esetleg és legfeljebb csak az $o > V$ (Hermannál “V pour õ”) esetében fogadható el, az $e > I$ (Hermannál “I pour ě”) esetén egyáltalán nem: hiszen ahogy maga Herman (2003: 35) írja, “az újlatin terület többsége csak a klasszikus $\bar{e}, \acute{e}, \check{i}$ -ből eredő *e*-t ismeri utolsó szótagban”, így az $e > I$ (Hermannál “I pour ě”) típusú betűkeverés valóban a hangsúlytalan szótagbeli magánhangzó-fúziót jeleníti meg. Az $o > V$ (Hermannál “V pour õ”) esetében a szakirodalomban valóban ellentmondásos nézetek fogalmazódtak meg arról, hogy az /o:/, /o/ és /u/ fúziója /o/-ba megtörtént-e egyáltalán: Kiesler (2006: 44) és Maiden (2011: 242–243) szerint igen, legalábbis a nyugati újlatin nyelvterületen, Banfi (1996: 166, 1.3.3.) szerint nem, legalábbis a szóbelseji szótagokban nem.

⁶ A klasszikus és vulgáris latin terminusokat kettős jelentésben, (egymással oppozícióban lévő) nyelvváltozatok és (egymást követő) nyelvtörténeti korszak jelölőként is használom, vö. indoklással Adamik (2009a: 25–26.).

⁷ Legalábbis a nyelvterület nagyobb, nyugati részén, vö. az 5. jegyzetet: a területi különbségek megléte azonban jelen esetben nem okoz elméleti problémát, mert ilyenek a hangsúlyos szótagbeli fúziók tekintetében is vannak az újlatin/román nyelvek között, vö. Herman (2003: 34 sk.).

gossá vált, hogy a hangsúlyos helyzetnek hangsínmegőrző szerepe kell hogy legyen, hiszen a nyomatéki kitűnéssel⁸ jellemezhető hangsúlyos helyzet segítette elő a rövid és hosszú *e*, illetve a rövid és hosszú *o* külön tartását (zárt *e* és *o* ill. nyílt *e* és *o* megkülönböztetését) és a nyomatéki kitűnés nélküli hangsúlytalan helyzet pedig ugyanezen hangok teljes fúzióját (a zárt–nyílt megkülönböztetés megszűntetésével *e*-be, ill. *o*-ba).

Innen továbblépve Herman levonta a következtetést, hogy ha a nyomatéktöbblet segíti a hangszínkülönbségek megőrzését, illetve a nyomatékhiány a hangszínkülönbségek megszűnését, akkor feltételezhetjük, hogy ahol a hangsúly *erősebb* nyomatékú volt, ott *kevesebb* magánhangzó-fúziók okozta tévesztést regisztrálhatunk hangsúlyos szótagban, és fordítva, ahol *gyengébb* nyomatékú volt a hangsúly, ott *több* magánhangzó-fúziók okozta betűcserét figyelhetünk meg hangsúlyos szótagban. Így, Herman állítása szerint, a hangsúlyos szótagbeli tévesztések arányának területi különbségei a hangsúly-nyomaték mértékének területi különbségeivel magyarázandók.

3. J. N. Adams kritikája

Herman Józsefnek e most ismertett megfigyeléseit és arra épített elméletét teljes egészében nem meggyőzőnek és elfogadhatatlannak nyilvánította J. N. Adams, 2007-es monográfiájának „A ’Római hangsúly’ és annak állítólagos hatásai” című alfejezetében.⁹ Adams röviden (tegyük hozzá, túl röviden, azaz lényeges részekre nem reflektálva) ismerteti Herman vonatkozó megállapításait,¹⁰ majd elutasítja őket mondván: „Egy pillantás Herman százalékaire világossá teszi, hogy azok nem mutatnak semmi lényegeset”, majd „ezek a számok azt mutatják, hogy a hangsúlyos magánhangzók ugyanúgy érintettek voltak Rómában, mint Galliában; a százalékok közti különbség nem kényszerítő erejű”; és „nem szabadna ilyen adatokból arra következtetni, hogy a római latin hangsúly különbözött a galliától” stb.¹¹

Egy ennyire jelentős nézetkülönbség esetén természetesen felmerül a kérdés: kinek van igaza? Megválaszolható-e egyáltalán egy ilyen kérdés? Tudományos értelemben igazságot tenni Herman és Adams között nyilván csak akkor lehet, ha ezt a Hermantól a hangsúly nyomatékának mértéke és a hangsúlyos szótagbeli magánhangzó-tévesztések mértéke között felfedezett vagy feltételezett összefüggés-rendszert valahogy újra megvizsgáljuk, teszteljük, hogy

⁸ A ‘nyomaték’, mint az ‘intensity’ (Herman 2000: 36) avagy ‘intensité’ (Herman 1965=1990) magyar fordítását Hermantól vettem át (Herman 2003: 36). A latin hangsúly minőségének meghatározása körüli vitákhoz vö. Loporcaro (2011: 62), és Adamik (2008) és (2013).

⁹ Adams (2007: 666–668): ‘The ‘Roman accent’ and its alleged effects’

¹⁰ Adams (2007: 667) Herman módszerét is kritizálja, alaptalanul, vö. Adamik 2012a (= 2012b).

¹¹ Adams (2007: 667): “[a] glance at Herman’s percentages shows that they establish nothing substantial”, “[t]hese figures show that accented vowels were affected at Rome just as in Gaul; the difference between the percentages is not compelling”; “there is nothing distinctive about the behaviour of vowels in accented syllables”, “[i]t would not be justified to conclude from such evidence that the Latin accent of Rome differed from that of Gaul”.

létezik-e, működik-e. Véleményem szerint van egy módja, illetve csak egy módja van ennek a „revízióknak”. Ha egy újbóli vizsgálat során ugyanazt tesszük, mint Herman, de egyúttal a vizsgálatba egy új tényezőt, egy harmadik *comparandum*-ot is bevonunk. Ezúttal a hangsúlyos szótagbeli E/I és O/V tévesztések arányát nem csak a hangsúlytalan szótagbeli tévesztésekhez, hanem a szinkópa-jelenségek előfordulásaihoz is mérjük,¹² és így próbáljuk megnézni, hogy van-e köztük valamilyen, megfelelésrendszer, korreláció vagy nincs.

A szinkópa-jelenségek bevonása a vizsgálatba azért kulcsfontosságú, mert a hangsúlyos szótag előtti vagy utáni szótagokban a hangsúlytalan rövid magánhangzók eltűnése, kiesése nagy valószínűséggel a hangsúly nyomatékával áll összefüggésben: ha a hangsúly nyomatéka kellően nagy, akkor a szinkópa bekövetkezik a szomszédos hangsúlytalan szótagokban, és fordítva, ha a hangsúly nyomatéka csekély, akkor a szinkópa ugyanezekben a szótagokban elmarad.

Jelen összefüggésben, a Herman-féle vizsgálatra és elméletre adaptálva elméletileg ez azt jelenti, hogy ahol a hangsúlyos szótagbeli, magánhangzó-fúziók okozta betűcserék *nagyobb* arányát figyelhetjük meg, ott *kevesebb* szinkópának és hangsúlytalan szótagbeli betűtévesztésnek kell lennie, a hangsúly nyomatékának *alacsonyabb* mértéke miatt, és fordítva: ahol a hangsúlyos szótagbeli, magánhangzó-fúziók okozta betűcserék *kisebb* arányát figyelhetjük meg, ott *több* szinkópának és hangsúlytalan szótagbeli betűtévesztésnek kell lennie, a hangsúly nyomatékának *magasabb* mértéke miatt (összefoglaló jelleggel lásd a következő, 2. táblázatot).

2. táblázat: Kiterjesztett Herman-féle korrelációs hipotézis

	Magánhangzó-fúziók	Hangsúlynyomatéka	É/Í és Ó/Ú tévesztések	E/I és O/V tévesztések	Szinkópa
+ = többlet, magasabb mérték, nagyobb arány	$\bar{e} e i > \epsilon$ $\bar{o} o u > \varphi$	+	-	+	-
- = hiány, alacsonyabb mérték, kisebb arány	$\acute{e} i > \epsilon$ $\acute{o} u > \varphi$	-	+	-	+

¹² Szinkópának nevezzük a hangsúlyos szótagot megelőző (pretonikus) vagy azt követő (posztonikus) hangsúlytalan rövid magánhangzók kiesését, elenyészését: az előbbit a lat. *veterānus* ('öreg, kiszolgált katona') > vulg. lat. *vetrānus* > rom. *bătrîn*, ol. dial. *vetrano* etc., az utóbbit pedig a lat. *viridem* ('zöld') > vulg. lat. *verde* > rom. ol. *verde*, fr. *vert* fejlődés illusztrálja, vö. Herman (2003: 35) és Adamik (megjelenik) további szakirodalommal (vö. még lentebb a 17. jegyzet feliratos példáit).

4. A kiterjesztett Herman-féle korrelációs elmélet tesztje Herman adatain

A következőkben tehát ezt a szinkópa jelenségére is kiterjesztett Herman-féle korrelációs elméletet fogom újbóli vizsgálatnak alávetni, mégpedig kétféleképpen. Először is, mivel Herman vonatkozó tanulmányában nem csak a magánhangzó-fúziókra utaló betűcserék számait közölte első táblázatában („Tableau 1”, Herman 1965=1990: 25), hanem annak folytatásában (a 26. oldalon) a szinkópák számait is, pusztán Herman adatai alapján újraszámolom a hangsúlyos szótagbeli és a hangsúlytalan szótagbeli betűtévesztések, valamint a szinkópák egymáshoz képesti arányait (tehát a három vizsgálatba vont jelenség relatív frekvenciáját). Másodszor, a kiterjesztett Herman-féle korrelációs elméletet tőle független anyagon is tesztelem, mégpedig a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa segítségével. Először azonban nézzük Herman-féle szám adatok közötti arányok újraszámolásának eredményeit.

Az újraszámolás eredményeit a 3. táblázatban ábrázoltuk számszerűleg és vonaldiagramok formájában is. Először kiszámoltuk a három, vizsgálatba vont jelenség számainak egymáshoz viszonyított arányait, majd a Hermantól kiválasztott földrajzi egységeket a szinkópák arányszáma szerinti csökkenő sorrendbe rendeztük, végül az így megkapott arányszámok egymáshoz képesti megoszlását vonaldiagrammal is ábrázoltuk, mind a teljes, mind a részleges változatban. Következő lépésben, egyfajta súlyozás keretében, kizártuk a vizsgálatból azokat a területeket, melyek adatszámuk viszonylag alacsony, az adatok össz-száma 100 alatt volt. A súlyozás szükségességét igazolja az a statisztikai tapasztalat, hogy minél több adatunk van vizsgált jelenségek viszonylagos gyakoriságának, belső megoszlási struktúrájának megállapítására, a köztük megállapított viszonyok annál megbízhatóbban tükrözik a valóságot, jelen esetben a nyelvi szerkezet mozgásának területi sajátosságait. A súlyozott eredményeket a táblázatban külön diagramok ábrázolják. Ezen a módon egyértelmű megfelelés-rendszert lehetett megállapítani a diagramon 3-as sorszámú Róma, a 4-es sorszámú Észak-Itália és az 5-ös sorszámú Gallia között. E három, magas adatszámú terület egybevetése jól mutatja a Hermantól feltételezett megfelelés-rendszer működését (Róma, Észak-Itália és Gallia rövidítése itt R, ÉI és G): minél több betűcsere fordul elő hangsúlyos helyzetben (STV: R 13% < ÉI 18% < G 27% / SRV: R 12% < ÉI 16% < G 29%), annál kevesebb szinkópa regisztrálható (STV: R 6% > NI 4% > G 2% / SRV: R 7% > NI 4% > G 2%), és ezzel összhangban annál kevesebb betűcsere rögzíthető hangsúlytalan szótagokban (STV: R 81% > NI 78% > G 71% / SRV: R 81% > NI 80% > G 69%). Következésképpen a Hermantól feltételezett megfelelésrend-szer, három összetevőre bővített formájában, már pusztán Herman számadatai alapján is működni látszik.

3. táblázat: Herman (1965: 22–26) alapján

(klasszikus lat. > vulgáris lat.) $\acute{e} \acute{i} > \epsilon, \acute{e} > \epsilon; \delta \acute{u} > \rho, \acute{o} > \rho; \bar{e} \bar{e} i > \epsilon, \bar{o} o u > \rho \rightarrow E \sim I / O \sim V$												
T = $i > E, i > E, \acute{e} > I, e > I, \acute{u} > O, u > O, \acute{o} > V, o > V, \acute{i} > E, i > E, \acute{e} > I, e > I, \acute{o} > V, o > V$												
R = $i > E, i > E, \acute{e} > I, e > I, \acute{u} > O, u > O, \acute{o} > V, o > V$						T = Teljes, R = Részleges változat						
5–6. sz. (súlyozott változat)	1. Dalmatia		2. Hispania		3. Róma		4. Észak-Itália		5. Gallia		6. Dél-Itália	
	T 100% = 86	R 100% = 73	T 100% = 80	R 100% = 73	T 100% = 194	R 100% = 179	T 100% = 164	R 100% = 155	T 100% = 239	R 100% = 219	T 100% = 85	R 100% = 76
$\acute{E} \sim \acute{I} / \acute{O} \sim \acute{U}$	23% (20)	23% (17)	24% (19)	25% (18)	13% (26)	12% (22)	18% (29)	16% (25)	27% (65)	29% (63)	18% (15)	20% (15)
$E \sim I / O \sim U$	69% (59)	67% (49)	69% (55)	67% (49)	81% (156)	81% (145)	78% (129)	80% (124)	71% (170)	69% (152)	81% (69)	79% (60)
Szinkópa	8% (7)	10% (7)	7% (6)	8% (6)	6% (12)	7% (12)	4% (6)	4% (6)	2% (4)	2% (4)	1% (1)	1% (1)

1. Teljes Változat (Herman 1965)

Region	É-Í/Ó-Ú	E-I/O-U	Szinkópa
1	23%	23%	8%
2	23%	23%	10%
3	24%	24%	7%
4	25%	25%	8%
5	13%	12%	6%
6	12%	18%	7%

2. Részleges Változat (Herman 1965)

Region	É-Í/Ó-Ú	E-I/O-U	Szinkópa
1	69%	67%	10%
2	67%	67%	10%
3	69%	69%	7%
4	67%	67%	8%
5	81%	81%	6%
6	81%	78%	7%

1. Súlyozott T-Változat (Herman 1965)

Region	É-Í/Ó-Ú	E-I/O-U	Szinkópa
3	24%	24%	7%
4	25%	25%	8%
5	13%	12%	6%

2. Súlyozott R-Változat (Herman 1965)

Region	É-Í/Ó-Ú	E-I/O-U	Szinkópa
3	69%	67%	10%
4	67%	67%	10%
5	81%	81%	6%

5. A kiterjesztett Herman-féle korrelációs elmélet tesztje az LLDB adatain

Mivel azonban Herman, nyilván a közölt számadatok óriási mennyisége miatt, nem publikál(hat)ta azok forrásait, ill. bibliográfiai meghatározását, ezért adatainak, valamint az erre épülő eredményeinek ellenőrizhetősége kérdésessé vál(hatott): a közölt adatok hitelességét ugyanis pusztán a közlő személyének (amúgy vitathatatlan) hitelessége biztosította. A tudományos megközelítés azonban ellenőrizhetőséget követel, amivel egyébként maga Herman is teljesen tisztában volt, és ezt az ellenőrizhetőséget biztosítja most, a Herman Józseftől kezdeményezett Late Latin Data Base, amely végül mint Császárkori latin felira-

tok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa (Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age) valósul(t) meg.¹³ A következőkben tehát az adatbázis anyagán fogom tesztelni e Herman-féle korrelációs elmélet kiterjesztett változatát, lényegében ugyanazon kritériumok alapján. A következő hat területi egységen fogom a vizsgálatot végrehajtani, amelyek részben megegyeznek a Hermantól választott területekkel:¹⁴ 1. Dalmatia, 2. Venetia–Histria (Regio X), 3. Liguria és Transpadana (Regio IX és XI), 4. Gallia Lugudunensis, 5. Gallia Narbonensis és 6. Gallia Belgica.¹⁵ E provinciákat ugyanabban a kronológiai keretben fogom megvizsgálni, mint Herman, tehát az egyértelműen vagy valószínűleg 5–6. századra datálható feliratos anyag alapján.¹⁶ A vizsgálat módszerét illetően megjegyezzük, hogy a szinkópa¹⁷ és a hangsúlyos, valamint hangsúlytalan szótagbeli E/I és O/V betűcserék relatív frekvenciáját, belső megoszlását fogjuk görcső alá venni az egyértelműen csak fonológiai változásoknak betudható esetek alapján.¹⁸

¹³ Az LLDB-Adatbázis (cf. <http://lldb.elte.hu/>) bemutatását vö. Adamik (2009b = 2010), a mögötte álló metodológiához vö. Adamik (2012a = 2012b).

¹⁴ A területek kiválasztásában szerepet játszott, hogy Róma anyagát még nem dolgoztuk fel az Adatbázisban, a hispániai és dél-itáliai provinciák jelenlegi feldolgozottsági szintje pedig még nem nyújtott elegendő adatmennyiséget jelen vizsgálatához.

¹⁵ Dalmatia anyagát jómagam és részben Vágási Tünde dolgozta fel (az ILJug, Salona és AE korpuszai alapján), Venetia et Histria anyagát Zimonyi Ákos (InscrAqu, InscrIt, CIL és Pais), Liguria és Transpadana anyagát Kovács Judit és Zimonyi Ákos (ICI, ILVercel és InscrIt), Gallia Lugudunensis anyagát Fodor Krisztina és Ötvös Zsuzsanna (CIL, RICG és IAParis), Gallia Narbonensis anyagát Ötvös Zsuzsanna és részben Vágási Tünde (RICG, ILGN, ICalvet, ILN és CIL) és Gallia Belgica anyagát pedig Fodor Krisztina és Ambrus Lehel (RICG, FITrier, Finke, Schillinger és Nesselhauf alapján); a hivatkozott korpuszok rövidített nevének feloldását lásd az Adatbázis ‘Gyűjtemények rövidítései’ aloldalán, <http://lldb.elte.hu/admin/index.php>.

¹⁶ Az adatbázis kiterjesztett kereső moduljában tehát a következő keltezési szűrési kritériumokat adtuk meg: adja ki a 1) egzakt Kr.u. 401–600 datálásúakat, 2) a 401–600 közötti datálásúakat (pl. 451–550 vagy 519 stb.), 3) a 401–600-nál tágabb datálásúakat (pl. 351–650 stb.) és 4) és a 401–600-nál egyik irányban tágabb, a másik irányban szűkebb datálásúakat (pl. 351–450 vagy 551–650 stb.); ugyanakkor kizártuk az egyértelműen a 401 előttre (pl. a 301–400 datálásúakat) és a 600 utánra (pl. 601–700 stb.) datálható adatlapokat. Így nagyjából ugyanolyan, vagy inkább még egzaktabb kronológiai kereteket szabunk meg vizsgálatunkhoz, mint amelyeneket Herman (1965=1990: 13) alkalmazott.

¹⁷ A szinkópa két típusának a címkéje az Adatbázisban syncope praetonica, pl. VETRANVS *veteranus* helyett (LLDB-1187) és syncope posttonica, pl. TITLVM *titulum* helyett (LLDB-422).

¹⁸ Tehát csak azokat a fonológiai főködű (az adatbázisban ‘Vocalismus’ címkéjű) lapokat vettük figyelembe, amelyek nem rendelkeznek névszói vagy igei morfoszintaktikai (az adatbázisban ‘Nominalia’ vagy ‘Verbalia’ címkéjű) alternatív kóddal, ezek a következők: (é > I) FECIRVNT *fecerunt* helyett (LLDB-7226), (i > E) MENVS *minus* helyett (LLDB-2594), (ó > V) AMVRE *amore* helyett (LLDB-8255), (ú > O) NOMERO *numero* helyett (LLDB-554), (ó > V) MEMVRIA *memoriam* helyett (LLDB-585), (é > I) MIRITO *merito* helyett (LLDB-25583), (i > E) PERECVLO *periculo* helyett (LLDB-18874), (ú > O) INMONES *immunis* helyett (LLDB-12585), (e > I) FILICITER *feliciter* helyett (LLDB-10024), (i > E) INVEDA *invida* helyett (LLDB-3074), (o > V) RVMANVS *Romanus* helyett (LLDB-28125), (u > O) TVMOLVM *tumulum* helyett (LLDB-24), (o > V) CORPVRA *corpora* helyett (LLDB-9446), (e > I) SEMPIR *semper* helyett (LLDB-13644), (i > E) VETALIS *Vitalis* helyett (LLDB-5244), (u > O) MOSIVO *musivo* helyett (LLDB-25818). Ez a szűrés azért szükséges, mert az olyan adatok, mint ANNVS

4. táblázat: LLDB–Adatbázis

(klasszikus lat. > vulgáris lat.): $\tilde{e} i > e, \acute{e} > e; \tilde{o} \acute{u} > o, \acute{o} > o; \tilde{e} e i > e, \tilde{o} o u > o \rightarrow E \sim I / O \sim V$												
T = $i > E, i > E, \acute{e} > I, e > I, \acute{u} > O, u > O, \acute{o} > V, o > V, \acute{i} > E, \acute{i} > E, \acute{e} > I, e > I, \acute{o} > V, o > V, \acute{u} > O, u > O$												
T = Teljes, R = Részleges változat												
R = $i > E, i > E, \acute{e} > I, e > I, \acute{u} > O, u > O, \acute{o} > V, o > V, e > I, o > V$ (fortasse recte kizárva)												
5–6. sz. (súlyozott változat)	1. Dalmatia		2. Venetia et Histria		3. Liguria és Transpadana		4. Gallia Lugudunensis		5. Gallia Narbonensis		6. Gallia Belgica	
	T	R	T	R	T	R	T	R (5)	T	R (4)	T	R
	100% = 96	100% = 86	100% = 122	100% = 103	100% = 101	100% = 91	100% = 109	100% = 101	100% = 296	100% = 272	100% = 110	100% = 105
$\tilde{E} \sim \tilde{I} / \tilde{O} \sim \tilde{U}$	35% (34)	33% (28)	27% (33)	19% (20)	33% (33)	27% (25)	38% (41)	37% (37)	38% (112)	36% (99)	46% (51)	44% (46)
$E \sim I / O \sim U$	57% (54)	58% (50)	66% (80)	73% (75)	62% (63)	70% (63)	58% (64)	62% (63)	60% (177)	63% (170)	54% (59)	56% (59)
Szinkópa	8% (8)	9% (8)	7% (9)	8% (8)	5% (5)	3% (3)	4% (4)	1% (1)	2% (7)	1% (3)	0% (0)	0% (0)

1. Teljes Változat (LLDB)				2. Részleges Változat (LLDB)			
— $\tilde{E} \sim \tilde{I} / \tilde{O} \sim \tilde{U}$ — $E \sim I / O \sim U$ — Szinkópa				— $\tilde{E} \sim \tilde{I} / \tilde{O} \sim \tilde{U}$ — $E \sim I / O \sim U$ — Szinkópa			

1. Súlyozott T-Változat (LLDB)				2. Súlyozott R-Változat (LLDB)			
— $\tilde{E} \sim \tilde{I} / \tilde{O} \sim \tilde{U}$ — $E \sim I / O \sim U$ — Szinkópa				— $\tilde{E} \sim \tilde{I} / \tilde{O} \sim \tilde{U}$ — $E \sim I / O \sim U$ — Szinkópa			

Ennek az ellenőrző jellegű adatbázis-vizsgálatnak az eredményei a 4. táblázatban láthatók.¹⁹ Ezáltal a három, vizsgálatba vont jelenség adatai belső megosz-

annos helyett (e.g. LLDB-11843), MENSIS *mensis* helyett (e.g. LLDB-7012) és IACIT *iacet* helyett (LLDB-14646), QVIESCET *quiescit* helyett (LLDB-8079) stb. nem csak fonológiai, hanem morfoszintaktikai változások (deklinációs vagy konjugációs osztályok közötti keverések, ingadozások) eredményeképpen is létrejöhetnek, egymástól elválaszthatatlan módon (azaz nem lehet dönteni a fonológiai és morfoszintaktikai értelmezés között). Egyúttal kizártuk a 'Syntactica etc.' alternatív kódú lapokat is a vizsgálatból, így ki tudtuk szűrni az archaizmusként is értelmezhető (mint VIVOS *vivus* helyett, pl. LLDB-231) vagy rekonpozícióként is felfogható (mint PERDEDIT *perdidit* helyett, pl. LLDB-4335) adatokat.

¹⁹ A 4. táblázat adatai az Adatbázis 2014.12.10. szerinti állapotát tükrözik, és az összes hivatkozott adat a következőkben megadott adatbázisbeli kódok ($i > E$ stb.) szerint (a területi, keltezési és

lási arányainak kiszámolását már az Adatbázis-program diagram-modulja elvégezte, majd ismét a szinkópák arányszáma szerinti csökkenő sorrendbe rendeztük a kiválasztott földrajzi egységeket, végül az így megkapott arányszámok egymáshoz képesti megoszlását szintúgy vonaldiagrammal is ábrázoltuk, mind a teljes, mind a részleges változatban: ahol a szinkópák aránya ugyanakkora volt, ott az adatszám döntötte el a provincia-sorrendet.²⁰ Ezután, a súlyozás keretében, itt is kizártuk a vizsgálatból azokat a területeket, melyek összesített adatszámja 100 alatt volt. Ily módon, (a többi területtől a vizsgált korreláció tekintetében egyértelműen elkülönülni látszó) Dalmatia kivételével, jellegzetes korrelációt lehetett megfigyelni a vizsgált területek között már a teljes változatban, és ez a korreláció még egyértelműbben, kontrasztosabban érhető tetten a Részleges

egyéb szűrési beállítások elvégzése után) visszakereshető; pl. a 4. táblázat É ~ Í / Ó ~ Ú jelzésű sorában az első terület, Dalmatia T-Változat szerinti aloszlopában zárójelek között feltüntetett adatszám, azaz 34, a következő tételek összesítéséből adódik ki: $i > E: 17 + é: > I: 3 + ú > O: 5 + ó: > V: 5 + í: > E: 1 + é > I: 2 + ó > V: 1$. A többi hasonló részadat ennek megfelelően értelmezendő, tehát Dalmatia (T-Változat), $E \sim I / O \sim U 54 = i > E: 24 + e: > I: 5 + u > O: 7 + o: > V: 1 + i: > E: 2 + e > I: 7 + o > V: 7 + u: > O: 1$, Syncope 8 = syncope posttonica: 7 + syncope praetonica: 1; Dalmatia (R-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 28 = i > E: 16 + é: > I: 2 + ú > O: 5 + ó: > V: 5$, $E \sim I / O \sim U 50 = i > E: 23 + e: > I: 5 + u > O: 7 + o: > V: 1 + o > V: 7 + e > I: 7$, Syncope 8 = syncope posttonica: 7 + syncope praetonica: 1. Venetia et Histria (T-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 33 = i > E: 11 + é: > I: 4 + ú > O: 2 + ó: > V: 4 + í: > E: 6 + é > I: 1 + ó > V: 4 + ú: > O: 1$, $E \sim I / O \sim U 80 = i > E: 57 + e: > I: 5 + u > O: 5 + o: > V: 1 + i: > E: 4 + e > I: 5 + o > V: 2 + u: > O: 1$, Syncope 9 = syncope posttonica: 5 + syncope praetonica: 4; Venetia et Histria (R-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 20 = i > E: 10 + é: > I: 4 + ú > O: 2 + ó: > V: 4$, $E \sim I / O \sim U 75 = i > E: 57 + e: > I: 5 + u > O: 5 + o: > V: 1 + o > V: 2 + e > I: 5$, Syncope 8 = syncope posttonica: 4 + syncope praetonica: 4. Liguria és Transpadana (T-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 33 = i > E: 15 + é: > I: 6 + ú > O: 2 + ó: > V: 2 + é > I: 5 + ó > V: 3$, $E \sim I / O \sim U 63 = i > E: 32 + e: > I: 2 + u > O: 21 + o: > V: 2 + e > I: 4 + o > V: 2$, Syncope 5 = syncope posttonica: 5; Liguria és Transpadana (R-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 25 = i > E: 15 + é: > I: 6 + ú > O: 2 + ó: > V: 2$, $E \sim I / O \sim U 63 = i > E: 32 + e: > I: 2 + u > O: 21 + o: > V: 2 + e > I: 4 + o > V: 2$, Syncope 3 = syncope posttonica: 3. Gallia Lugudunensis (T-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 41 = i > E: 11 + é: > I: 17 + ú > O: 5 + ó: > V: 4 + í: > E: 2 + é > I: 1 + ó > V: 1$, $E \sim I / O \sim U 64 = i > E: 37 + e: > I: 2 + u > O: 16 + o: > V: 3 + i: > E: 1 + e > I: 3 + o > V: 2$, Syncope 4 = syncope posttonica: 4; Gallia Lugudunensis (R-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 37 = i > E: 11 + é: > I: 17 + ú > O: 5 + ó: > V: 4$, $E \sim I / O \sim U 63 = i > E: 37 + e: > I: 2 + u > O: 16 + o: > V: 3 + e > I: 3 + o > V: 2$, Syncope 1 = syncope posttonica: 1. Gallia Narbonensis (T-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 112 = i > E: 40 + é: > I: 28 + ú > O: 25 + ó: > V: 9 + í: > E: 3 + é > I: 3 + ó > V: 4$, $E \sim I / O \sim U 177 = i > E: 89 + e: > I: 8 + u > O: 58 + o: > V: 5 + i: > E: 3 + e > I: 11 + o > V: 3$, Syncope 7 = syncope posttonica: 6 + syncope praetonica: 1; Gallia Narbonensis (R-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 99 = i > E: 40 + é: > I: 27 + ú > O: 23 + ó: > V: 9$, $E \sim I / O \sim U 170 = i > E: 89 + e: > I: 8 + u > O: 57 + o: > V: 4 + e > I: 9 + o > V: 3$, Syncope 3 = syncope posttonica: 2 + syncope praetonica: 1; Gallia Belgica (T-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 51 = i > E: 37 + é: > I: 6 + ú > O: 2 + ó: > V: 1 + í: > E: 4 + é > I: 1$, $E \sim I / O \sim U 59 = i > E: 22 + e: > I: 5 + u > O: 26 + o: > V: 1 + e > I: 2 + o > V: 3$, Syncope 0; Belgica (R-Változat), $É \sim Í / Ó \sim Ú 46 = i > E: 37 + é: > I: 6 + ú > O: 2 + ó: > V: 1$, $E \sim I / O \sim U 59 = i > E: 22 + e: > I: 5 + u > O: 26 + o: > V: 1 + e > I: 2 + o > V: 3$, Syncope 0.

²⁰ Így a Teljes változatban (4%-os szinkópaarányal) 4. Gallia Lugudunensis és a (2%-os szinkópaarányal) 5. Narbonensis helyet cserélt a Részleges változatban, ahol Narbonensis lett a 4. (1%-os szinkópaarányal, de 3 előfordulással) és Lugudunensis az 5. (szintén 1%-os szinkópaarányal, de csak 1 előfordulással). A sorrendesét a 4. táblázatban is jelöltük.

változatban. A Teljes változatban (Dalmatia sajátos helyzetét figyelmen kívül hagyva) csak Gallia Narbonensis lóg ki kissé a korrelációs láncolatból. A hangsúlytalan szótagbeli betűcserék és a szinkópák párhuzamosan csökkenő tendenciája ugyanis megtörni látszik az 5. Gallia Narbonensis esetében, ha egybevetjük a 4. Gallia Lugudunensis-szel, ahol a hangsúlytalan szótagbeli betűcserék aránya nem csökkent a szinkópákéval párhuzamosan, hanem éppen szerény mértékben ugyan, de növekedni látszik: $E \sim I / O \sim U$: 4. GL 58% < 5. GN 60% vs. Szinkópa: 4. GL 4% > 5. GN 2%. Ha azonban a Részleges változatot nézzük, amelyből kizártuk azokat az adatokat, amelyek nem feleltethetők meg román/újlatin típusú változásokkal, illetve azokat, amelyek adatérvénye megkérdőjelezhető, így opcionálisan helyes alakoknak is tekinthetők,²¹ akkor ez a látszólagos anomália rögtön eltűnik. A Részleges változat szerinti összehasonlítása a vizsgált területeknek egyértelműen mutatja, hogy – a különutasnak tűnő Dalmatia kivételével – a feltételezett korreláció létezik, vö. a 4. táblázat „2. Részleges Változat (LLDB)” c. vonal-diagramját: minél több betűcsere történik hangsúlyos szótagokban (2. VH 19% < 3. LT 27% < 4. GN 36% < 5. GL 37% < 6. GB 44%), annál kevesebb szinkópa adatható (2. VH 8% > 3. LT 3% > 4. GN 1% (3 db.) > 5. GL 1% (1 db.) > 6. GB 0%), és ezzel megegyezően annál kevesebb betűcsere regisztrálható hangsúlytalan szótagokban (2. VH 73% > 3. LT 70% > 4. GN 63% > 5. GL 62% > 6. GB 56%). Ez a korrelációs láncolat a súlyozással, tehát a 91 adattal rendelkező Liguria és Transpadania kizárásával sem változik meg, vö. a 4. táblázat „2. Súlyozott R-Változat (LLDB)” c. vonal-diagramját.

6. Következtetések

A szinkópák és hangsúlyos, illetve hangsúlytalan szótagbeli E/I és O/V betűcserék egymáshoz mért arányainak területenként jellegzetes eltolódást mutató megoszlási mintái tehát igazolják a Hermantól feltételezett korreláció létezését, nem csak a Hermantól közölt adatok újraelemzése alapján, hanem a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában rögzített adatok elemzése révén is.

Herman korrelációs elméletét pusztán két éles szemű megfigyelés szellemes és merész, de logikus összekapcsolására építette: egyrészt feltűnt neki a hangsúlyos helyzetű tévesztések, hangsúlytalan helyzetűekhez mért arányainak

²¹ Ebben a Részleges változatban (Herman eljárásával ellentétben) bevontuk az $e > I$ és $o > V$ kódú adatokat, mert az érintett magánhangzók (a rövid e bizonyára, a rövid o valószínűleg) részt vettek a hangsúlytalan szótagbeli magánhangzó-fűzőkban (vö. fentebb a 4. jegyzetbeli indoklást). Kizártuk viszont (Herman eljárásával megegyezően) azokat a betűcseréket, amelyek nincsenek összhangban a vulgáris latin magánhangzó-rendszer átépülésével (tehát az $\acute{e} > I$, $\acute{i} > E$, $\acute{o} > V$, $\acute{u} > O$, $i > E$ és $u > O$ kódú lapokat), mert az érintett magánhangzók (\acute{e} , \acute{i} , \acute{o} , \acute{u} , \bar{i} és \bar{u}) nem vesznek részt a hangszín-fűzőkban. Hasonlóképpen kizártuk a kontextuálisan (pl. a *saeculum* szinkópált változatai versben) vagy filológiai-technikai okokból (bizonytalan szövegolvasat miatt) opcionálisan helyesnek is tekinthető adatokat, amelyek éppen ezért az Adatbázisban „*fortasse recte*” címkével vannak megjelölve (a 4. táblázatban is utalunk erre).

területileg eltérő mértéke, másrészt eszébe ötlött a vulgáris latin hangszínfúziók hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli megvalósulásának eltérő mértéke (ti. hogy a hangszín-összeolvadás hangsúlytalan helyzetben több *e–o* típusú magánhangzót érint, mint hangsúlyosban). Ezt a két, látszólag egymástól teljesen független tényezőt összekapcsolta egymással, mégpedig azáltal, hogy mindkét jelenséget a hangsúly nyomatékának változó mértékével hozta összefüggésbe. Ezen összefüggés alapján feltételezte továbbá, hogy ha a nyomatéktöbblet segíti a hangszínkülönbségek megőrzését, illetve a nyomatékhiány a hangszínkülönbségek megszűnését, akkor, ahol a hangsúly *erősebb* nyomatékú volt, ott *kevesebb* magánhangzó-fúziók okozta tévesztést regisztrálhatunk hangsúlyos szótagban, és fordítva, ahol *gyengébb* nyomatékú volt a hangsúly, ott *több* magánhangzó-fúziók okozta betűcserét figyelhetünk meg hangsúlyos szótagban.

Ennek a Herman-féle megfelelés-rendszernek, korrelációnak sikerült most egy újabb közreműködő elemét, a szinkópát, azonosítani, és ezzel kibővítve magának a korrelációnak létezését és működését is igazolni, legalábbis a vizsgált területek nagy részén, Galliában és Észak-Itáliában. A kibővített Herman-féle korreláció tehát úgy működik, hogy minél *alacsonyabb* a hangsúlyos helyzetű tévesztések aránya, annál *magasabb* a szinkópák és ezzel párhuzamosan a hangsúlytalan szótagbeli tévesztések aránya, és ebből következően *nagyobb* a hangsúly nyomatéka; és fordítva: minél *magasabb* a hangsúlyos helyzetű tévesztések aránya, annál *alacsonyabb* a szinkópák és ezzel párhuzamosan a hangsúlytalan szótagbeli tévesztések aránya, és következésképpen *kisebb* a hangsúly nyomatéka. Továbbá, ahol a legkisebb lehetett a hangsúly nyomatéka, ott a szinkópa nem is fordul elő, viszont a hangsúlyos helyzetű tévesztések aránya viszonylag a legmagasabb, mint Gallia Belgica területén, ahol 0%-os szinkópa arány áll éles ellentétben 46% (T-Változat), illetve 44% (R-Változat) hangsúlyos helyzetű tévesztési aránnyal.

A szinkópák arányának az összes vizsgált területen tapasztalt kései visszaszorulása,²² egy esetben magának a jelenségnek az eltűnése ugyanakkor elvezet bennünket az egész elmélet talán legmeglepőbb következtetéséhez: a szakirodalom szinte egyöntetű álláspontjával szemben, amelyet korábban egyébként jómagam is képviseltem,²³ a latin hangsúly nyomatéka a kései korszakban, legalábbis a vizsgált területeken, nem nőtt, ahogy azt bizonyos megfontolások, elsősorban román/újlatin jelenségek latinra való visszavezetése alapján gondolták, hanem éppen ellenkezőleg, radikálisan csökkent.

Végeredményben kijelenthető, hogy Herman József ötven évvel ezelőtt megfogalmazott elmélete nem hogy „nem meggyőző”, ahogy legutóbb Adams kissé elhamarkodottan ítélte, hanem éppen hogy az egyik legragyogóbb és jelen, kibővített formájában az egyik legmeggyőzőbben igazolt működésű elmélet, amit valaha a vulgáris latin fonológiai kutatások terén megfogalmaztak.

²² A kora császárkorra mért nagyobb gyakorisághoz és produktiváshoz képest a jelenség visszaszorulása egyértelmű, vö. részletesen Adamik (megjelenik).

²³ Vö. Adamik (2013).

Hivatkozások

- Adamik Béla 2008. A klasszikus kori latin hangsúly minősége. In: Déri Balázs (szerk.). *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. L'Harmattan. Budapest 23–30.
- Adamik Béla 2009a. *A latin nyelv története az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Argumentum, Budapest.
- Adamik Béla 2009b. *In memoriam József Herman: von der Late Latin Data Base bis zur Computerized Historical Linguistic Data Base of Latin Inscriptions of the Imperial Age*. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 49: 11–22.
- Adamik Béla 2010. *In memoriam Herman József: A Késő latin nyelvtörténeti adattártól a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisáig*. *Antik Tanulmányok* 54: 311–321
- Adamik Béla 2012a. In Search of the Regional Diversification of Latin: Some Methodological Considerations in Employing the Inscriptional Evidence. In: Biville, Frédérique–Lhommé, Marie–Karine–Vallat, Daniel (szerk.): *Latin vulgaire – latin tardif IX: Actes du IXe colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Lyon, 6 – 9 septembre 2009*. Maison de l’Orient e la Méditerranée. Lyon. 123–139.
- Adamik Béla 2012b. A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56: 91–105.
- Adamik Béla 2013. Zur Problematik der Akzentqualität im klassischen Latein. *Graeco–Latina Brunensia* 18: 3–22.
- Adamik Béla (megjelenik). The frequency of syncope in the Latin of the Empire: A statistical and dialectological study based on the analysis of inscriptions. In: Poccetti, Paolo (szerk.): *Proceedings of the XVIIth Colloquium of Latin Linguistics*, May 20th – May 25th 2013, Italy, Rome (cf. <http://real.mtak.hu/10275/>).
- Adams, James Noel 2007. *The Regional Diversification of Latin 200 BC–AD 600*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Banfi, Emanuele 1996. Tendenze romanze comuni I. Fonetica. In: Holtus, Günter–Metzeltin, Michael–Schmitt, Christian (szerk.): *Lexikon der Romanistischen Linguistik, Band II,1. Latein und Romanisch: Historisch-vergleichende Grammatik der Romanischen Sprachen*. Niemeyer. Tübingen. 163–199.
- Herman József 1965=1990. Aspects de la différenciation territoriale du latin sous l’Empire. In: Kiss Sándor (szerk.): Herman, József. *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique*. Niemeyer. Tübingen. 10–28.
- Herman József 2000. *Vulgar Latin* (translated by Roger Wright). The Pennsylvania State University Press. Pennsylvania.
- Herman József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta. Budapest.

- Kiesler, Reinhard 2006. *Einführung in die Problematik des Vulgärlateins*. Niemeyer. Tübingen.
- Loporcaro, Michele 2011. Syllable, Segment and Prosody. In: Maiden, Martin–Smith, John Charles–Ledgeway, Adam (szerk.): *The Cambridge History of the Romance Languages. Volume 1, Structures*. Cambridge University Press. Cambridge. 50–108.
- Maiden, Martin 2011. Morphophonological Innovation. In: Maiden, Martin–Smith, John Charles–Ledgeway, Adam (szerk.): *The Cambridge History of the Romance Languages. Volume 1, Structures*. Cambridge University Press. Cambridge. 216–267.
- Yu, Alan C. L. 2011. Contrast reduction. In: Goldsmith, John–Riggle, Jason–Yu, Alan C. L. (szerk.): *The Handbook of Phonological Theory. Second edition*. Blackwell Publishing. 291–318.

Adamik Béla

ELTE BTK Latin Tanszék

adamik.bela@btk.elte.hu

A hangsúlyfüggő mássalhangzó-gyengülés alrendszerei

Balogné Bérces Katalin

1. Bevezetés¹

A hangsúlyfüggő mássalhangzó-gyengülés (azaz olyan – szinkrón és diakrón – leníció, amely különbséget tesz pretonikus és egyéb helyzetek között) kiváló példái a germán nyelvek. Jelen tanulmány az angol nyelv változataiból hoz már jól ismert, vagy épp csak a közelmúltban megfigyelt jelenségeket, amelyek két szempontból osztják ezeket a dialektusokat altípusokba.

Egyrészt meghatározó lehet a fonológiai láb fejtől való távolság: egyes alrendszerekben a fejtől távolabbi (az ún. félgyenge – Balogné Bérces 2011b) helyzet kevésbé gyengül, míg más nyelvváltozatokban nem tapasztalható ilyen különbség (vö. az ún. Withgott-hatás – Withgott 1982; az ún. *competitive* redukciós lánc vagy a szigorúan bináris lábon kívülre szoruló szótagok problematikája – Balogné Bérces 2011a). Másrészt hasonló dialektális variáció jelentkezik az alapján, hogy az intervokalikus helyzetben álló mássalhangzó előtti hangsúlyos magánhangzó rövid-e vagy hosszú (Balogné Bérces–Honeybone 2012). Ennek megfelelően a poszttonikus helyzetek ismét feloszthatóak gyenge (rövid/monomoraikus magánhangzó utáni) és félgyenge (hosszú/bimoraikus magánhangzó utáni) pozícióra. Hogy néhány példával illusztráljuk: egyes dialektusokban/regiszterekben a megjelölt /t/ a *city* 'város' szóban lenizál, de a *vanity* 'hiúság' szóban nem; a *latter* 'utóbbi' szóban igen, a *later* 'később' szóban nem.

Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a két paramétert, azt látjuk, hogy összefüggnek egymással. Valójában mindkettő arra mutat rá, hogy (az angol nyelv dialektusaiban legalábbis) meghatározható egy minimális leníciós tartomány, egyfajta bimoraikus sztring, amely a jól ismert minimális szó fogalmához kapcsolható, és amely a következő implikációs viszony kifejezésére alkalmas: ha a tartományon *kívül* gyengülés megy végbe, akkor a tartományon *belül* is megtörténik, de a fordítottja nem igaz. Ennek általános következménye, hogy a

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 25–42.

¹ Köszönettel tartozom több korábbi nemzetközi konferencia, ill. a *Nyelvelmélet és dialektológia* 2014 műhelykonferencia résztvevőinek megtisztelő figyelmükért és értékes hozzászólásaikért; Piukovics Ágnesnek és két anonim lektornak egy korábbi változat véleményezéséért; valamint a 2014. tavaszi félévben az előadásaimat látogató PPKE BTK-s hallgatóknak, amiért több ponton a téma mélyebb átgondolására kényszerítettek. Természetesen a tanulmányban fennmaradó minden hiba és tévedés engem terhel.

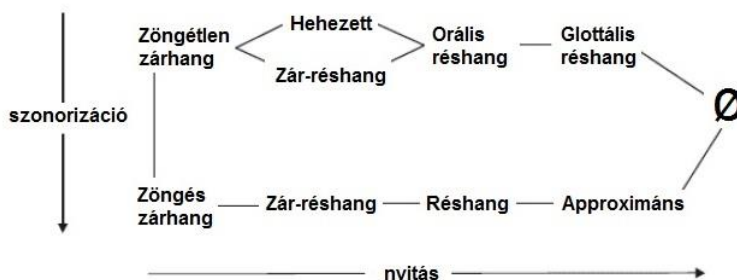
variabilitás kisebb vagy nem is adatolt ezen tartományon *belül*; a parametrikus váltakozás mindig ezen tartományon *kívül* tapasztalható. Ráadásul azt, hogy a két fenti paraméter összekapcsolandó, az is alátámasztja, hogy a félgyenge helyzet két altípusa kimutatható *egyazon* nyelvváltozatban.

A tanulmány tehát ismerteti a vonatkozó adatokat, majd elemzést is nyújt, mely a fonológiai ábrázolásban keresi a jelenségek magyarázatát. Röviden bemutatja, miért nem megfelelőek a hierarchikus láb-szerkezetre alapuló reprezentációk (a deriváció során absztrakt, közvetett lépésekre hagyatkoznak, szemben a kurrens nem-derivációs elméleti kívánalommal; és/vagy a szerkezet-építés során az elemzésekben nem egységes az adjunkció iránya). Ezzel szemben a tanulmányban javasolt megoldás kevesebb hierarchikus szerkezetre és több laterális interakcióra alapul, és fő állítása, hogy a fenti megfigyelések jól magyarázhatók, ha a prozódiai szerkezetet CVCV vázként ábrázoljuk (Lowenstamm 1996 stb.), amelyen belül kormányzási és engedélyezési viszonyok határozzák meg a hangzók erős vagy gyenge helyzetét. Ezen viszonyok kölcsönhatásaiból egyenesen következik az empirikusan tapasztalt hármas megkülönböztetés erős (tartományfej), gyenge (a minimális tartományon *belüli*) és félgyenge (a tartományon *kívüli*) helyzetek közt. Talán még fontosabb, hogy a modell nem képes a nem adatolt alrendszer (leníció csak félgyenge helyzetben) deriválni, amivel a megfelelő predikciót teszi.

2. A lenícióról röviden

A mássalhangzó-gyengülés (szinkrón és diakrón leníció) klasszikus definíciója arra alapszik, hogy milyen szegmentális változásokat tekintünk gyengülésnek. Ide tartoznak tehát azon folyamatok, melyek beilleszthetők láncszemként valamely ún. „leníciós kontinuumba/pályába” (egy példát az (1)-es pontban láthatunk), azaz változások olyan sorába, melynek végpontja a szegmentumtörlés, azaz a zéró.

(1) Leníciós kontinuum (Lass 1984: 178 nyomán)



A leníciónak van azonban egy másik aspektusa is: az, hogy milyen fonológiai helyzetekben megy végbe. Jelen tanulmány azt az elméleti elképzelést követi, mely szerint a szegmentális változások (vö. (1)) és az azokat kiváltó fonológiai helyzetek között kapcsolat található. Ennek megfelelően alapvetően kétféle

fonológiai pozíció különböztethető meg: gyenge helyzet (mely a gyengülés gyakori célpontja – itt redukációs és törlési folyamatok a tipikusak, pl. hangsúlytalan magánhangzó, szóvégi vagy kóda mássalhangzó esetében), ill. erős(ebb) helyzet (mely rezisztensebb – itt stabilitás vagy kevesebb gyengülés tapasztalható, pl. hangsúlyos magánhangzó, szóeleji vagy szótag eleji mássalhangzó esetében), mind szinkrón, mind diakrón szempontból. Feltételezzük azt is, hogy egyfajta implikációs hierarchia tapasztalható a kettő között: amennyiben leníció megy végbe az erős(ebb) helyzetben, ugyanaz megtörténik a gyengé(bb) helyzetben is. (Az tehát nem állítás, hogy létezik abszolút erős helyzet, ahol sosincs gyengülés.)

A leníciós helyzetek tulajdonsága, hogy az általuk kiváltott folyamatok univerzális tendenciákat mutatnak, illetve bizonyos paraméterek mentén (pl. prekonsonantális vs. szóvégi kóda, szóeleji mássalhangzó, kóda C₁ minősége szótagkezdő C₂ esetén, hangsúlyérzékenység stb., ld. Ségéral–Scheer 2008) nyelvek/nyelvváltozatok közti variáció jön létre. A számunkra releváns paraméter ezek közül a „hangsúlyparaméter”, mely alapján megkülönböztetünk hangsúlyfüggő és nem hangsúlyfüggő leníciós rendszereket. A hangsúlyfüggő rendszerek jellemzője, hogy különbséget tesznek pretonikus és egyéb helyzetek között (pl. a germán nyelvek ilyenek). Az angolban például a mássalhangzók erősek hangsúlyos/redukálatlan magánhangzók előtt (*atómic* 'atomikus', ahol a **t** hehezete utal erős helyzetére; *vehicular* 'közlekedési', ahol a **h** fonetikai megvalósulása teszi ezt), de gyengék utánuk (vö. *átom* 'atom' gyengült **t**-vel (nyelvváltozattól függően kevesebb aspiráció vagy a leníciós kontinuumon a zéró felé elmozduló allofónok); *véhiclé* 'jármű' kiejtetlen **h**-val)².

Jelen tanulmány az angol nyelv változataiból hoz már jól ismert, vagy épp csak a közelmúltban megfigyelt jelenségeket, amelyek mentén ezek a dialektusok *további* leníciós altípusokba oszthatók fel.³ A továbbiakban tehát a hangsúlyfüggő mássalhangzó-gyengülés alrendszerét fogjuk vizsgálni. A következő, 3. szakasz ismerteti az adatokat, melyek az angol nyelv változatainak leníciós alrendszerét mutatják be, majd a 4. szakasz felvázol egy ábrázolásalapú elemzést, mely ezeket a paramétereket képes kifejezni.

3. A hangsúlyfüggő mássalhangzógyengülést befolyásoló egyéb tényezők

Az alábbi adatok azt mutatják, hogy (minimum) két tényezővel számolni kell hangsúlyfüggő leníciós rendszerekben: egyrészt a mássalhangzónak a láb fejtől számított távolsága (vö. 3.1, 3.2), másrészt az (intervokális) mássalhangzót megelőző (hangsúlyos) magánhangzó hossza/moraértéke (vö. 3.4) meghatározni képes a gyengülés valószínűségét. A ritmikai szerkezet, azaz a láb felépítése ráa-

² A továbbiakban az angol példákban látható ékezetek a magánhangzók hangsúlyos voltát jelzik.

³ Ezek közül egyes jelenségek más germán nyelvváltozatokban (pl. német) is megfigyelhetők, ld. pl. Balogné Bérces–Honeybone (2012).

dásul egyéb módokon is befolyásolni tudja a szegmentumok fonológiailag erős/gyenge voltát, így a láb fejtől való távolság beleilleszkedik egy jóval általánosabb jelenségkörbe: a szigorúan bináris lábon kívül eső szegmentumok (mind mássalhangzók, mind magánhangzók) ambivalens fonológiai viselkedésének problematikájába (vö. 3.3). Ez utóbbinak, ahogy az érvelésben majd látni fogjuk, fontos elméleti következményei is vannak. Emellett további elméleti következtetésre jutunk annak felismerésével, hogy a fent említett két tényező (a láb fejtől számított távolság és a mássalhangzót megelőző magánhangzó hossza) kapcsolatban áll egymással és összevonható: a leníció leszűkülhet az ún. „minimális láb” (a minimális szó jelenségköréből ismert, minimálisan bimoraikus sztring) tartományára (vö. 3.5).

3.1 A „Withgott-effektus”

A hangsúlyfüggő lenícióban a mássalhangzók viselkedése – definíció szerint – összefügg a lábszerkezettel, így ha feltételezzük, hogy az utóbbi határozza meg az előbbi, akkor a gyengülési adatokból következtethetünk a (hierarchikus, ágrajz-szerűen ábrázolható) prozódiai szerkezet felépítésére. Legalábbis ez az általános elképzelés az angol bizonyos, ún. „lebbentő” (*tapping/flapping*) dialektusaiban adatolt jelenség, a lebbentés megjelenésének elemzéseiben. Maga a folyamat opcionális allofónikus váltakozást eredményez a **t** és a legyintőhang (**r**) között, tehát szonorizációs jelenség lévén gyengülésként felfogható (vö. (1)), és „klasszikus” formájában (kissé leegyszerűsítve) intervokális helyzetben történik meg, ha V_2 hangsúlytalan.⁴ Ezzel szemben Withgott (1982) azt figyelte meg, hogy a lebbentés elmarad bizonyos helyzetekben (*bizonyos beszélőknél*) annak ellenére, hogy a szerkezeti alapfeltételek adottak. A (2) pontban láthatjuk, hogy az aláhúzással jelölt *t* minden esetben hangsúlytalan magánhangzó előtt áll, a vizsgált nyelvváltozatban azonban a (b) oszlop szavaiban a hehezet a leníció hiányára utal.

(2) A „Withgott-effektus”: nem várt hehezet bizonyos esetekben⁵

a. legyintőhang		b. hehezett t	
<i>capitalistic</i>	vö. <i>capital</i>	<i>militaristic</i>	vö. <i>military</i>
		<i>sanitization</i>	vö. <i>sanitize</i>
		<i>monotonicity</i>	vö. <i>monotone</i>

⁴ A lebbentés szakirodalma hatalmas, a jelenség részletesen adatolt, elsősorban az amerikai köznyelvben (*General American*) használatos változata. A klasszikus mintázat részletesebb leírását ld. pl. Balogné Bérces (2008)-ban.

⁵ Glosszák: 'kapitalista' - 'tőke'; 'militáns' - 'katonai', 'fertőtlenítés' - 'fertőtlenít', 'monotonitás' - 'monoton'. A továbbiakban az angol példákban látható ékezetek a magánhangzók hangsúlyos voltát jelzik: az éles (pl. *á*) a főhangsúlyt/elsődleges hangsúlyt, míg a tompa (pl. *à*) a gyengébb, másodlagos/harmadlagos hangsúlyokat. Jelen tanulmány szempontjából ezek a hangsúlyszintek egyenértékűek, azonos módon alkotják trochaikus lábak feji pozícióját.

Withgott egyik felismerése az volt, hogy ezek a példák képzett szavak, és hehezett **t** akkor fordul elő bennük, ha hehezett **t** van az alapszóban is az azt követő hangsúlyos magánhangzó miatt. Tehát míg az (a) oszlop példájában az alapszóban is általában legyintőhang jelenik meg, a (b) oszlopban látható szavak olyan alapszavakból származnak, amelyekben a kérdéses dialektusban másodlagos/harmadlagos hangsúly esik a *t*-t követő magánhangzóra, azaz a **t** lábkezdő, erős helyzetben áll. Ez alapozta meg számos korábbi elemzés lábszerkezet-alapú megoldásait, melyek általában ciklikus szerkezetépítésre hagyatkoznak, és melyekben a bináris trochaikus láb létrehozása után a kérdéses szótag jobboldalra csatlakozik (*jobboldali adjunkció*, vö. Withgott 1982, Jensen 2000, Davis 2003, 2005). Ezekkel az elemzésekkel azonban számos probléma van. Egyrészt elméleti kifogások emelhetők, amennyiben nem-derivációs és/vagy a ciklicitást nem elismerő keretben elemeznénk a jelenséget. Másrészt empirikus szempontból is gyengülnek ezen leírások: mint maga Withgott is megjegyzi, az effektus megjelenik monomorfémikus alakokban is, pl. *Mediterranean*, *Winnepesaukee*, *Navrařilóva*, *abracadabra* stb., ahol a kérdéses beszélők (erős) hehezetet alkalmaznak (leníció helyett)⁶. Ráadásul, ahogy azt a következő szakaszban bemutatom, hasonló effektus tapasztalható szóvégi daktiluszok esetén, ahol a jobboldali adjunkció nyilvánvalóan nem alkalmazható. Tehát ha feltételezzük, hogy a Withgott-effektus azzal azonos, akkor a jelenség nem elemezhető egységes adjunkciós iránnyal. Nevezzük ezt a daktilusz harmadik szótagja problémájának.

3.2 A „competitive redukciós lánc”

Mint az imént említettem, a Withgott-effektushoz hasonló jelenség tapasztalható szóvégi daktiluszok esetében is. Harris–Kaye (1990: 261) tárgyalja azon eseteket, amikor két egymást követő potenciális leníciós célpont jelenik meg egy szóban. Ők is a **t** gyengülését vizsgálják, egyrészt a New York-i angolra jellemző lebbentést (vö. 3.1), másrészt a londoni angolban tipikusan alkalmazott glottalizációs folyamatot, melynek hatására a **t** a gégezárhanggal (ʔ) váltakozik, intervokális helyzetben a lebbentéshez hasonló hangsúlyfüggő módon (*glottalling*). Mivel a debukkalizációs folyamatok (orális > glottális) gyengülési folyamatoknak tekinthetők (vö. (1)), ez utóbbi jelenség is a leníció egy példája. Amit Harris–Kaye megfigyel tehát, az az, hogy két egymást követő potenciális leníciós célpont esetén (pl. *competitive*, ahol mindkét aláhúzott mássalhangzót hangsúlytalan magánhangzó követi) a második csak akkor gyengül, ha az első is, ahogy azt a (3) pontban látjuk.

⁶ Glosszák: ’mediterrán’, ’id.’, ’id.’, ’abracadabra’.

(3) *competitive* 'versenyképes'⁷

compe[t]i[t]ive

compe[?]i[t]ive

compe[?]i[?]ive

*compe[t]i[?]ive

Ők a cikkükben arra a következtetésre jutnak, hogy egyfajta „redukciós lánc” jön létre ilyenkor, amit az általuk használt elméleti keretben (*Kormányzás-fonológia*) a kormányzási viszonyokra való hivatkozással képzelnek el magyarázni⁸, de magára az elemzésre sajnos nem térnek ki. Ahogy azonban egy cikkemben (Balogné Bérces 2011c) bemutattam, a „*competitive* redukciós lánc” átértelmezhető mint különbség kétféle, ún. gyenge és félgyenge, fonológiai helyzet között: a hangsúlyos magánhangzóhoz közelebbi pozícióban erősebb leníciós tendencia tapasztalható (gyenge helyzet: *compétitive*), míg a távolabbi, félgyenge mássalhangzó (*compétitive*) ellenállhat a redukciónak.⁹

Vegyük észre azonban, hogy ez a jelenség és az előző (3.1. szakasz) összekapcsolható: a *competitive* redukciós lánc a daktilusz harmadik szótagja problémájának szóvégi alesete; a Withgott-effektus pedig átfogalmazható mint félgyenge helyzetben megfigyelt leníciós hiány. Ezt az is alátámasztja, hogy, ahogy Steriade (2000: 322–26, 4. végjegyzet) leírja, a Withgott-effektus nem hat (azaz, még a kérdéses dialektusban is lebbentés megy végbe) közvetlenül hangsúlyos magánhangzó után, pl. *statístic* 'statisztika' - *státístician* 'statisztikus' – tehát a Withgott-effektust mutató, félgyenge mássalhangzók helyzetében nem az a meghatározó, hogy hangsúlyos magánhangzó *előtti* szótagban vannak, hanem az, hogy daktilusz utolsó szótagjában, azaz *nem* közvetlenül a láb feje *után*.

Megállapítható tehát, hogy mind a Withgott-effektus, mind a „*competitive* redukciós lánc” adatai arra utalnak, hogy az angolban a daktilikus szekvenciák három szótagjának szótagkezdő mássalhangzói (és valószínűleg, a hollandhoz hasonlóan, a magánhangzói is – vö. Balogné Bérces 2011c) erős + gyenge + félgyenge fonológiai mintázatba rendeződnek. A megfigyelés szintjén tehát a leníciónak „minimális tartománya” mutatható ki (mely a láb fejből és a gyenge helyzetből áll, pl. *militarístic* vagy *compétitive*), és az ezen tartományon *kívüli* leníció implikálja az ezen tartományon *belüli* leníciót. Az is megállapítható, hogy a gyenge fonológiai helyzet az, amelyik recesszív ezen tartományon *belül*; a félgyenge helyzet pedig amelyik recesszív ezen tartományon *kívül*. A láb fejtől való távolság, azaz a minimális tartományon belüli vagy azon

⁷ Harris–Kaye állítása szerint hasonló adatok találhatók a New York-i angolban lebbentésre.

⁸ „[...] it is worth pursuing the idea that, in structures such as (14), a 'chain' of reduction is set in motion along lines of government.” (Harris–Kaye 1990: 261)

⁹ A gyenge/félgyenge terminológiát van Oostendorp (2000: 147–48) vezette be a holland svá-redukció leírására, ahol hasonló, láncszerű összefüggést talált a hangsúlyos magánhangzót követő két hangsúlytalan magánhangzó gyengülési tendenciájában. Ld. Balogné Bérces (2011c).

kívüli elhelyezkedés pedig leníciós paraméter szerkezeti elemeként szolgál, mivel beszélők/regiszterek közti variáció tapasztalható: bizonyos beszélők/regiszterek esetében csak a tartományon *belül* van gyengülés, mások esetében azon *kívül* is. A harmadik lehetőség, hogy csak a tartományon *kívül* jelentkezik a gyengülés, legjobb tudásom szerint nem adatolt. Ezt lényeges megfigyelésnek tartom, és később is nagy hangsúlyt fogok rá fektetni.

3.3 A „kóbor” szótagok problematikája

Az angolban a ritmikai szerkezet, azaz a lábak felépítése egyéb módokon is befolyásolni tudja a szegmentumok fonológiai erő/gyenge voltát, és a láb fejtől való távolság ilyen tényezőként való megjelenése (3.2. szakasz) valójában beleilleszkedik egy jóval általánosabb jelenségkörbe: a szigorúan bináris lábon kívül eső szegmentumok (mind mássalhangzók, mind magánhangzók) ambivalens fonológiai viselkedésének problematikájába (vö. Balogné Bérces 2011a). Vegyük észre, hogy a 3.1. és 3.2. szakaszokban bemutatott példákban a daktilusz harmadik szótagja azáltal válik fonológiai különlegessé, hogy nem illeszkedik bele az angol nyelv alapvetően trochaikus lábakból álló szerkezetébe (vö. a következő ábrázolásokkal, ahol a zárójel a bináris láb határait jelöli: *(mili)ta(ristic)*, *(abra)ca(dábra)*, *com(péti)tive*¹⁰). De ugyanígy a szigorúan bináris lábon kívül esnek a szóeleji hangsúlytalan szótagok is, mint pl. a *po(táto)* ’krumpli’ szóban. A korábbi, hierarchikus szerkezetre alapuló elemzések általában ezen „kóbor szótagoknak” csak egyes altípusait (szóeleji – *potato*, szóvégi – *competitive*, ill. szó belsejében két bináris láb közé beékelődő – *militaristic/abracadabra*) vizsgálták külön-külön, és így a szótagok pozíciójának megfelelően vagy jobbra, vagy balra csatlakoztatták azokat az ábrázolásban. Ennek következményeként az altípusokat együtt tekintve megállapíthatjuk, hogy, habár fonológiai viselkedésükben párhuzamok vonhatók, a szerkezetépítés során az elemzésekben nem egységes az adjunkciójuk iránya.

A kóbor szótagok korábbi elemzései elméleti kérdéseket is felvetnek, mivel független érvekkel nehezen alátámasztható és/vagy szokatlan szerkezeti megoldásokat kénytelenek alkalmazni: torz (*degenerate*) (unáris/szubminimális) lábakat, fejnélküli / hangsúlytalan lábakat hoznak létre, vagy az elemzés során a kérdéses szótagok bele sem illeszkednek a lábszerkezetbe (azaz közvetlenül dominálja őket valamely magasabb projekció). Ráadásul a hierarchikus láb-szerkezetre alapuló elemzések nagyon gyakran a deriváció során absztrakt, közvetett lépésekre hagyatkoznak, szemben a kurrens nem-derivációs elméleti kívánalommal.

Mindezek mellett korábban ilyen szempontból nem vizsgált empirikus megfigyelések azt mutatják, hogy pretonikus hangsúlytalan helyzetben, azaz a *potato*, ill. a *militaristic/abracadabra* típusú példákban aszimmetriák nehezítik a láb- (sőt, szótag-)alapú magyarázatokat (vö. Balogné Bérces 2011a). Míg szó

¹⁰ Glosszák: ’militáns’, ’abrakadabra’, ’versenyképes’.

elején a mássalhangzó erős helyzetben van (pl. *potáto* – erős hehezet), a magánhangzó gyenge (pl. *políce*, *suppóse*: pretonikus svá-törlés (szinkópa); lexikalizáció is lehetséges: *pram* (< *perámbulator*), *s'pose*, *praps* stb.). Szó belsejében ugyanakkor a mássalhangzó félgyenge (pl. *militaristic*, *Návračilóva*, *àbracadábra* stb. – a „Withgott-effektus”), és a magánhangzó is félgyenge (kevésbé redukálódik, pl. *Tatamagóuchi* æ/ə (Burzio 1994), a pretonikus svá-törlés blokkolódik/ korlátozott: ?*milit'ristic*?*nation'lize*, lexikalizált esetek nem találhatók¹¹). E négyféle eset összehasonlítását táblázatos formában az alábbi módon adhatjuk meg:

(4) Pretonikus hangsúlytalan szótagok szegmentumainak fonológiai helyzete¹²

	Szó elején	Szó belsejében
Mássalhangzó	erősebb: <i>potáto</i> , <i>políce</i>	gyengébb: <i>capitalistic/militaristic</i> (vö. <i>bétter</i>)
Magánhangzó	gyengébb: <i>potáto</i> , <i>políce</i> (+ <i>pram</i> , <i>s'pose</i> , <i>praps</i>)	erősebb: ? <i>milit'ristic/nation'lize</i> , <i>Tatamagóuchi</i>

A (4)-es táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a pretonikus hangsúlytalan szótag mint olyan nem, vagy nehezen értékelhető fonológiai erősség/gyengeség szempontjából, mivel a mássalhangzók és a magánhangzók külön, egymástól függetlenül kapják meg a fonológiai értéküket (legalábbis ezekben az esetekben). Mivel a láb-adjunkciós (sőt, általában véve a szótagalapú) elemzések ezt nem veszik figyelembe, az adatoltnál erősebbnek prediktálják vagy a magánhangzót, vagy a mássalhangzót ezekben az esetekben. Jelen tanulmányban mindez, a fent tárgyalt elméleti problémákkal együtt, ezen jelenségek láb-alapú magyarázatának elvetéséhez vezet (ld. 4. szakasz). Ezt a következő, 3.4. szakasz adatai méginkább alátámasztják; ott azonban korábban egyáltalán nem tárgyalt, vagy csak más szempontból tárgyalt eseteket vizsgálunk.

3.4 Az intervokális helyzet felosztása: VCV vs. VVCV¹³

Ebben a szakaszban olyan fonológiai mintázatokkal fogunk megismerkedni, amelyek egyértelműen leníció-típusú szegmentális változások (vö. (1)), és intervokális helyzetben mennek végbe, de csak akkor, ha a kérdéses mássalhangzót megelőző magánhangzó rövid. Különbség lesz tehát a rövid magánhangzó utáni

¹¹ Mint arra az egyik lektor rámutat, a pretonikus szinkópa a trochaikus láb utolsó magánhangzóját is érintetlenül hagyja. Valószínűleg arra gondol, hogy a svá-törlés nem csak a *nationallize*-típusú példákban korlátozott, hanem a *séparate* 'különválaszt' szóhoz hasonlóakban is. Az első eset azonban annyiból relevánsabb, hogy az nem magyarázható egyszerű ritmikai érvekkel (úgy mint jambikus kényszer, hangsúlyütközés-elkerülés).

¹² Glosszák: 1. oszlop: 'krumpli', 'rendőrség', 'babakocsi', 'feltételez', 'talán'; 2. oszlop: 'kapitalista', 'hadi', 'jobb'; 'hadi', 'államosít', 'id.'

¹³ Ez a szakasz Patrick Honeybone-nal közös kutatásunkon alapul. További példákért (spirantizáció, ill. német dialektusok), valamint az adatok tárgyalásáért ld. Balogné Bérces–Honeybone (2012).

(gyenge) és a hosszú magánhangzó utáni (félgyenge) mássalhangzós helyzet között: a félgyenge helyzetben itt is beszélők/regiszterek közti variáció tapasztalható. A végső következtetés pedig az lesz, hogy a leníció minimális tartománya még a fent meghatározottól is kisebb: a bináris lábbal csak rövid magánhangzós fej esetében egyenértékű, hosszú magánhangzós fej esetében a recesszív szótag mindenképpen ezen kívül esik. Felmerül tehát, hogy ez a minimális tartomány összefügg a jól ismert bimoraikus minimális szó fogalmával.

Az alábbi három szakasz egy-egy példával fog szolgálni. Ezek a jelenségek mind valaha aktív szinkrón gyengülési folyamatokból erednek; mára már nem mind egyértelműen produktív, de minden esetben a diakrón mintázat nyilvánvaló, és a kettős intervokális viselkedés vitathatatlan.

3.4.1. Észak-angol „T-ből R”

Első példánk az a jelenség, amely Közép-Angliától Észak-Angliáig (tehát azon a területen, amit az angol dialektológiában hagyományosan „a nyelvi északnak” neveznek) szórványosan jellemzi az angol nyelv dialektusait, és amelyet, mivel mögöttes/történeti **t**-ből az adott változat *r*-hangját hozza létre, a „T-ből R” (*T-to-R*) névvel szokás illetni (ld. pl. Wells 1982, Broadbent 2008 stb.). Szegmen-tálisan a folyamat a szonorizáció alesete, tehát egyértelműen gyengülés (vö. (1)); szerkezetileg leginkább csak szóvégi **t**-kre hat posztlexikális szinten, amikor a mondatkörnyezetben a következő szó magánhangzóval kezdődik (tehát egyfajta *sandhi*-jelenség) (vö. (5)). Mai formájában lexikálisan *igencsak* korlátozott: bizonyos szavakban gyakori (pl. *it, not, what, but, let, get/got, at, that*), másokban lehetséges, de kevésbé jellemző (pl. *fit, cut, hit* és még néhány szóban).

(5) Észak-angol „T-ből R”

ʃʊtəʊn	<i>shut down</i>	’lezár’	vö.	ʃʊ.rɒp	<i>shut up</i>	’becsukja a száját’
ɡetəʊn	<i>get down</i>	’leér’		ɡe.rɒf	<i>get off</i>	’leszáll (járműről)’

Wells (1982: 370) a következőképp formalizálja:

(6) $t \rightarrow r / [\text{short V}] _ \# V$

Ami a jelen diskuszió szempontjából a leglényegesebb, hogy Wells is úgy határozza meg a szabály szerkezeti leírását, hogy az csak rövid magánhangzó után zajlik le. Annak ellenére, hogy mára már nagy mértékben lexikálisan kódolt ez a jelenség, eredetének vizsgálata (Broadbent 2008) felfedi, hogy történetileg (vö. 19.sz-i leírások – Ellis 1889, Wright 1892) szabályos, produktív, lexikailag nem specifikus leníciós folyamatról van szó, amely mindvégig csak intervokális helyzetben található, és csakis akkor, ha a megelőző magánhangzó rövid: hosszú/komplex szótagmag esetén blokkolódik.

3.4.2. Léniszizáció a Scouse didifikációban

Második példánk a liverpooli angol (*Scouse*) egy jellegzetes szóképzési folyamatához társuló fonológiai jelenség, melyet ebben a formában, szisztematikusan Honeybone (2010) tárgyalt először. A morfológiai folyamatot Honeybone didifikációnak nevezi el; ez egy igen produktív templatikus csonkolás (trunkáció), amely hipokorisztikus (becéző) alakokat hoz létre gyakori főnevekből, köznevekből és tulajdonnevekből egyaránt.¹⁴ A fő folyamat az alapszó első szótagját másolja úgy, hogy annak magánhangzója után egyetlen mássalhangzó marad meg (vagy másolódik a következő szótagból) a didifikált alakban, majd hozzácsatol egy **i** affixumot, ld. (7).

(7) Scouse didifikáció¹⁵

<i>lavatory</i>	lavətri	lavi	'illemhely'
<i>Crosby</i>	kxrɔzbi	kxrɔzi	'id.'
<i>afternoon</i>	aftənu:n	avi	'délután'
<i>Sefton Park</i>	sɛftnpa:x	sɛvi	'id.'
<i>duffle coat</i>	dɒflkxuθ	dovi	'moltonkabát'
<i>gossamer</i>	gɒsəmə	gɒzi	'fátyolszövet'
<i>chestnut</i>	tʃɛsnuθ	tʃɛzi	'gesztenye'
<i>hospital</i>	(h)ɒspiθl	(h)ɒzi	'kórház'
<i>best friend</i>	bɛstfrɛnd	bɛzi	'legjobb barát'

Amennyiben az **i** elé eső mássalhangzó fortisz réshang, léniszizáció megy végbe, pl. **f** → **v** vagy **s** → **z**, ahogy azt a (7) több példája mutatja. Ez a folyamat hagyományos értelemben véve zöngésedésnek tekinthető, és így a gyengülés-típusú szegmentális változások körébe tartozik (szonorizáció, vö. (1)), de mivel a létrejövő szegmentumok nem minden esetben rendelkeznek aktív zöngéértékkel (ld. pl. Iverson–Salmons 1995, 2007, Honeybone 2005), a *léniszizáció* elnevezést helyénvalóbbnak tartjuk. Ezen mellékfolyamat tulajdonsága, hogy csak akkor megy végbe, ha a fortisz réshangot megelőző magánhangzó rövid. Vessük össze a (8a) példáit (ahol a tőmagánhangzó rövid) a (8b) példáival (ahol hosszú, egyes- vagy kettőshangzó)!

¹⁴ A *didifikáció* kifejezést Honeybone a dialektális *diddy* 'pici(ke)' szóból alkotta.

¹⁵ Az itt megadott példák mindegyikében a tővégi mássalhangzó réshang, mivel – mint az lejjebb kiderül – csak ezen hangcsoport vesz részt a tárgyalt jelenségben. A didifikáció természetesen más töveket is érint (példáért ld. Honeybone 2010); a réshangok léniszizációban mutatott egyedi viselkedésének okait jelen tanulmány nem tárgyalja.

(8) Léniszizáció

a.	<i>best friend</i>	<u>b</u>ɛstfrɛnd	bɛzi	'legjobb barát'
	<i>mustard</i>	<u>m</u>ostəd	mozi	'mustár'
b.	<i>Leece street</i>	li:sstri:θ	li:si	'Leece utca'
	<i>ice cream</i>	<u>a</u>ɪskri:m	aɪsi	'fagyalt'
	<i>loose cigarettes</i>	<u>l</u>u:ssɪgəreɪts	lu:si	'cigaretta szálanként'

A csonkolás templátumának köszönhetően ez a léniszizáció tehát olyan leníciós jelenség, amely intervokális helyzetben zajlik le, de csakis akkor, ha a megelőző magánhangzó rövid: hosszú/komplex szótagmag esetén blokkolódik.¹⁶

3.4.3. Lebbentés az új-zélandi angolban

Utolsó példánk újra a lebbentés jelenségét illusztrálja (vö. 3.1. szakasz), de ezúttal annak az új-zélandi angolban (NZE) található mintázatát vizsgáljuk. Ahogy Bye–de Lacy (2008: 197) leírja, különbség figyelhető meg az NZE bazilektus változata (vagy informális rétege) és az akrolektus (vagy formális réteg) között a lebbentés gyakoriságában: míg az előző a „klasszikus” mintát követi (azaz a lebbentés minden hangsúlytalan magánhangzó előtt megtörténik, ld. fönt), addig az akrolektusban csak *rövid* hangsúlyos magánhangzó után megy végbe:

(9) NZE akrolektus: lebbentés *rövid* hangsúlyos magánhangzó után

h áɛrə	<i>hatter</i>	'kalapos'
k áɛri	<i>catty</i>	'gonosz'
ɹ əgáɛrə	<i>regatta</i>	'regatta'
t ^h áɛrəməgútʃi	<i>Tatamagouchee</i>	'id.'

Amennyiben az intervokális mássalhangzót megelőző magánhangzó hosszú (egyes- vagy kettőshangzó), a lebbentés elmarad:

(10) NZE akrolektus: lebbentés hiánya *hosszú* hangsúlyos magánhangzó után

b á:tə	<i>barter</i>	'barter'
m í:tə	<i>metre</i>	'méter'
k əmpjú:tə	<i>computer</i>	'számítógép'
ɹ áitə	<i>writer</i>	'író'
p áutə	<i>pouter</i>	'golyvás galamb'

¹⁶ Ehhez hasonló csonkolt hipokorisztikus alakokat képző folyamat jellemzi az ausztrál angolt is, vö. pl. az önmagukra használatos *Aussie* vagy *Ozzie* elnevezéssel, amelyben ugyanígy az eredetileg fortisz réshang léniszizációja figyelhető meg rövid magánhangzó után. Ez a jelenség azonban még kevésbé adatolt, ezért a jelen tanulmányban eltekintek részletes vizsgálatától.

Lexikális formájában, azaz szón belül tehát az NZE akrolektusban a lebbentés, vagyis a *t*-leníció, intervokális helyzetben zajlik le, de csakis akkor, ha a megelőző magánhangzó rövid: hosszú/komplex szótagmag esetén blokkolódik.

Bye–de Lacy adatait vizsgálva azonban az is kiderül, hogy az akrolektusban egy további környezetben is korlátozott a lebbentés, mégpedig hangsúlytalan magánhangzó után (ld. (11)).

(11) NZE akrolektus: lebbentés hiánya hangsúlytalan magánhangzó után

hóspətəl	<i>hospital</i>	'kórház'
tʰé.ɾətən	<i>Terreton</i>	'id.'

Ez az eset azonos a fent bemutatott *compétitive*-típusú szavakéval, azaz a daktilusz harmadik szótagjának félgyenge pozíciójáról van ismét szó. Ami lényeges, hogy jelen esetben *ugyanabban* a leníciós rendszerben látunk példát a hosszú magánhangzó utáni félgyenge (pl. *barter* – vö. (10)) és a félgyenge „kóbor” szótag (pl. *Terreton*) viselkedésére, ami arra utal, hogy a kettő összefügg egymással. Ahogy de Lacy (személyes közlés) megerősíti, egyrészt két egymást követő potenciális leníciós célpont esetében a „*competitive* redukciós lánc” (3.2. szakasz) az NZE-ben is megfigyelhető: míg a bazilektusban mindkettő legyintőhanggá válik (**kəm'pɛrətəv**), az akrolektusban csak az elsőt (a gyenge helyzetben álló mássalhangzót) érinti a leníció (**kəm'pɛrətəv**); másrészt a *militaristic/Nàvratilóva*-típusú példákban a Withgott-effektus az NZE-ben csak az akrolektust jellemzi, a bazilektusban a lebbentés ezekben az esetekben is lejátszódik, tehát a Withgott által az amerikai angolban eredetileg megfigyelt dialektális váltakozáshoz hasonló tapasztalható itt is.

A továbbiakban tehát feltételezem, hogy mivel a leníciós rendszerekben egyidőben lehet jelen mindkét eddig tárgyalt szerkezeti kondíció (ti. hogy a leníció csak a bináris lábön belül, ill. csak rövid magánhangzó után mehet végbe), a kettő egyazon feltételnek a megnyilvánulása. Ebből viszont az következik, hogy a leníció „minimális tartománya”, amit fent a szigorúan bináris lábbal azonosítottunk (amely a láb fejből és a gyenge helyzethől áll, ld. 3.2. szakasz), még a fent meghatározottól is kisebb: a bináris lábbal csak *rövid* magánhangzós fej esetében egyenértékű, *hosszú* magánhangzós fej esetében a recesszív szótag mindenképpen ezen kívül esik. A binaritás tehát nem a szótag-számra, hanem a moraértékre vonatkozik, így a gyengülés minimális tartományra való szabottsága érdekes módon a prozódikus morfológiából ismert bimoraikus minimális szó korlátjához hasonló.

3.5 Összegzés: az empirikus megfigyelések tanulságai

A fent bemutatott adatok alapján arra következtethetünk, hogy – pusztán deskriptív szempontból tekintve – a klasszikus leníciós taxonómiát szükséges kiegészíteni egy „gyengébb” fonológiai helyzettel (legalábbis hangsúlyfüggő gyengülési rendszerekben), minimum a következő két dimenzió mentén:

- (a) a láb fejtől való távolság;
- (b) a megelőző magánhangzó hossza.

Azaz, különbséget kell tennünk gyenge (közvetlenül poszttonikus (a), ill. rövid magánhangzót követő (b)) és félgyenge (a láb fejtől távolabbi, tipikusan a daktilusz harmadik szótagjában elhelyezkedő (a), ill. hosszú magánhangzót követő (b)) fonológiai helyzet között. Ezt az angol nyelv változatainak dialektális/regiszterbeli különbségei igazolják. Ahogy azt a továbbiakban kulcsszavakra egyszerűsítve fogom tárgyalni, egyes rendszerekben a *city* 'város' típusú helyzetben („gyenge” (a)) gyengülést látunk, a *vanity* 'hiúság' típusúban („félgyenge” (a)) nem; egyes rendszerekben a *latter* (æ) 'utóbbi' („gyenge” (b)) gyengül, a *later* (e) 'később' („félgyenge” (b)) nem.

Közelebbről megvizsgálva azonban azt állapítottuk meg, hogy az (a) és a (b) kapcsolatban áll egymással és összevonható: a leníció leszűkülhet az ún. „minimális láb” (a minimális szó jelenségeköréből ismert, minimálisan bimoraikus sztring) tartományára. A hangsúlyfüggő leníciós rendszerek közt megfigyelhető implikációs viszony alapján pedig az ezen a tartományon *kívüli* („félgyenge” helyzetbeli) leníció implikálja az ezen a tartományon *belüli* („gyenge” helyzetbeli) leníciót. Kisebb vagy zéró variáció várható tehát ezen a tartományon *belül*; az ezen a tartományon *kívüli* parametrikus variáció (pl. a Withgott-effektus, vagy a dialektális eltérések a hosszú magánhangzót követő pozícióban) pedig annak a következménye, hogy a gyengülés ott könnyebben gátolható.

Elméleti szempontból ennek az utóbbi megállapításnak igen fontos következményei vannak. A 3.3. szakasz a „kóbor” szótagok problematikájára alapozva már érvelt az ellen, hogy a bemutatott jelenségeket láb-alapú keretben, adjunkciós szerkezetek építésével elemezzük, a pretonikus hangsúlytalan szótag vizsgálata pedig azt mutatta, hogy – legalábbis a kérdéses esetekben – a *szótag* mint olyan nem, vagy nehezen értékelhető fonológiai erősség/gyengeség szempontjából, mivel a mássalhangzók és a magánhangzók külön, egymástól függetlenül kapják meg a fonológiai értéküket. A 3.4. szakasz adatai ezt még inkább alátámasztják, hiszen a bimoraikus sztring, ami a leníció minimális tartományát látszik definiálni, szótagszerkezetileg nem körülírható: a *city* kétszótagú CVCV-szekvenciája nem egyenértékű a *later* első szótagjának CVV-jével – legalábbis a hagyományos szótagelméleti keretekben nem. A következő szakaszban kísérletet teszek az eddig tárgyalt jelenségek ábrázolásalapú elemzésére egy olyan keretben, amelyben ez a két sztring azonos szerkezeti vázzal (mint CVCV) írható le.

4. Ábrázolásalapú elemzés: gyenge és félgyenge helyzet a CVCV-fonológiában

A Szigorú CV-fonológia (vagy CVCV-fonológia – Lowenstamm 1996 stb.) a Kormányzás-fonológia radikális ága, mely új típusú fonológiai vázszerkezetet vezet be. Ebben a szótag összetevői és az időzítési viszonyok szigorúan változó C (= mássalhangzós) és V (= magánhangzós) pozíciókból álló tengellyé olvadnak össze, és a szótagszerkezet parametrikus különbségeit a szerkezet

elágazási lehetőségei helyett az üres pozíciók engedélyezési feltételei fejezik ki. Minden felszíni mássalhangzó-torlódás tehát fonológiailag CvC-szekvenciaként, minden magánhangzó-torlódás (beleértve a hosszú magánhangzókat is) pedig VcV-ként jelenik meg (ahol a kisbetűk melódikusan üres pozíciókat képviselnek). A prozódiai szerkezet ezáltal univerzális lesz, és a nyelvek/nyelvváltozatok közti fonotaktikai eltéréseket (elsősorban) az üres kategóriák engedélyezésének eltérő paraméter-beállításai (azaz: a c-k és v-k különböző parametrikus lehetőségei fonetikailag interpretálatlan maradni) hozzák létre.

Ez az elméleti keret többek közt a következő miatt lesz számunkra megfelelő. A 3.5. szakaszban röviden felvázoltam a „minimális láb”/„bimoraikus” sztring kifejezésének problémáját hagyományos szótagszerkezettel operáló elméleti keretekben (ti. hogy a *city* kétszótagú CVCV-szekvenciája nem egyenértékű a *later* első szótagjának CVV-jével, azaz két könnyű szótag nem azonos egy nehéz szótaggal), ami miatt szükségessé vált számunkra (legalábbis deskriptív szinten) a morára való hivatkozás. A mora azonban alapvetően súlyegység, így nehezen kapcsolható a leníció jelenségköréhez: elméleti szempontból kifogásható lenne, ha ok-okozati viszonyt próbálnánk felállítani a moraiikus szerkezet és a gyengülés tendenciái között. A CVCV-fonológiában azonban mindkét sztringet egyaránt két egymást követő CV-egységként ábrázoljuk, tehát szerkezetileg, legalábbis a templátumot tekintve, azonosak – ahogyan ez a „minimális szó” CVCV-fonológias definícióiban meg is jelenik (ld. pl. Balogné Bérces 2008, Szigetvári 1999), és ahogyan azt a (12)-es ábra mutatja.

(12) CVCV = CVV

C	V	C	V		C	V	C	V
s	i	t	i		l	e		i
<i>city</i>					<i>la(ter)</i>			

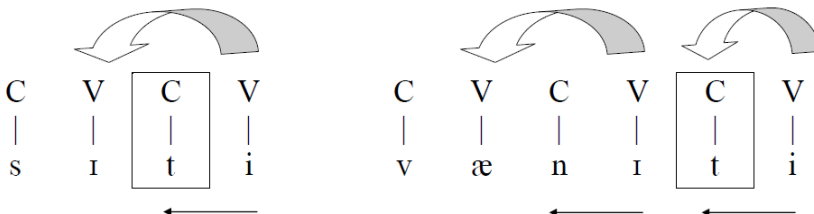
A CVCV-fonológia lényeges tulajdonsága tehát, hogy a láb- és szótagalapú megoldásokhoz képest jóval kevesebb hierarchikus szerkezetre épít; több azonban a vázpozíciók közötti laterális interakció. A két alapvető laterális viszony a *kormányzás* (a célt gyengítő/romboló hatás) és az *engedélyezés* (a célvázpont szegmentális megvalósulását elősegítő hatás) (Ségéral–Scheer 1999 stb.); ezek konstellációi határozzák meg a hangzók erős vagy gyenge helyzetét. Az alábbi elemzésekben mindkettő szabott irányú (jobbról balra ható) lesz, és magánhangzókból ered oly módon, hogy minden magánhangzó rendelkezik egy-egy kormányzási és engedélyezési „töltettel”, amit a megelőző mássalhangzóra vagy magánhangzóra bocsát ki, ezzel befolyásolva annak fonológiai helyzetét.¹⁷

¹⁷ A CVCV-fonológias szakirodalomban nincs egyetértés sem ezen viszonyok direkcionálisát illetően, sem abban, hogy azok milyen feltételek mellett eredhetnek mássalhangzókból. Mivel ezek

Általában véve az *engedélyezett* helyzet fonológiaiilag erős, míg fonológiaiilag gyenge helyzet kétféleképpen is előállhat: vagy *kormányzott*, azaz a „romboló hatás” által befolyásolt, vagy *engedélyezetlen*, azaz a szegmentális megvalósulását elősegítő hatás nem éri. A modell erőssége tehát, hogy a benne feltételezett viszonyok kölcsönhatásaiból egyenesen következik egy hármás megkülönböztetés, ami megfelel az empirikusan tapasztaltaknak: (1) engedélyezett helyzet (fonológiaiilag erős – tartományfej); (2) kormányzott helyzet (recesszív a „bimoraikus minimumon” *belül* – „gyenge”); valamint (3) engedélyezett-kormányzott helyzet (recesszív a „bimoraikus minimumon” *kívül* – „félgyenge”).¹⁸

Ezen alapvető mechanizmusokat kiegészítem két további feltételezéssel. Egyrészt a hangsúlyos/hangsúlytalan magánhangzós aszimmetriát azzal magyarázom, hogy a hangsúlyos magánhangzók magukra vonják az őket követő magánhangzó engedélyezési kapacitását (vö. Balogné Bérces 2008); másrészt a hosszú magánhangzókat olyan VcV szekvenciákként ábrázolom, amelyekben a két V pozíció között jobbról balra ható engedélyezési kapcsolat áll fenn (vö. pl. Szigetvári 1999: 72). Ezen kiegészítésekkel az alábbi elemzéseket kapjuk. A (13)-as ábra a „Withgott-effektus” és a „*competitive* redukciós lánc” jelenségeit okozó hatást szemlélteti: a hangsúlyos magánhangzót közvetlenül követő magánhangzó magát a hangsúlyos magánhangzót engedélyezi, így csupán kormányzási kapacitása hathat az előtte álló mássalhangzóra (ami emiatt gyenge helyzetben áll), szemben a távolabbi magánhangzóval, amely kormányozni és engedélyezni is fogja a megelőző C-t (ami emiatt félgyenge).¹⁹

(13) Gyenge *t* a *city* 'város' szóban, félgyenge *t* a *vanity* 'hiúság' szóban



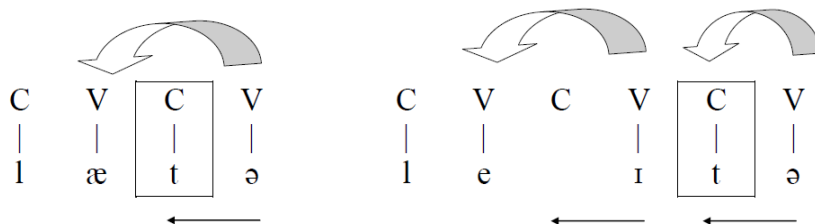
A (14)-es ábrán azt látjuk, hogy a (13)-assal teljesen azonos szerkezeti különbséget találunk a rövid magánhangzó utáni gyenge helyzet és a hosszú magánhangzó utáni félgyenge helyzet között.

a kérdések a jelen elemzés szempontjából (többé-kevésbé) másodlagosak, ezen problémák és az alternatív megoldások ismertetésétől eltekintek.

¹⁸ A negyedik lehetőség, ti. az engedélyezetlen-kormányzatlan helyzet akkor áll elő, ha a mássalhangzót üres magánhangzó követi. Mivel ez hagyományos értelemben véve az ún. „szótagvégi”/ „kóda” pozíciónak felel meg, a jelen tanulmány példái viszont mind az intervokális lenicció esetei, ennek tárgyalását mellőzöm.

¹⁹ A sima nyíl a kormányzási, a vastag nyíl az engedélyezési viszonyokat szimbolizálja.

(14) Gyenge *t* a *latter* 'utóbbi' szóban, félgyenge *t* a *later* 'később' szóban



Idézzük fel, hogy a tanulmány korábbi megállapítása szerint a hangsúlyfüggő leníció altípusai olyan dialektális/regiszterbeli variációt hoznak létre, hogy egyes alrendszerben a *cít*y típusú helyzetben gyengülést látunk, a *vánit*y típusúban nem; a *latter* (æ) gyengül, a *later* (ɛɪ) nem (3.5. szakasz). Ennek megfelelően jelen tanulmányban két alrendszert különböztethetünk meg: az „A” alrendszert, amelyben minden kormányzott mássalhangzó (= gyenge és félgyenge helyzetben is) egyaránt lenizál, és a „B” alrendszert, amelyben csak a kormányzott mássalhangzó (= gyenge) lenizál; az engedélyezett-kormányzott (= félgyenge) helyzetben a leníció gátlódik. Az intervokális gyengülést tehát alapvetően a kormányzás okozza, de egyes szociolingvisztikai változók hatására ezt a hatást az engedélyezés (amennyiben jelen van) akadályozni tudja. A 3.2. szakasz végén lényeges megfigyelésként kihangsúlyoztam, hogy az elméletileg lehetséges harmadik lehetőség, ti. hogy egy fonológiai rendszerben csak a minimális tartományon *kívül* jelentkezik a gyengülés, azon *belül* nem, legjobb tudásom szerint nem adatolt. Vegyük észre, hogy az itt tárgyalt modell nem képes ezt a nem adatolt („C”) alrendszert (leníció csak félgyenge helyzetben) deriválni, ezzel a megfelelő predikciót teszi (ti. hogy az az eset elő sem állhat), ami méginkább alátámasztja az elemzés helyességét.

5. Konklúzió

A tanulmány bemutatta, hogy az angol nyelv hangsúlyfüggő fonológiai rendszerében a daktilikus szótagsorok erős – félgyenge – gyenge sorba rendeződnek a bennük tapasztalható gyengülés mértéke/valószínűsége alapján, valamint hogy ugyanez a félgyenge – gyenge megkülönböztetés megfigyelhető intervokális helyzetben is a baloldali magánhangzó hosszának függvényében. Röviden azt is láthattuk, miért nem megfelelőek a hierarchikus láb-szerkezetre alapuló reprezentációk a jelenségek magyarázatára. A tanulmányban javasolt megoldás kevesebb hierarchikus szerkezetre és több laterális interakcióra alapul, és ezen viszonyok kölcsönhatásaiból egyenesen következik az empirikusan tapasztalt hármas megkülönböztetés. Emellett a modell nem képes a nem adatolt alrendszert (leníció csak félgyenge helyzetben) kifejezni, amivel megjósolja annak empirikus hiányát. Ráadásul a felvázolt elméleti keret a 3.3. szakaszban bemutatott „kóbor” szótagok viselkedésében tapasztalt összes mássalhangzó–magánhangzó aszimmetriát is helyesen prediktálja (ld. Balogné Bérces 2011a).

Egyértelmű azonban, hogy a mássalhangzók viselkedésének rengeteg olyan aspektusa van, melyekre jelen tanulmány, főképpen a 4. szakasz elemzése, nem térhetett ki. Igen sokszor például a fent tárgyalt adatok a mássalhangzókat intervokális helyzetben tartalmazzák, ill. a magánhangzók szigorú VCV szekvenciában jelennek meg. Annak vizsgálata, hogy egyrészt a mássalhangzó-torlódások megjelenése hogyan interaktál az erős – félgyenge – gyenge felosztással daktilikus szótagsorokban, másrészt szóvégi helyzetben álló mássalhangzók esetében a megelőző magánhangzó hossza képes-e befolyásolni annak ejtését, további adatgyűjtést igényel.

Hivatkozások

- Balogné Bérces Katalin 2008. *Strict CV phonology and the English cross-word puzzle*. VDM Verlag Dr Müller. Saarbrücken.
- Balogné Bérces Katalin 2011a. *Pretonic unstressed syllables in English*. Előadás a 19th Manchester Phonology Meeting-en, Manchesterben.
- Balogné Bérces Katalin 2011b. *Lenition in English: discussed threadbare?* Előadás a CASTL Colloquium-on, Tromsøben.
- Balogné Bérces Katalin 2011c. Weak and semiweak phonological positions in English. *Journal of English Studies* 9: 75–96.
- Balogné Bérces Katalin–Patrick Honeybone 2012. Splitting ‘intervocalic’: expanding the typology of lenition environments. *Acta Linguistica Hungarica* 59.1–2: 27–48.
- Broadbent, Judith 2008. t-to-r in West Yorkshire English. *English Language and Linguistics* 12: 141–68.
- Burzio, Luigi 1994. *Principles of English stress*. CUP. Cambridge.
- Bye, Patrick–Paul de Lacy. 2008. Metrical influences on fortition and lenition. In: Joaquim Brandão de Carvalho et al. (szerk.): *Lenition and fortition*. de Gruyter. Berlin. 173–206.
- Davis, Stuart 2003. The footing of dactylic sequences in American English. In: Takeru Homma et al. (szerk.): *A New Century of Phonology and Phonological Theory*. Kaitakusha. Tokió. 277–89.
- Davis, Stuart 2005. “Capitalistic” vs. “militaristic”: The paradigm uniformity effect reconsidered. In: Laura Downing–T. Alan Hall–Renate Raffelsieffen (szerk.): *Paradigms in phonological theory*. OUP. Oxford. 105–21.
- Harris, John–Jonathan Kaye 1990. A tale of two cities: London glottalling and New York City tapping. *The Linguistic Review* 7: 251–74.
- Honeybone, Patrick 2005. Diachronic evidence in segmental phonology: the case of obstruent laryngeal specifications. In: Marc van Oostendorp–Jeroen van de Weijer (szerk.): *The internal organization of phonological segments*. Mouton de Gruyter. Berlin. 319–54.
- Honeybone, Patrick 2010. *A non-predictable template with subsegmental specification: diddificating truncation in Liverpool English*. Előadás az OCP7-en, Nizzában.

- Iverson, Gregory K.–Joseph C. Salmons. 1995. Aspiration and laryngeal representation in Germanic. *Phonology* 12: 369–96.
- Iverson, Gregory K.–Joseph C. Salmons. 2007. Domains and directionality in the evolution of German final neutralization. *Phonology* 24: 1–25.
- Jensen, John T. 2000. Against ambisyllabicity. *Phonology* 17.2: 187–235.
- Lass, Roger 1984. *Phonology*. CUP. Cambridge.
- Lowenstamm, Jean 1996. CV as the only syllable type. In: Jacques Durand–Bernard Laks (szerk.): *Current trends in phonology: Models and methods*. European Studies Research Institute, University of Salford Publications. Salford. 419–42.
- van Oostendorp, Marc 2000. *Phonological projection. A theory of feature content and prosodic structure*. Mouton de Gruyter. Berlin & New York.
- Ségéral, Philippe–Tobias Scheer 1999. *The Coda Mirror*. Kézirat. Université de Paris 7 / Université de Nice. Párizs / Nizza.
- Ségéral, Philippe–Tobias Scheer 2008. The Coda Mirror, stress and positional parameters. In: Joaquim Brandão de Carvalho et al. (szerk.): *Lenition and fortition*. de Gruyter. Berlin. 483–518.
- Steriade, Donca 2000. Paradigm uniformity and the phonetics-phonology boundary. In: Janet B. Pierrehumbert–Michael B. Broe (szerk.): *Papers in Laboratory Phonology. Vol.5*. CUP. Cambridge. 313–34.
- Szigetvári Péter 1999. *VC Phonology: A theory of consonant lenition and phonotactics*. PhD értekezés. MTA/ELTE. Budapest.
- Wells, John C. 1982. *Accents of English*. CUP. Cambridge.
- Withgott, Mary M. 1982. *Segmental evidence for phonological constituents*. PhD értekezés. University of Texas. Austin.

Balogné Bérces Katalin
PPKE BTK Angol-Amerikai Intézet
berces.katalin@btk.ppke.hu

Az északi és déli manysi ditranzitív szerkezetek szórendje

Bíró Bernadett

1. Bevezetés¹

Írásomban a ditranzitív szerkezetek szórendjét vizsgálom két manysi nyelvjárásban tipológiai szempontból. A manysi nyelv és a nyelvjárások rövid áttekintése után (2) először ismertetem a manysi szórend főbb jellemzőit (3), majd pedig bemutatom a manysiban előforduló ditranzitív szerkezeteket (4). Írásomat a manysi ditranzitív szerkezetek szórendjének vizsgálata (5) és az eredmények összefoglalása (6) zárja.

A szórendi vizsgálatok az északi nyelvjárást illetően közel 300, a délit illetően pedig mintegy 70 ditranzitív szerkezeten alapulnak. A déli nyelvjárásból feldolgoztam a rendelkezésünkre álló teljes anyagot, az északit illetően viszont a példák száma még bővíthető.

2. A manysi nyelv

A manysi nyelv az uráli (finnugor) nyelvcsalád obi-ugor ágába tartozik, legközelebbi nyelvrokonai a hanti és a magyar. A manysi nyelv négy fő nyelvjárásából az egyetlen ma is élő nyelvjárás az északi, amelyet néhány faluban beszélnek az Ob folyó alsó folyásánál és az Ob nyugati mellékfolyói, a Szoszva és a Szigva mentén (Tyumenyi Körzet), valamint a Lozva folyónál (Szverdlovszki Körzet). Ez a nyelvjárás, mely egyben a manysi irodalmi nyelv alapja, szintén erősen veszélyeztetett nyelvnek számít, beszélőinek száma kevesebb, mint 1000, akik közül majdnem mindenki manysi-orosz kétnyelvű (Pusztay 2006: 45, <http://www.perepis-2010.ru/>). Az északi nyelvjárásból elég nagy mennyiségű nyelvi anyag áll rendelkezésünkre, a XIX–XX. század fordulója környékén gyűjtött folklórszövegektől kezdve a XX. sz. folyamán kiadott manysi nyelvű szövegeken keresztül a manapság is rendszeresen megjelenő manysi újságig (*Lujima Seripos*).

A déli nyelvjárást a Tavda és mellékfolyói mentén beszélték, ám ez a nyelvjárás már a XX. sz. elejére eltűnően volt. A déli manysik évszázadok óta

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 43–57.

¹ Jelen tanulmány az OTKA K 101652. sz. kutatás keretében készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani cikkem előzetes lektorainak, akik hasznos megjegyzéseikkel nagymértékben segítettek írásom végső formájának kialakítását.

külön éltek a többi manysi csoporttól, így nyelvjárásuk erősen különbözik a többi manysi nyelvjárástól, egyúttal számos archaikus nyelvi vonást is megőrzött. A tavadai manysit már a XVI. századtól kezdve nagyfokú tatár és orosz hatás érte, melynek következtében a XIX. századra erős kétnyelvűség feltételezhető, a legkésőbbi, XX. sz. eleji gyűjtésekben pedig már egy kódváltásokkal tarkított, egyszerűsített nyelvhasználat figyelhető meg (Sherwood 1996, Szilágyi 2014). Ebből a nyelvjárásból mindössze 90 oldalnyi folklórszöveg áll a rendelkezésünkre, amelyet az 1880-as években (Munkácsi, 1892–1896), valamint az 1900-as évek elején gyűjtöttek (Kannisto–Liimola, 1951–1963).

3. A manysi szórend

A szórend a manysi szintaxis kevésbé kutatott területei közé tartozik, mindössze néhány általános megállapítás született ebben a témában.

A manysi alapszórendje SOV, a hangsúlyos elem (fókusz) a predikátum előtt helyezkedik el. A határozók pozíciója meglehetősen szabad, állhatnak mondatkezdő helyzetben, vagy pedig az alany és az állítmány között. Ez a szórend azonban nem teljesen kötött, ha egy elem speciális hangsúlyt kap, másféle szórend is lehetséges (Riese 2001).

Az 1900-as évek elején gyűjtött szövegek tanúsága szerint a déli nyelvjárásban SOV → SVO szórendi változás figyelhető meg, míg az északi nyelvjárás továbbra is szigorúan SOV szórendű maradt (Sherwood 1996). Mivel az északi manysiban – a többi nyelvjárással ellentétben – nincs tárgyrag², vagyis mind az alany mind pedig a direkt tárgy morfológiailag jelöletlen, az alanyi és a direkt tárgyi funkció az SOV szórend alapján különböztethető meg (Skribnik 2001: 223). Az északi manysiban a topik foglalja el a mondatkezdő pozíciót, alapesetben ez azt jelenti, hogy az alany áll a mondat legelején. Új eseményt bejelentő, teljes egészében fókusznak tekinthető mondatoknál, illetve szövegkezdő vagy új bekezdést nyitó mondatok esetén azonban általában valamilyen idő-, illetve helyhatározó áll mondatkezdő helyzetben. A fókuszpozícióban lévő NP közvetlenül az ige elé kerül (Skribnik 2001: 223).

Az északi nyelvjárással szemben a déli manysiban a direkt tárgy lehet jelölt (-*m* akkuzatívusz-raggal) és jelöletlen is. Amint Szilágyi (2014) megállapította, a későbbi gyűjtésben megjelenő nagyszámú SVO (VO) szórend főként a nominatívuszi tárgy mellett fordul elő, valószínűleg az értelmezés megkönnyítése céljából. (Hiszen így a két jelöletlen argumentum nem egymás mellett áll, hanem az ige két oldalán.) Ezen túl gyakori a VO mondatrend a felszólításoknál. Szilágyi szerint ez adódhatott a szórend kötetlenebbé válásából, okozhatta a felgyorsult nyelvvesztéssel járó folyamat, de lehet a nyelv természetes változásának egy kezdeti stádiuma is (Szilágyi 2014). Ezekhez a feltételezésekhez hozzáfűzhető még egy lehetséges magyarázat, miszerint az eltérő szórend

² Ez alól csak a személyes névmások képeznek kivételt, amelyeknek az északi manysiban is van külön akkuzatívuszi alakja.

adódhat pusztán abból is, hogy a felszólító mondatok gyakran nem követik a neutrális (kijelentő) mondatokra jellemző alapszórendet.

Szilágyi (2014) szerint ha van eltérés az OV és VO szórendű felszólítás között, akkor az az, hogy az igei kezdetű mondat szerkezet valószínűleg nyomatékosabb felszólítást fejezhetett ki. Ez azonban anyanyelvi kompetencia és újabb adatok híján csak feltételezés.

4. A ditranzitív szerkezetek

A ditranzitív szerkezetek olyan szerkezetek, melyek egy ditranzitív igeen kívül tartalmaznak egy Téma-szerű (T) és egy Recipiens-szerű (R) argumentumot (Malchukov et. al. 2010: 1). A manysiban kétféle ditranzitív szerkezet alternációja figyelhető meg. Egyrészt megtalálható benne az **indirektív szerkezet**, amelyben R *-n* latívuszraggal³ vagy pedig egy hasonló funkciójú névutóval van jelölve, T pedig – a monotranzitív szerkezet Patienséhez hasonlóan – a mondat szintaktikai tárgya. Ebben a szerkezetben T tehát az északi manysiban jelöletlen (kivéve a személyes névmásokat, amelyeknek van akkuzatívuszi alakjuk), a déli manysiban pedig állhat jelöletlenül vagy pedig akkuzatívusz-raggal ellátva (vö. Sipőcz 2015). Az ige állhat alanyi (1) vagy tárgyas ragozásban (2).

Északi manysi:

- (1) *Am tawe-n sup mi-γəm.*
 én ő-LAT ing ad-1SG
 R T V
 'Én inget adok neki.'

Déli manysi:

- (2) *äm nüün nēl-ən meü-ləm.*
 én te.LAT nyíl-2SG ad-SG<1SG⁴
 R T V
 'Odaadom én neked a nyilad.' (WV 3: 154)

Másrészt a manysiban használatos a **szekundatív szerkezet**, amelyben R – a monotranzitív ige Patienséhez hasonlóan – a mondat szintaktikai tárgya (jelölését ld. fent), T pedig *-l* instrumentális-raggal van jelölve. Ezekben a szerkezetekben az ige majdnem mindig tárgyas ragozásban áll. Pl.:

³ Az *-n* rag a manysiban a latívuszi mellett datívuszi funkciót is betölt, valamint e raggal jelölik a passzív ige Ágensét is. A példák glosszázásánál e ragot egységesen latívuszként (LAT) jelölöm.

⁴ SG<1SG: egyes számú tárgyra, és egyes szám első személyű alanyra utaló igei személyrag.

Északi manysi:

- (3) *Pi-mēn manər nam-əl piniy-ləmēn?*
 fiú-1DU mi név-INSTR tesz-SG<1DU
 R T V
 'Milyen nevet adjunk a fiunknak?' (VNGy I: 4)

Déli manysi:

- (4) *äm nenänmi ti eš-əl möú-länəm*
 én ti.ACC ez munka-INSTR ad-SG<1SG
 R T V
 'Én nektek ezt a feladatot adom.' (VNGy IV: 360)

Mindkét szerkezet passzivitálható, az indirektív szerkezetre a T-passzivitáció (5), míg a szekundatív szerkezetre az R-passzivitáció (6) jellemző.

Északi manysi:

- (5) *jārm-ən ta-ke maj-wä-s-əm*
 inség-LAT az-PTCL ad-PASS-PST-1SG
 'az inség az, minek odaadtak' (VNGy IV: 330)
- (6) *kank-än (...) akw' ōln-pāl-əl at maj-wə-s.*
 báty-LAT egy pénz-fél-INSTR NEG ad-PASS-PST[3SG]
 'A bátyja (...) egy fél pénzt sem adott neki.' (VNGy IV: 326)

A manysiban – mint a világ nyelveiben általában – az R-passzivitáció gyakoribb, mint a T-passzivitáció, s ennek oka a passzivitálás funkciójában keresendő. A passzivitálás fő funkciója a direkt tárgy topikalizálása (alanyi pozícióba helyezése), és mivel a ditranzitív szerkezetekben R általában inkább topik, mint T, ezért érthető, hogy az R-passzivitáció jóval gyakrabban fordul elő, mint a T-passzivitáció (Malchukov et. al. 2010: 30).

A kétféle ditranzitív szerkezet alternációját, az igeragozás típusát (alanyi vagy tárgyas), valamint az aktív és passzív szerkezetek közötti választást elsősorban pragmatikai tényezők irányítják. E nyelvtani jelenségeknek a topikalitással való összefüggését az északi manysiban Skribnik (2001) vizsgálta. Skribnik amellet érvel, hogy a passzív, a szekundatív szerkezet (amelyet ő Givón terminológiáját átvéve „dative shifting”-nek nevez) és a tárgyas ragozás tulajdonképpen ugyanazt a szerepet töltik be: e kategóriák az egyes főnévi csoportok relatív topikalitását fejezik ki egy mondaton belül (Skribnik 2001: 222). A passzív ragozás akkor használatos a manysiban, ha bármely, az Ágensnél alacsonyabb szintű argumentum az elsődleges topik, hiszen az elsődleges topiknak mindig az alanyi pozíciót kell betöltenie a mondatban (Skribnik 2001: 236). Az aktív mondatokban az alanyi ragozás használata arra utal, hogy a mondatban csak egy topik van (az alany), a direkt tárgy tehát a fókusz része az ilyen mondatokban. Ezzel szemben a tárgyas ragozás azt jelzi,

hogy a mondatban mind az alany, mind pedig a direkt tárgy topik-pozícióban áll, és az ige mindkét topikkal egyeztetődik. (Skribnik 2001: 236–237) Az ige tehát csak a topik-pozícióban álló direkt tárggyal egyeztetődik, és a topikális direkt tárgy mindig tárgyas igeragozást vált ki.

A ditranzitív szerkezeteket illetően Skribnik (2001) szerint a Recipiens direkt tárgyi pozícióba helyezésének (szekundatív szerkezet) a funkciója szintén a különböző főnévi csoportok relatív topikálisának kifejezése. Azaz a kétféle ditranzitív szerkezetben vagy R vagy pedig T kerül a direkt tárgy pozíciójába, a direkt tárgy topik voltát pedig a tárgyas igeragozás jelzi (l. (7)).

(7) a) indirektív szerkezet: nincs topikális direkt tárgy, ezért az alanyi ragozás használatos

Am tawen mōjt mōjt-eyum.

I (s)he.LAT tale tell-1SG

'I tell him a tale.' (< 'What do you do?')

b) indirektív szerkezet: a T topik, ezért az ige tárgyas ragozásban áll

Am mōjt tawen mojt-ilum.

I tale (s)he.LAT tell-SG<1SG

'I tell him a tale.' (Who do you tell the tale to?)

c) szekundatív szerkezet: az R topik, az ige tárgyas ragozásban áll

Am tawe mōjt-əl mōjt-ilum.

I he.ACC tale-INSTR tell-SG<1SG

'I tell him a tale.' (< 'What do you tell him?')

(vö. Skribnik 2001: 228)

(A két szerkezet alternálódásáról l. még Bíró – Sipőcz 2013.)

Hasonló eredményre jutott a déli manysi tárgyjelölést vizsgálva Szilágyi (2014) is. A déli manysi tárgyas mondatstruktúra az északihoz hasonlóan pragmatikailag motivált, és a tárgyas ragozás, a passzív szerkezetek, valamint a kétféle ditranzitív szerkezet használatát illetően ugyanazok a megállapítások tehetők, mint az északi nyelvjárás esetében (vö. Szilágyi 2014).

A fentiekből logikusan következik, hogy a szekundatív szerkezetben csak tárgyas ragozású ige fordulhatna elő, hiszen ebben a szerkezetben a direkt tárgy topik, s a topikális direkt tárggyal mindig egyeztet az ige. (Ugyanez a helyzet a másik obi-ugor nyelvben, a hantiban is: Nikolaeva (2001) szerint a szekundatív szerkezetben csak tárgyas ragozású ige szerepelhet, hiszen R csakis akkor foglalhatja el a direkt tárgyi pozíciót, ha az információ-struktúrában betöltött státusza magasabb, mint a Témáé, azaz ha R a másodlagos topik, T pedig fókuszban áll. A másodlagos topik pedig mindig kiváltja az egyeztetést, azaz a tárgyas ragozást, a szekundatív szerkezetben tehát csak tárgyas ragozású ige állhat. (Nikolaeva 2001: 22))

Ennek ellenére mind az északi, mind pedig a déli nyelvjárásban előfordul néhány olyan példa (összesen 6), amelyben alanyi ragozású ige található, pl.:

Északi manysi

- (8) *sis=jōr-əl-ke naŋ ānəm pin-eŋin,*
 hát-erő-INSTR-ha te én.ACC rak-2SG
mayil=jōr-əl-ke naŋ ānəm pin-eŋin
 mell-erő-INSTR-ha te én.ACC rak-2SG
 'ha te engemet hát-erővel fölszerelsz, ha te engemet mell-erővel
 fölszerelsz' (VNGy II: 142)

Déli manysi

- (9) *Āmänmi šāt-əl māj-īn!*
 én.ACC szerencse-INSTR ad-IMP[2PL]
 'Adjatok nekem szerencsét!' (WV 1: 322)

E példák előfordulása talán a prominencia-hierarchiával magyarázható: ezekben a mondatokban ugyanis a direkt tárgy (azaz R) általában prominensebb (egyes szám első személyű), mint az alany (2. vagy 3. személyű), vagyis magasabban áll a prominencia-hierarchiában (1SG > 1PL > 2SG > 2PL > 3SG > 3PL). Néhány, a tárgyas ragozást is használó uráli nyelvben, valamint egyes kelet-szibériai nyelvekben (pl. csukcs, korják, kamcsadál) ismeretes az ún. inverz egyeztetési tilalom. Ez azt jelenti, hogy az alannál magasabb prominenciájú direkt tárggyal nem történik egyeztetés az igén. (É. Kiss 2010, 2013) Így a magyarban⁵, a keleti hantiban és a szamojéd nyelvekben a tárgyas ragozás csak akkor használatos, ha a tárgy 3. személyű (Dalrymple – Nikolaeva 2011).

A manysit illetően azonban úgy tűnik, hogy nem működik az inverz egyeztetési tilalom, hiszen a tárgyas ragozás használata független a tárgy személyétől (Keresztes 1998: 417, Kulonen 2007: 111, Dalrymple – Nikolaeva 2011). Számos példa támasztja alá ezt a megállapítást, pl.:

Északi manysi

- (10) *manriŋ at wiŋ-len?*
 miért NEG visz-SG<2SG
 'Miért nem viszel el engem?' (Keresztes 1998: 417)
- (11) *taw ānəm wāŋ-te*
 ő én.ACC lát-SG<3SG
 'Ő lát engem.' (Keresztes 1998: 417)

⁵ Illetve a magyarban akkor is történik egyeztetés a tárggyal, ha a tárgy 2., az alany pedig egyes szám első személyű. Ebben az esetben azonban az alany szintén magasabb prominenciájú, mint a tárgy, az inverz egyeztetési tilalom tehát nem sérül.

- (12) *Taw nayən ērupt-ite.*
 ő te.ACC szeret-SG<3SG
 'Ő szeret téged.' (Svetlana Dinislamova, személyes közlés)

E példák alapján tehát a manysiban nem működik az inverz egyeztetési tilalom.⁶ A fent említett „szabálytalan”, alanyi ragozású igét tartalmazó szekundatív szerkezetekben azonban mégis működhet valahogyan, azaz az alanyi ragozás használatát talán indokolhatja az a tény, hogy a tárgy magasabb prominenciájú ezekben a mondatokban, mint az alany.

A déli nyelvjárásból ide tartozó négy példával kapcsolatban megjegyzendő még, hogy ezek közül három felszólító módú igét tartalmaz. A tárgyas ragozású, felszólító módú alakokról a következőket írja Szilágyi: „Munkácsi (1984) nyelvtani vázлата alapján ugyancsak kiterjedt szubjektív és objektív imperatív paradigma létezhetett, de a korpusz nem tartalmaz már ilyen objektív alakokat.” (Szilágyi 2014: 12) Felszólító módú igék tehát már csak alanyi ragozásban fordulnak elő a korpuszban, így ez is magyarázhatja, hogy a fent említett szekundatív szerkezetekben miért nem tárgyas ragozású igéket találunk.

Ez a kérdés további vizsgálatot igényel, s ezért, valamint a példák kis száma miatt ezeket a szerkezeteket kihagyom a szórendi vizsgálatokból.

5. A ditranzitív szerkezetek szórendje

Az alábbiakban az egyes ditranzitív szerkezetek szórendjének bemutatása következik. A szórend vizsgálatánál a következő szempontokat vettem figyelembe:

- a ditranzitív szerkezet típusa (indirektív vagy szekundatív)
- az ige ragozási típusa (alanyi vagy tárgyas)
- igenem (aktív vagy passzív szerkezet).

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a két manysi nyelvjárást először külön tárgyalom, írásom végére hagyva összehasonlításukat. Előljáróban fontosnak tartom megjegyezni, hogy korpuszomban elég jelentős a hiányos példák száma. Hiányosnak azokat a példákat tekintem, amelyekben nem jelenik meg az összes argumentum testes morfémaként, tehát vagy R vagy pedig T hiányzik. Az ilyen példák nagy száma nem meglepő, hiszen az obi-ugor szövegek egyik jellemzője, hogy a magas topikalitású elemek hajlamosak teljesen elmaradni a mondatból, tehát mind az alany, mind pedig a topikális direkt tárgy (szerkezetétől függően R vagy T) hiányozhat (vö. Skribnik 2001: 224). Az ilyen, hiányos példákat természetesen nem használtam fel a szórendi vizsgálatoknál.

A ditranzitív szerkezetek szórendjét illetően egyrészt T és R egymáshoz viszonyított helyzetét vizsgálják, másrészt pedig azt, hogy a két argumentum az

⁶ Megjegyzendő, hogy a déli manysiról nincsenek információink azzal kapcsolatban, hogy a tárgyas ragozás használata ott is független-e a tárgy személyétől.

ige azonos, illetve különböző oldalán helyezkedik-e el (vö. Malchukov et. al. 2010: 16–18). Az utóbbi szempontot illetően a tipológiai megfigyelések azt mutatják, hogy T és R általában az ige azonos oldalán áll, egymás mellett (Malchukov et. al. 2010: 16). T és R egymáshoz viszonyított sorrendje pedig sokszor a két argumentum „jelölésétől” (flagging) függ. Tehát pl. ha egyik argumentumot sem jelöli sem esetrag sem pedig adpozíció, akkor R általában megelőzi T-t. (Valószínűleg azért, mert R általában [+human] szemantikai jegyű, és gyakran határozott, tehát általában topikalisabb, mint T, ami jellemzően élettelen és gyakran határozatlan.) (Malchukov et. al. 2010: 16)

A manysit illetően is megállapítható, hogy T és R sorrendje összefügg az argumentumok jelölésével, hiszen a szórend végső soron a pragmatikai tényezők függvénye mindkét nyelvjárásban. Mint fentebb láttuk, a kétféle ditranzitív szerkezet, az alanyi és a tárgyas igeragozás, valamint az aktív és a passzív szerkezetek közötti választást egyaránt pragmatikai tényezők befolyásolják, és ezek a tényezők, vagyis az egyes elemek relatív topikalitása egyúttal az adott mondat szórendjét is meghatározzák.

5.1 Északi manysi

5.1.1 Indirektív szerkezetek

5.1.1.1 Alanyi ragozású ige: R – T – V

- (13) *mōlāl sārīs-vāta-t ūnl-əm mā-n-t*
 minap tenger-part-LOC ül-PTCP.PST hely-2SG-LOC
tōrəm naḡən matər mi-s.
 Isten te.LAT valami ad-PST[3SG]
 'A minap a tenger partján ülő helyeden Isten adott neked valamit.'
 (VNGy IV: 338)

Emellett a példák egy kis része T – R – V szórenddel áll:

- (14) *am ōs χūrəm sāt sajt naḡən mīγ-əm*
 én megint három száz rubel te.LAT ad-1SG
akw' ēt ūnl-ən-ən-māγəs.
 egy éj ül-NMLZ-2SG-ért
 'Én szintén 300 rubelt adok egy éjjelen át való virrasztásodért.'
 (VNGy IV: 336)

5.1.1.2 Tárgyas ragozású ige: T – R – V

- (15) *akw' sup-ä kat'i-tā-n mi-s-tā*
 egy darab-3SG macska-3SG-LAT ad-PST-SG<3SG
 'egyik felét a macskájának adta' (VNGy IV: 343)

5.1.1.3 Passzív ige: R – T – V

- (16) *Nāṅk-ūsiṅ* *ōtər* *āp̄si-tēn-pālt*
 vörösfenyő-városbéli fejedelem öcs-3DU-höz
χajtä *kēt-wə-s*.
 követ küld-PASS-PST[3SG]
 'A Vörösfenyő-városbéli fejedelehmős öcsikéjükhöz követet küldtek.'
 (VNGy II: 94)

5.1.2 Szekundatív szerkezetek

5.1.2.1 Tárgyas ragozású ige: R – T – V

- (17) *māñ* *p̄ṅ-ä* *nē-ḡəl* *vi-s-tä*.
 kicsi fiú-3SG nő-INSTR vesz-PST-SG<3SG
 'Kis fiának nőt szerzett (vett).'

5.1.2.2 Passzív ige: R – T – V

- (18) *Rajonə-t-t* *ōl-ne* *p̄l̄hica-t* *jomas*
 körzet-PL-LOC van-PTCP.PRS kórház-PL jó
tērp-il *tāstu-wē-s-ət*.
 gyógyszer-INSTR készít-PASS-PST-3PL
 'A körzetekben lévő kórházaknak jó gyógyszert készítettek.'
 (LS 2012/12/07: 4)

5.2 Déli manyси

5.2.1 Indirektív szerkezetek

5.2.1.1 Alanyi ragozású ige

R – T – V

- (19) *māñäü* *čarnišk* *tārəm* *mä-s*
 mi.DAT fekete.kutya Isten ad-PST[3SG]
 'Isten fekete kutyát adott nekünk.'

Emellett a példák kb. egyharmadában T – V – R szórend található:

- (20) *sājim* *kül* *āñčük* *ott-ās* *ās* *āwī-n*
 rossz ház öregember állít-PST[3SG] és lány-LAT
 'Egy rossz házat állított az öregember a lányának.'

5.2.1.2 Tárgyas ragozású ige

T – V – R

- (21) *ínkâr-me tâtâ-ś-tân nâjâr-æn.*
 az-ACC visz-PST-SG<3PL fejedelem-LAT
 'Azt a fejedelemhez vitték.' (WV 3: 155)

T – R – V

- (22) *îræt nâjâr äw-î-m nâjâr-pöu*
 Iret fejedelem lány-3SG-ACC fejedelem-fiú
wânkâ âl-pnâ mæ-ś-til
 Jancsi hős-LAT ad-PST-SG<3SG
 'Iret fejedelem leányát Jancsi fejedelemfi hősnek adta.' (VNGy IV: 350)

A kétféle szórend közel azonos gyakorisággal fordul elő a példákban.

5.2.1.3 Passzív ige

T-passzivitációra a déli manysiból mindössze két példa szerepel a korpuszban, melyek szórendje az ige pozícióját tekintve ugyan különbözik egymástól, T és R egymáshoz viszonyított sorrendje azonban mindkét példában azonos.

T – R – V

- (23) *jîxt-æm sâór ūri Ut'-khâne-un*
 levág-PTCP-PST tehén vér víz-fejedelem-LAT
tō-ut'-nâ jú-tært-ù-s.
 tó-víz-LAT be-ereszt-PASS-PST[3SG]
 'A levágott tehénnek vérét a tó vizébe bocsátották a „Vízí fejedelemnek”.' (VNGy IV: 408)

T – V – R

- (24) *äm tätâ-m-æn îl-pært-ú-s-æm kôm-pälæŋ-æn*
 én apa-1SG-LAT el-elad-PASS-PST-1SG manó-LAT
 'Engemet tatám eladott a manónak.' (VNGy IV: 363)

A példák kis száma miatt ennek a szerkezetnek a szórendjéről nem lehet érvényes megállapítást tenni a déli manysit illetően.

5.2.2 Szekundatív szerkezetek

5.2.2.1 Tárgyas ragozású ige: R – T – V

- (25) *äm nūn âl-næ-kuj-næ-kâr-æl möü-læm*
 én te.ACC él-PTCP.PRS-fekszik-PTCP.PRS-valami-INSTR ad-SG<1SG
 'Én neked olyasmit adok, miből megélhatsz, meglehatsz (élő-fekvő holmival adlak).' (VNGy IV: 361)

5.2.2.2 Passzív ige: R – T – V

- (26) *āñcūk* *šālkā-ne* *mās* *nājār-ən*
 öregember répa-3SG -ért fejedelem-LAT
korəmsāt *sālkowa-il* *māj-ū-s*
 háromszáz rubel-INSTR ad-PASS-PST[3SG]
 'A fejedelem az öregembernek háromszáz rubelt adott a répáért.'
 (WV 3: 155)

Passzív igés szekundatív szerkezetre kilenc példa található a korpuszban, hét példában azonban R – mint elsődleges topik – nem jelenik meg kitett argumentként, csak az igeragozás utal rá. Ezért – hasonlóan a passzív igés indirektív szerkezetekhez – e szerkezet szórendjéről szintén nem fogalmazható meg megbízható megállapítás.

A két nyelvjárás különböző ditranzitív szerkezeteinek szórendjét az 1. táblázat tartalmazza:

1. táblázat: Az északi és déli manysi ditranzitív szerkezetek szórendje

		Északi manysi	Déli manysi
Indirektív szerkezet	alanyi ragozású ige	R – T – V ⁷ T – R – V	R – T – V T – V – R
	tárgyas ragozású ige	T – R – V	T – R – V T – V – R
	passzív ige	R – T – V	(T – R – V T – V – R)
Szekundatív szerkezet	tárgyas ragozású ige	R – T – V	R – T – V
	passzív ige	R – T – V	(R – T – V)

Amint azt fentebb említettem, a manysiban a mondat egyes alkotóelemeinek az információ-struktúrában elfoglalt helye, azaz relatív topikalitásuk határozza meg a mondat szórendjét. A korpusz alapján a ditranzitív szerkezetek szórendje szintén alátámasztja ezt a megállapítást mind az északi, mind pedig a déli manysit illetően. Az információ-struktúra alapján előzetesen elvárt szórendektől csak néhány esetben találunk eltérést.

Az alanyi ragozású igével álló indirektív szerkezet akkor használatos, ha a mondatban nincs topikális direkt tárgy, tehát ha az egész mondat, vagy a predikátum és vele együtt az összes, nem-alanyi összetevő új információként jelenik meg. Ennek megfelelően ezekben a szerkezetekben túlnyomórészt R – T – V sorrendet találunk mindkét nyelvjárásban, mivel R szinte mindig élő, és

⁷ A vastagon szedett szórend a domináns szórend.

általában topikálisabb, mint T. Amint az 1. Táblázatból látható, mindkét nyelvjárásban előfordul a T – R sorrend is, ami ellentmondani látszik előzetes elvárásainknak. Az északi nyelvjárásban a példák csak kis részére jellemző ez a szórend, s az eltérésre magyarázatul szolgálhat az a tény, hogy e példák szinte kivétel nélkül vagy irodalmi szövegekből származnak, vagy pedig felszólító módú igealakokat tartalmaznak, s így nem feltétlenül követik a neutrális szórendet.

A déli nyelvjárást illetően már nagyobb a T – R sorrendet tartalmazó példák aránya: az összes idetartozó példa kb. egyharmada ilyen szórenddel áll. Ezek a példák is túlnyomórészt felszólító módú igét tartalmaznak, s mint a táblázatból látható, itt már az SOV alapszórend sem érvényesül, mivel a mondatzáró pozíciót már nem az ige foglalja el (T – V – R). Itt is látható tehát a déli manysiban megjelenő SOV → SVO szórendi változás, amelyet írásom elején (1. 2. fejezet) említettem. Ezekben a szerkezetekben tehát T és R az ige két oldalára kerül, s mint arra korábban utaltam, ez tipológiailag kevésbé elterjedt, mint az, hogy a két argumentum az ige azonos oldalán helyezkedik el. Azonban a tipológiai megfigyelések azt mutatják, hogy azok közül a szórendi típusok közül, amelyekben R és T az ige különböző oldalára kerül, egyedül ez az S – T – V – R szórend az, amely alkalmanként előfordul, mégpedig elsősorban az S(Aux)OV alapszórendű nyelvek esetében (amilyen a manysi is) (vö. Malchukov et. al. 2010: 16). (Megjegyzendő még, hogy e déli manysi példák közül néhány annyira eltér a neutrális, illetve az elvárt szórendtől, hogy még az alany mondatkezdő pozíciója sem „garantált”, hiszen a példák között előfordul T – S – V – R, sőt még T – V – R – S szórend is.)

A tárgyias ragozású igét tartalmazó indirektív szerkezet akkor használatos, ha a mondatban a direkt tárgy (azaz T) topik, R pedig új információ és/vagy fókusz. Ebből tehát a T – R – V sorrend következik (a hangsúlyos elem közvetlenül az ige előtt áll), amely az északi nyelvjárásra maradéktalanul jellemző, a déli nyelvjárásban pedig a példák mintegy felében tapasztalható. A déli nyelvjárásban a példák másik fele T – V – R szórenddel áll, tehát a topikálisabb argumentum itt is megelőzi a fókuszban állót, ez a szórend tehát szintén nem mond ellent elvárásainknak.

Az aktív szekundatív szerkezetek szórendje mindkét nyelvjárásban megfelel az előzetes elvárásoknak. Ez a szerkezet akkor használatos, ha R topik, T pedig új információként vagy fókuszként jelenik meg, a fókuszban álló elem pedig általában közvetlenül az ige elé kerül, az elvárt (és a példákban is tapasztalt) sorrend tehát R – T – V.

A passzív szerkezet használata arra utal, hogy az alanyi pozícióba emelt mondatrész az elsődleges topik, azaz a passzív igés indirektív szerkezet esetén T, a szekundatív szerkezetben pedig R. Ez alapján a passzív indirektív szerkezetben T – R sorrendet várnánk, a szekundatív szerkezetekben pedig ennek a fordítottját. A szekundatív szerkezeteket illetően elvárásunk be is igazolódik: az alanyi pozícióba emelt R mint a mondat elsődleges topikja megelőzi T-t, amely gyakran fókusz-pozícióba – s ezáltal közvetlenül az ige elé – kerül (R – T – V).

Meglepő módon – előzetes elvárásainkkal ellentétben – a passzív indirektív szerkezetekben ugyanezt a sorrendet találjuk. Ezekben a példákban R általában topikalisabb, mint T, s ez megmagyarázná az R – T sorrendet, felveti viszont azt a kérdést, hogy ebben az esetben miért nem R-passzivizáció történt (szekundatív szerkezetből). (A passzív igés indirektív szerkezetekkel kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy számuk igen kevés, és még kevesebb az olyan példa, ahol mind T, mind pedig R jelen van a szerkezetben.)

A déli manysi passzív ditranzitív szerkezetek szórendjét illetően pedig, amint azt korábban már említettem, a vizsgálatokhoz felhasználható példák kis száma miatt nem tehetők megbízható megállapítások.

6. Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy mind az északi, mind pedig a déli manysi ditranzitív szerkezetek szórendjét elsősorban pragmatikai tényezők irányítják. A Recipients és a Téma sorrendjét az argumentumok topikalitása határozza meg: az inkább „topikabb” argumentum megelőzi a kevésbé topikalisat. A hallgató számára új információt hordozó argumentum pedig általában közvetlenül az ige előtt jelenik meg. A szabályoknak ellentmondani látszó szórendi variánsok csak az alanyi ragozású igés indirektív szerkezetekben, valamint a passzív indirektív szerkezetekben jelennek meg. Az előzőekre magyarázatul szolgálhat a szerkezetben szereplő ige modalitása (felszólító módú igék), illetve az északi manysi esetében a példák forrása (irodalmi szöveg). A passzív indirektív szerkezetek szórendje azonban továbbra is magyarázatra szorul.

Megállapítható még, hogy az északi nyelvjárás egységesebbnek tűnik a szórend tekintetében, a déli manysi példák szórendje jóval változatosabb. Ez a tény valószínűleg annak is köszönhető, hogy a déli manysi adatok egy a nyelvvesztés előrehaladott állapotában lévő nyelvjárást képviselnek.

Rövidítések:

ACC	akkuzatívusz
DU	duális
DU<1SG	főnéven: két birtokra utaló egyes szám első személyű birtokos személyrag igén: két tárgyra utaló egyes szám első személyű igei személyrag
IMP	felszólító mód
INSTR	instrumentálisz
LAT	latívusz
NEG	tagadás
NMLZ	nominalizáló elem
PASS	passzív
PST	múlt idő
PL	többes szám

PL<1SG	főnéven: több birtokra utaló egyes szám első személyű birtokos személyrag igén: több tárgyra utaló egyes szám első személyű igei személyrag
PTCL	partikula
SG	egyes szám
SG<1SG	egyes számú tárgyra utaló egyes szám első személyű igei személyrag

Hivatkozások

- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin 2013. *Syntactic variation in Mansi ditransitive constructions*. (konferencia-előadás) Grammar and Context: New Approaches to the Uralic Languages IV. Tartu, 2013. június 6–8.
- Dalrymple, Mary – Nikolaeva, Irina 2011. *Objects and Information Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin 2010. A magyar tárgyas és alanyi igeragozás kialakulásának szintaktikai hátteréről. NyK 107: 131–146.
- É. Kiss Katalin 2013. The Inverse Agreement Constraint in Uralic Languages. In: Finno-Ugric Languages and Linguistics Vol. 2. No. 1. 2–21.
- Keresztes László 1998. Mansi. In: Daniel Abondolo (szerk.): *The Uralic Languages*. Routledge, London – Now York. 387–427.
- Kulonen, Ulla-Maija 2007. Itämansin kielioppia ja tekstejä. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- LS = Lujima Seripos. Manysi nyelvű folyóirat. Hanti-Manszijszk. (<http://www.khanty-yasang.ru/>)
- Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie 2010. Ditransitive constructions: a typological overview. In: Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie (szerk.): *Studies in ditransitive constructions: A comparative handbook*. Mouton de Gruyter, Berlin. 1–65.
- Nikolaeva, Irina 2001. Secondary topic as a relation in information structure. Linguistics 39(1): 1–49. <http://ling.uni-konstanz.de/pages/home/nikolaeva/papers/secondary-topic.pdf>
- Pusztay János 2006. *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Riese, Timothy 2001. *Vogul. Languages of the World/Materials 158*. Lincom Europa, München.
- Sherwood, Peter 1996. Megjegyzések a tavdai vogul végnapjairól. In: Leskinen, Heikki – Maticsák Sándor – Seilenthal, Tõnu (szerk.): *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum (CIFU VIII) Pars IV. 1995–1996* Gummerus, Jyväskylä. 244–248.
- Sipőcz Katalin 2015. Tárgyjelölés a manysi ditranzitív szerkezetekben. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba (jelen kötet).

Skribnik, Elena. 2001. Pragmatic Structuring in Northern Mansi. CIFU IX/6: 222–239.

Szilágyi Norbert 2014. Tárgyjelölés a tavidai manysiban. (szakdolgozat) SZTE, Szeged.

VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.

WV = Kannisto, Artturi – Liimola, Matti 1951–1963. *Wogulische Volksdichtung I–VI*. MSFOu. 101, 109, 111, 114, 116, 134.

Bíró Bernadett

Szegedi Tudományegyetem

birobernadett9@gmail.com

A helynévrendszerek területi differenciáltságának statisztikai alapú megközelítése

Ditrói Eszter

1. * Egy-egy táj helynévkincse önmagában rendszert alkot, s ebből következően a helynévrendszer tanulmányozásakor valójában csupán egyes vidékek névrendszeréről beszélhetünk (vö. Tóth 2001: 222).¹ Emellett azt a megállapítást, miszerint a helynévrendszerek nyelvi meghatározottságúak, tehát viselkedésük a nyelvi rendszerhez hasonlatos, a több nyelvészeti szakmunka is hangsúlyozta (vö. Hoffmann 1993a: 29, 1993b: 266, Tóth 2002: 127). Mindez azt jelenti, hogy a helynevek területenként differenciált képet mutathatnak, ennek a vizsgálata azonban még meglehetősen új fogalom a nyelvtudomány területén. Újszerűségét az is mutatja, hogy a névtani szakirodalomban több kutató is megemlítette a témakör fontosságát (lásd például Nicolaisen 1980, valamint Hoffmann 1993a: 29, 64, 82–3, 85, 87, Hajdú 1991, 1999, Vargha 2010, Bárh 2010), de az egész magyar nyelvterületre kitékintő vizsgálat még nem történt meg.

A tanulmányban ennek a problémának a megválaszolására – de legalábbis a módszertani alapok kidolgozására – teszek kísérletet. Noha nem az egész magyar nyelvterület helynévkincsét tekintem át, hiszen erre egyetlen kutató egyetlen munkában aligha vállalkozhat, mégis úgy gondolom, hogy az általam kialakított helynévi adatbázis(ok), valamint az abból levont nyelvi-névrendszertani következtetések nemcsak hogy alátámasztják a helynévrendszerek területi differenciáltságának létét, hanem ennek vizsgálatához módszertani alapot is nyújthatnak. A jelen írásomban kifejtendő statisztikai-módszertani eljárás segítségével a helynévrendszerekben jelentkező különbségek számszerűen megragadható módon is igazolhatónak látszanak. Vizsgálatom alapjául a „Vas megye földrajzi nevei” című adattár szolgáltatta a helyneveket (1982), Vas megyén belül pedig 125 módszeres mintavétellel kiválasztott település névrendszerét elemeztem.

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia 3.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 58–80.

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ A névadásban megfigyelhető rendszerszerűségről részletesebben lásd Hoffmann 1993: 32–34, 39–40, Tóth 2001.

2. Egy-egy jelenség tudományos vizsgálata régtől fogva kötődik a statisztikai megközelítésekhez, s nincs ez másképp a nyelvészeti tárgyú kutatásokkal kapcsolatban sem. A tanulmányban bemutatott módszerben magam is élek a statisztika kínálta lehetőségekkel oly módon, hogy a vizsgált nyelvészeti problémát a matematikai statisztika módszereivel igyekszem megragadni. Úgy látom ugyanis, hogy a matematikai megközelítés segítségével adekvátabb és árnyaltabb képet kaphatunk egy-egy nyelvi jelenségről.

A névtudományban az új ismeretek feltárására a legalkalmasabb statisztikai alapú módszer az indukció (vö. Papp L. 1970: 29–30), ennek segítségével ugyanis az egyedi esetektől kiindulva haladhatunk az általános törvényszerűségek megfogalmazása felé. Kiindulópontnak az induktív kutatói magatartáson belül mindenképpen a mennyiségi és minőségi analízist kell tekintenünk. Mennyiségi analízisen ugyanakkor nem a matematikai nyelvészet² értjük, hanem azt a fajta statisztikát, amit a névtudomány már régtől fogva alkalmaz (vö. Papp L. 1970: 30). E módszer elnevezéseként a kvantitatív nyelvészet terminust használják a kutatók (vö. Kiss J. 2001: 135).³ A mennyiségi analízis megállapításait ugyanis több ponton felülírhatja a minőségi analízis. „Ide tartozik mindaz, ami a számokkal nem fogható meg. Ezen a téren a legnagyobb a kutató szabadsága és a felelőssége” (Papp L. 1970: 30). Az effajta elemzési módszer azonban feltétlenül jó segítség lehet számunkra a feltárt tények elrendezésében, kiértékelésében. Minthogy a Hoffmann István által kialakított helynévelemzési modell egyszerre foglalja magába a mennyiségi és minőségi kritériumokat, ezért úgy vélem, az általa kialakított helynévelemzési modellt (1993a) alkalmasnak találhatjuk arra, hogy az adott települések külterületi neveit elemezzük a kategóriarendszerével. Az elemzésünk eredményei lesznek a statisztikában ismérvértékeknek nevezett számok (vö. Korpás 1996: 36), melyek egy-egy jelenség gyakoriságát adják meg. A kapott eredményeket aztán úgynevezett gyakorisági táblázatba foglaljuk. Az alább következő táblázatban ennek egy kisebb szeletét, az egyrészes, birtoklást kifejező szerkezetek jelentkezését mutatom be.

² A matematikai nyelvészet az egyes nyelvi jelenségeket matematikai formába öltözteti, modellálja (vö. Papp L. 1970: 28).

³ A statisztikai nyelvészet a nyelvi jelenségek mennyiségi viszonyaival, valamint az azokból levonható következtetésekkel foglalkozik. Ezzel szemben a kvantitatív nyelvészet, noha szintén a nyelvi jelenségek mennyiségi analízisét tűzi ki célként, és az abból levonható törvényszerűségek feltárására koncentrál, az utóbbi évtizedekben kibontakozott matematikai tudományok (halmazelmélet, gráfelmélet, információelmélet) módszereit is alkalmazza, s ezáltal kvalitatív értékeket is képes a mennyiségi adatokhoz hozzárendelni (vö. Kiss J. 2001: 135). Ez a fajta megközelítés pedig összhangban áll a Papp László által megfogalmazott mennyiségi és minőségi kritériumok egyidejű alkalmazásával (vö. 1970: 30).

X település	birtoklás kifejezése	egyrészes helynevek	személyt jelölő köznév	népnév	0
				törzsnév	0
				foglalkozást, címet jelölő név	0,05
				személyt általában jelölő szó	0
			személyt jelölő köznév + -é birtokjel	népnév	0
				törzsnév	0
				foglalkozást, címet jelölő név	0
				személyt általában jelölő szó	0
			személynév	nemzetségnév	0
				többelemű személynév	0
				családnév	0,04
				keresztnév	0
				ragadványnév	0
				szentnév	0,02
			személynév + -é birtokjel	nemzetségnév	0
				többelemű személynév	0,13
				családnév	0,16
				keresztnév	0
				ragadványnév	0
				szentnév	0
			személynév + -ék	többelemű személynév	0,03
				családnév	0
				keresztnév	0
				ragadványnév	0,05
			személynév + -féle	többelemű személynév	0,01
				családnév	0
				keresztnév	0
				ragadványnév	0
			melléknév	népnév	0
				törzsnév	0
				foglalkozást, címet jelölő név	0
				személyt általában jelölő szó	0

1. ábra: Gyakorisági táblázat részlete. Az egyrészes, birtoklást kifejező helynévi szerkezetek

A táblázat mezőit a Hoffmann-féle elemzési modellhez igazítottam, azaz a helynevek szerkezetében fellelhető lexikális-morfológiai jellegzetességeket funkciók (funkcionális-szemantikai kategóriák) szerint csoportosítva vizsgáltam. Láthatóvá válik a táblázatból, hogy azok a helynévi szerkezetek, melyek az adott településen nem adatolhatók, 0 gyakorisági számot kapnak, míg azok a struktúrák, melyek jelen vannak a helynévanyagban, az abszolút gyakorisági számukat kapják meg (tkp. azt, hogy milyen gyakorisággal fordulnak elő az egész, teljes névrendszerben).⁴ Ha a létező összes ilyen szerkezetet felírjuk egy településen belül, akkor természetesen az adott gyakorisági sornak/oszlopnak a mutatói 1-et adnak összegül. Ez rendkívül fontos, hiszen csak így hasonlíthatók össze a települések egymással. Az így kapott mutatókkal dolgoztam tehát a későbbi összehasonlító elemzések során.⁵ A tanulmány további két nagyobb egységében (ld. a 3. és a 4. pontban kifejtett gondolatok) a helynévszerkezetek területi eloszlása alapján kirajzolódó jelenséghatárokról szólok (3. pont), valamint ezt követően egy mátrix alapú összevető módszer segítségével a 3. pontban bemutatott módszerrel megrajzolt jelenséghatárokat mintegy összegezve megpróbálom megragadni a lehetséges névjárási gócpontokat (4. pont). Ez a két módszer tehát alapjaiban összefügg (hiszen mindkettő a vizsgált helynévstruktúrák településenként mérhető gyakorisági adataival dolgozik), ebből kifolyólag célszerűnek láttam ezeket együtt tárgyalni.

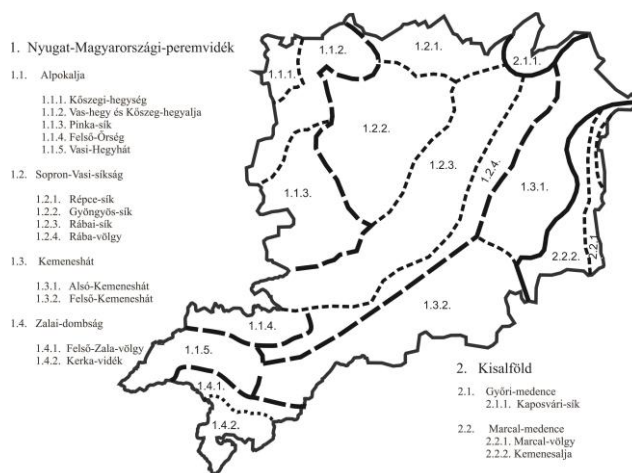
3. Egy-egy helynévi szerkezet bizonyos funkciókban való jelentkezésének településenkénti összehasonlításával az egyes jelenségek elterjedtségét láttathatjuk. Az ilyen irányú vizsgálatok esetében az a célunk, hogy egy adott funkcióban jelentkező helynévi szerkezet gyakorisági mutatóit térképre vetíthessük. Ez az eljárás számos ponton hasonlóságot mutat a Bárth M. János által bemutatott, Vargha Fruzsina és Vékás Domokos által kialakított számítógépes nyelvészeti technológia módszerével, a helynevek elterjedtségét mutató térképes megjelenítéssel (vö. 2006: 207–216). Az „Olló” névre keresztelt szoftver névfajták szerint végzi el a mikrotoponimák térképes megjelenítését, a névfajták szerinti csoportosítást pedig Hoffmann István munkája nyomán állították össze, így a csoportosítás alapját a víznevek, tájnevek, domborzati nevek, határnevek stb. alkotják (vö. Bárth 2006: 211). Emellett a szoftver alkalmas névszerkezetek elterjedtségének a bemutatására is (vö. Bárth 2006: 215). Az általam alkalmazott módszer az itt említettől több tekintetben is eltér.

⁴ A gyakoriság a teljes névrendszerre eső helynévi szerkezetek hányadosa. A gyakorisági táblázat kialakításánál tehát ezzel a számmal, s nem a százalékos gyakorisággal dolgoztam, emiatt lehetséges az, hogy a kapott értékek az 1 alatti értéket veszik fel.

⁵ A statisztikai mutatók kialakításában az az eljárás szokásos, hogy a vizsgált korpusz adatai közül azoktól, amelyek kevésbé jellemzik a névrendszerünket, azaz alacsony gyakorisággal jelentkeznek, eltekintünk (vö. Póczos 2010: 51). Munkámban azonban én magam egy olyan statisztikai összehasonlító analízist használok, amelyben nem jelent problémát az adott helynévi szerkezetek alacsony megterheltségi foka, ezáltal pedig azokkal a kategóriákkal is számolhatunk, amelyekhez alacsony gyakorisági számokat rendelünk.

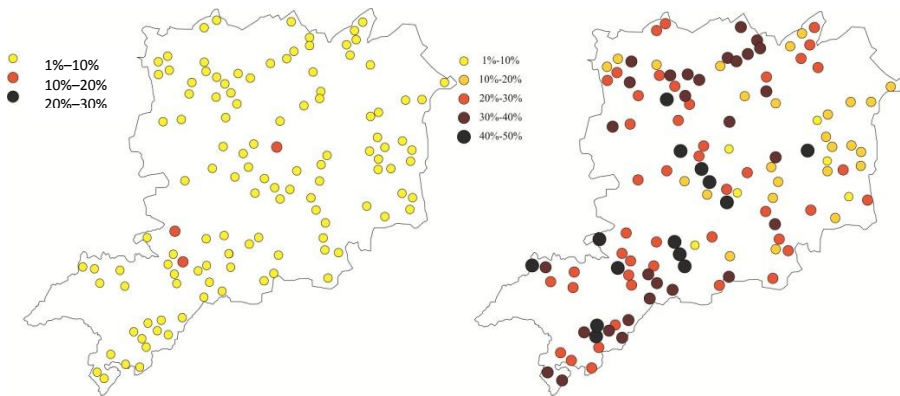
Én ugyanis nem a névfajták szerinti csoportosítást, hanem a helynevekben fellelhető szerkezeti jellegzetességeket vettem alapul a gyakorisági eredmények térképre vetítése során. Emellett az adott helynévi szerkezet megterheltségére is tekintettel voltam. Ez utóbbi megoldás szintén hasonlóságot mutat a Vargha Fruzsina által kialakított, nyelvjárási adatokat megjelenítő térképes módszerrel (vö. Vargha 2008: 77–84, 2010: 225). Ez az eljárás véleményem szerint egyszerűségéből, átláthatóságából fakadóan is megfelelő módszernek bizonyul egy-egy helynévi struktúra terjedési vonalának meghúzására, minthogy az egyes helynévi szerkezeteket külön-külön szemléltetve, azok gyakoriságát színnel jelölve szemléletes és átlátható térképlapok megrajzolását teszi lehetővé. A következőkben néhány helynévi szerkezet területi elterjedtségét mutatom be a fent vázolt módszerrel, mégpedig Vas megye helynévrendszerét alapul véve. Kitérek egyrészt arra, hogy a megye helyneveiben mennyire jellemző a már létező helynevek felhasználása az újonnan alakult nevek szerkezetében; s mutatkoznak-e ebben a tekintetben a megyében területi sajátosságok. Második aspektusként pedig a birtoklás kifejezésének nyelvi (lexikális-morfológiai) megvalósulását mutatom be a vizsgált területen, szintén a területi különbségekre fókuszálva. Ezt követően egy toldalékelemnek, a *-k* többesjelnek a helynévi utótagokon megmutató szerepével foglalkozom, s e morfológiai eszköz területileg eltérő névalkotó funkcióját ábrázolom. Végezetül pedig néhány földrajzi köznévi elterjedését ábrázoló térképet is bemutatok.

Minthogy a helynévszerkezetekben fellelhető földrajzi különbségekre igyekszek e tanulmányomban rávilágítani, előljáróban érdemesnek tartok egy Vas megye földrajzi tájait bemutató térképet közölni, e térkép ugyanis segíthet a később közölt földrajzi gátak pontosabb körülhatárolásában. Leginkább a Rába mente (1.2.3, 1.2.4), valamint az alsó-kemenesháti térségre átnyúló Marcal-medence (2.2.1, 2.2.2, illetve 1.3.1) területére érdemes koncentrálni.



2. ábra: Vas megye földrajzi tájai

3.1. A tanulmány következő szakaszában tehát néhány jellegzetes helynévstruktúrával kívánok foglalkozni. Helynévi lexémával egy- és kétrészes struktúrában egyaránt találkozhatunk, s ezek részint megnevező, részint sajátosságjelölő funkciót töltenek be a névszerkezetekben (erről részletesebben Tóth 2000). A már létező helynevek felhasználását a Vas megyei névrendszerben két térképen ábrázoltam: az egyikben a helynévi lexémát tartalmazó egyrészes névstruktúrákat szemléltetem (pl. *Citora, Csakota, Kerka, Rába, Pinka, Répce, Sinkó, Zablánc, Gecemán*), a másodikon pedig a kétrészes, helynévi lexémát tartalmazó elnevezések (*Kis-Métnek, Nagy-Máncso, Alsó-Bekeny, Hosszi-réti út, Nyáras alja, Nyáras főle, Alsó-Páskumi-kút*) területi jellemzőit mutatom be.



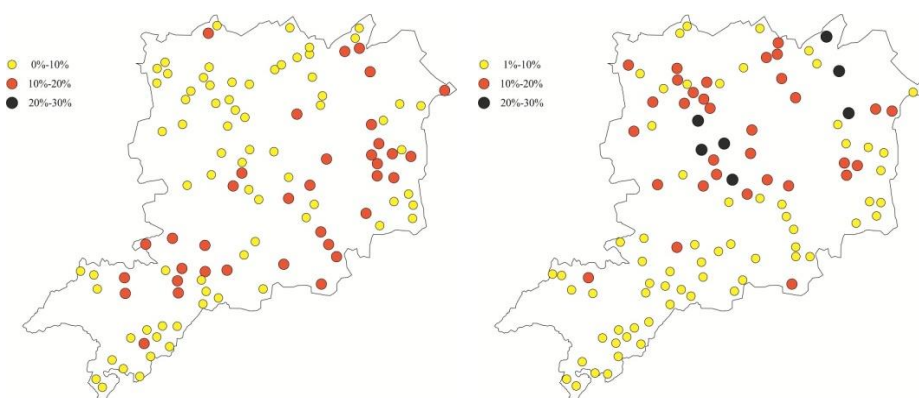
3. ábra: *Helynevek felhasználási gyakorisága az egy-, illetve a kétrészes helynévi struktúrákban*

A helynévi lexémát tartalmazó egyrészes helynevek vizsgálatakor nem látunk területi eltérést, hiszen Vas megyében három falu kivételével egyöntetűen 10% alatti az ilyen típusú helynevek használati gyakorisága. A kétrészes nevek kapcsán azonban – noha nem markánsan – egyfajta differenciáltság körvonalazódik a keleti és nyugati területek között: a Marcal-medence táján (a keleti területen) lényegesen kevesebb helynevet használnak fel a kétrészes struktúrákban (10% alatt), mint a megye középső és nyugati részein (ahol átlagosan 20–30%-os arányt tapasztalunk, de bizonyos településeken ez akár 50% körüli százalékos értékeket is elérhet). Láthatóan tehát ebben a struktúrában területi eltéréseket fedezhetünk fel, ez a megállapítás persze csak akkor nyer teljes létjogosultságot, ha további szerkezetekben is megfigyelhetjük a jelenséget.

3.2. Ahogy azt a fentiekben jeleztem, összefoglaló jelleggel a birtoklás funkciójának kifejezéséről is szólok néhány szót. A magyar helynévrendszerben ez a funkció szerkezetileg kifejeződhet egyrészes, valamint kétrészes nevekben; lexikális-morfológiai szinten pedig a struktúra létrehozható személynév (*Kálmán-rét*), illetőleg személyt jelölő közszó (*Koldus-telek*) által. Mindebből következően a magyar helynévkincsben négyféle szerkezet létezhet a birtoklás kifejezésére: személyt jelölő közszó (*Molnári*); személynév (*József*), személyt

jelölő közszó + földrajzi köznév vagy helynév (*Pap-tag, Zsellérek*); személynév + földrajzi köznév vagy helynév (*Laci-tag, Miklós-Bekeny*). S e szerkezetek lehetnek jelöltek (*Tóthné földje, Urasági-föld*), illetve jelöletlenek (*József, Pap-tag*) egyaránt.

Mínthogy Vas megyében a kétrészes helynévi struktúra a preferáltabb névszerkezet, a továbbiakban az ennek kapcsán feltárható különbségek és azonosságok feltérképezésére koncentrálok. A birtoklás lexikális szinten két típusú összetett szerkezettel fejeződik ki Vasban: a birtokost jelölő közszó elótagból + földrajzi köznévi utótagból (vagy helynévi utótagból) alakult (vagyis *Pap-tag*-féle), valamint személynévi elótagot + földrajzi köznévi (vagy helynévi) utótagot tartalmazó (azaz *Simon-tag* típusú) helynevekkel. Amíg a Rába mentétől északra eső területeken az utóbbi, vagyis a személynévi elótag + földrajzi köznévi utótag struktúra mutatkozik meghatározónak a birtoklás kifejezésére (például *Simon-tag, Major-tag, Kovács-tag, Albert-tag*), addig a Rába mentétől délre eső területeken ez a modell kevésbé jelentkezik. A személyt jelölő közszó elótaggal álló helynevek azonban éppen itt, a Rába mentén és az attól délre eső területeken mutatnak szembeötlően magas felhasználtságot (*Kanász-parag, Király út, Pap-tag, Tanító-tag*), s a Rába mentétől északra ez a kategória alig jelentkezik.

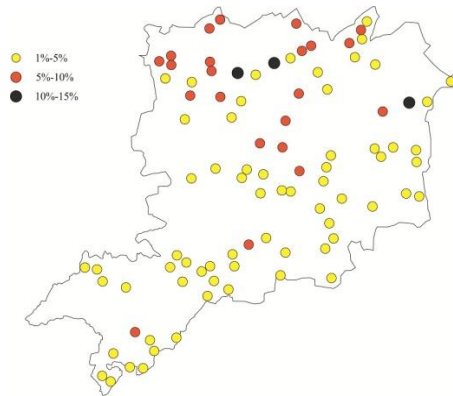


4. ábra: A birtokviszony kifejezése a személyt jelölő közszó + földrajzi köznév vagy helynév (1. térkép), illetve a személynév + földrajzi köznév vagy helynév (2. térkép) struktúrájú kétrészes helynevekben

Mindebből tehát arra következtethetünk, hogy a vizsgált területen a birtoklás kifejezésére alkalmazott két szerkezet típus kapcsán területileg differenciált mintákat találhatunk, ami talán a Rába mente akadály jellegét mutatja a névminták terjedésében.

3.3. Ahogy fentebb már jeleztem, a *-k* többes szám jelének földrajzi köznévi utótagokon való jelentkezését és ennek területi jellemzőit mutatom be a következőkben. Az 5. ábra tanúsága szerint a névadásban az északi és a déli területeken más-más normát követnek a névadók: míg a megye északi, síkvidéki

részen több, addig a déli területeken jóval kevesebb adat található a többes számban jelentkező földrajzi köznévi utótagokra. Néhány jellemző helynév: *Dávid-földek*, *Gulner-földek*, de hasonló jelenség figyelhető meg a *rétek* vagy éppen a *kertek*, *holdak* stb. utótag esetében is (pl. *Úr-rétek*, *Fazekas-rétek*; *Kiskertek*, *Sánta-kertek*; *Fertály-holdak*, *Hat-holdak*). Minthogy egész Vas megyére jellemző ennek a toldalékelemnek a földrajzi köznévi utótagon való jelentkezése, érdemes egy összefoglaló térképet adni erről a jelenségről is.



5. ábra: A -k többes szám jelének elterjedése a földrajzi köznévi utótagokon

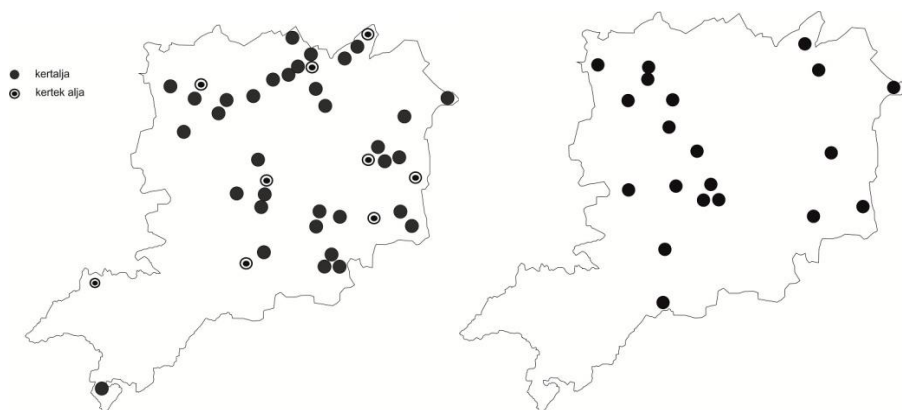
3.4. Végezetül néhány földrajzi köznévi elterjedését mutatom be néhány térképlapon, véleményem szerint ugyanis a szerkezeti elemzést mindenféleképp ki kell egészíteni egy olyan vizsgálattal, amely a földrajzi köznevekre koncentrál. Természetesen a most közölt térképlapok a teljesség igénye nélkül vizsgálják ezt a kérdést, mindenesetre érdekes adaléku szolgálhatnak az ilyen irányú kutatások számára. Választásom az *-alja* utótagú földrajzi köznevek elterjedésnek a vizsgálatára esett.⁶ Az ilyen jellegű összetett földrajzi köznevek ugyanis az egy- és kétrészes helynevek határmezsgyéjén állnak, sok esetben nehéz döntést hozni afelől, hogy egy részviszonyt kifejező kétrészes, vagy egy összetett földrajzi köznévvvel van-e dolgunk.⁷ A *kertalja*⁸ láthatóan Vas megye őrsei területein kívül igen elterjedt földrajzi köznévként számít. Az *erdőalja*⁹ hasonló terjedési vonallal bír, bár előfordulása korántsem annyira gyakori, mint az előbb említett földrajzi köznévé.

⁶ A térképeket az általam adatbázisba emelt települések helynévállománya segítségével rajzoltam meg. Azoknak a településeknek a névállományát, illetve adatait, melyek a mintavétel során kiestek az adatbázisomból, nem ábrázoltam a térképen.

⁷ A problémával nem kívánok itt részletesen foglalkozni (lásd ehhez bővebben Nemes 1999, 2005, Bába 2009, 2010, 2011, 2012).

⁸ 'Kert mögötti terület' (FKnT. 203).

⁹ 'Szántó föld, melyet a kiirtott erdő helyén vettek művelés alá' (FKnT. 133).



6. ábra: A kertalja és erdőalja földrajzi köznevek elterjedése

Vas megye helynévallományában azonban – jóval kisebb előfordulásban ugyan, de – találhatunk más *-alja* utótaggal alakult földrajzi közneveket is. Ilyen a *telekalja*¹⁰ vagy a *haraszt alja*. Ezen a gondolon haladva felvethetjük a *harasztalja* földrajzi köznévi státusát is, azonban ez esetben – ahogy azt a szemléltető térképek is jól mutatják – egyáltalán nem adatolhatunk semmilyen egységes területi használatot.



7. ábra: A telekalja és a haraszt alja elterjedése

Míg a *haraszt alja* elszórtan jelentkezik egész Vas megyében, addig a *telekalja* használata egy szűkebb területre koncentrálódik. A *haraszt alja* földrajzi köznévi státusát ezenfelül az is megkérdőjelezi, hogy az FKnT. nem veszi fel a gondosan megválogatott listájába, míg az előbbieket igen.

A fent közreadott térképlapok mindegyike egy-egy jelenségre, helynévi szerkezetre koncentrált. Átlatuk láthatóvá vált, hogy egyes jelenségek terjedésének a Rába, míg másoknak a Marcal-medence, vagy éppen a síkvidéki terü-

¹⁰ 'Mélyebben fekvő földterület' (FKnT. 78).

letek, illetve egyéb földrajzi objektumok szabnak határt. A fenti, valamint a korábbi eredményekből kiindulva (Ditrói 2011, 2012, 2013, 2014) úgy vélem, indokoltan beszélhetünk úgynevezett jelenséghatárokról. Fontos azonban kiemel-nünk egy igen szembeötlő problémát: a térképlapokon megmutatkozó jelenségek határai – úgy tűnik – nem esnek egybe, sőt egyes esetekben egymástól teljesen függetlenül mozognak. Ez a jelenség nem idegen a nyelvjáráskutatástól sem. Jelenleg a dialektometria igyekszik kvantitatív és kvalitatív statisztikai alapú módszerekkel megválaszolni ezt a kérdést. A helynévszerkezetekben jelentkező hasonló probléma megválaszolására hívtam segítségül én magam is a mate-matikai statisztika mátrix alapú összehasonlító módszerét.

4. A különböző tudományágakban az 1950-es évektől kezdődően jelentkezik az igény egy olyan összevető módszerre, amelynek segítségével képet alkothatunk komplex jelenségekről. Nem véletlen talán, hogy a kérdés ilyen típusú megközelítésével elsőként a biológusok szembesültek különböző populációk összehasonlításakor: jellemző problémaként merült fel ugyanis az egyes fajok klasszifikációja során, hogy bizonyos jelenségek terjedési vonala, intenzitása nem esett egybe. Emiatt megnőtt az igény egy olyan összehasonlító módszer kidolgozására, amely több tulajdonság egyidejű összevetését teszi lehetővé. Több összehasonlító elemzés született az ilyen jellegű probléma megválaszolására: itt említhető meg a Sørensen-féle hasonlósági analízis (1948), a Morisita (1959), a Horn-féle összehasonlító modell (1966), vagy éppen a Bray–Curtis-féle modell (1957). Az említett összehasonlító módszereket eredményességüket illetően több tekintetben is összevetették: H. Wolda (1981: 296–302), illetve Stephen A. Bloom (1981: 125–128) egy-egy tanulmányukban világitottak rá ezeknek a modelleknek az előnyeire és a hátrányaira. Bloom arra a következtetésre jutott, hogy a jelenségek összehasonlító analízisére leginkább a Bray–Curtis-féle modell alkalmas, noha ez a módszer is potenciális hibalehetőségeket rejt magában (1981: 127).

Az értékeléseket, a modellek előnyeit és hátrányait mérlegelve úgy döntöttem, hogy a helynévrendszerek összehasonlítására ezt, azaz a Bray–Curtis-féle indexet alkalmazom. Ezt az összehasonlító módszert J. Roger Bray és John T. Curtis dolgozta ki 1957-ben. Módszerük lényege az, hogy az egyes jelenségek gyakoriságával dolgoznak, létrehozva ezáltal úgynevezett összehasonlítandó gyakorisági sorokat, majd a kapott értékeket tulajdonképpen soronként össze-hasonlítva¹¹ kialakítanak egy hasonlósági mátrixot, melyben a megállapított hasonlósági fok 0–1-ig tartó értékeket vehet fel. Minél kisebb a hasonlóság, a kapott számérték annál inkább közelít a nullához. Ugyanígy az egyes érték felé

¹¹ Az egyes jelenségek gyakorisági mutatóit kivonják egymásból, majd az összeg abszolút értékét elosztják a teljes darabszámmal. Minthogy ez csupán a differenciát jelenti, a kapott összeget ki kell vonni 1-ből, s így megkaphatjuk, mennyire hasonlít két település névmintája egymásra.

közeledve a két jelenség egyre nagyobb mértékű hasonlóságokat mutat (vö. Bray–Curtis 1957: 327–330).¹²

4.1. A névrendszerek összehasonlítása során a Hoffmann István által kialakított helynévelemzési modell funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai kategóriáit alapul vevő gyakorisági mutatókat a Bray–Curtis-féle összehasonlító analízisnek vettem alá. Összehasonlítva az egyes településeket tehát egy összehasonlító mátrixot kaptam, aminek a segítségével megállapíthattam az egyes települések hasonlósági fokát. A kapott adatok térképre vetítésével pedig elméletileg (és reményeim szerint) az esetlegesen létező névjárások határai, gócpontjai is kirajzolódhatnak.¹³ Természetesen a névjárásokra vonatkozó kijelentésnek az egész névrendszerre vonatkozóan majd csak akkor lesz létjogosultsága, ha az egész magyar helynévkincset feldolgozzuk. Munkámban most csupán egy módszertani lehetőséget mutatok be, ami megítélésem szerint egy ilyen nagy-szabású vállalkozáshoz jól használható.

Az eljárás során az egyes Vas megyei településeket névrendszertani szempontból összehasonlítva egy úgynevezett összehasonlító mátrixot kaptam, aminek a segítségével megállapíthattam az egyes települések hasonlósági fokát. Az összehasonlító analízis eredményének egy részletét szemlélteti az alábbi táblázat.

	Zanat	Meszlen	Szóce	Halastó	Jánosháza	Keléd
Zanat	NA	0,6	0,4	0,4	0,3	0,1
Meszlen	NA	NA	0,4	0,4	0,4	0,4
Szóce	NA	NA	NA	0,6	0,4	0,2
Halastó	NA	NA	NA	NA	0,4	0,2
Jánosháza	NA	NA	NA	NA	NA	0,6
Keléd	NA	NA	NA	NA	NA	NA

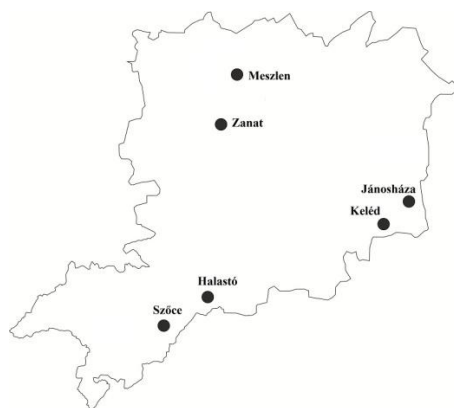
8. ábra: *Vas megye néhány településének összehasonlító mátrixa*

A táblázatban szereplő számok tehát az egyes települések teljes névrendszerének hasonlóságát, illetve különbségét szemléltetik. Hasonlóságnak tekintem a 0,5 feletti értékeket, míg az e szám alattiakat különbségnek veszem. Az eredmé-

¹² A kérdés kapcsán nem hagyhatók figyelmen kívül a dialektometria eredményei sem. E kifejezést Jean Séguy használta elsőként olyan térképlapok esetén, amelyek számszerűsítve mutatják a szomszédos települések közti nyelvi távolságot (Séguy 1973, Chambers–Trudgill 1998: 137–40). A legújabb, a nyelvi távolság mérésére alkalmas módszer Levenshtein algoritmusának a használatán alapszik, amelynek a segítségével térképlaponként haladva páronként vethetjük össze a kutatópontok adatait. Erről a módszerről részletesebben Heeringa (2004), valamint Goebel (2006) munkájában olvashatunk. Ezt az összehasonlító módszert a magyar nyelvjárási adattárakra Vargha Fruzsina és Vékás Domokos alkalmazta (vö. 2009). Ez a hasonlósági mátrix alapú összehasonlító módszer nagyban hasonlít a Bray–Curtis-féle összevető analízisre is.

¹³ A fogalom első említése tudomásom szerint Nicolaisentől származik (1980).

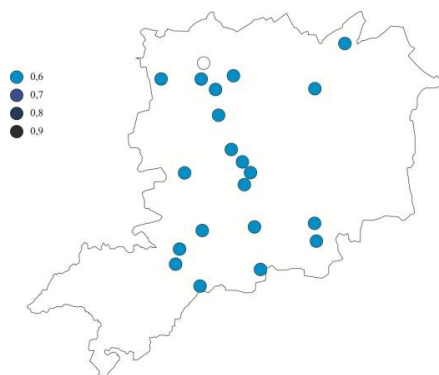
nyekből látható, hogy Zanat és Meszlen, illetve Jánosháza és Keléd helynévrendszere hasonlóságot mutat, s ugyanez mondható el Szőce és Halastó névkincséről is: mivel hasonlósági arányuk rendre 0,6-os értéket vesz fel. Fontos emellett hangsúlyozni, hogy a „kettes településcsoportok” névrendszerei különböznek is, jól szemlélteti ezt a 0,4 vagy az alatti értéket felvevő hasonlósági fokuk. Mindezekből pedig kellő óvatossággal azt a következtetést vonhatjuk le, hogy statisztikailag is igazolhatók a névrendszerek területi különbségei. Erről még inkább meggyőződhetünk, ha megfigyeljük e két-két település földrajzi elhelyezkedését, melyet a következő térkép szemléltet.



9. ábra: A szemléltető mátrixban szereplő települések helye Vas megyében

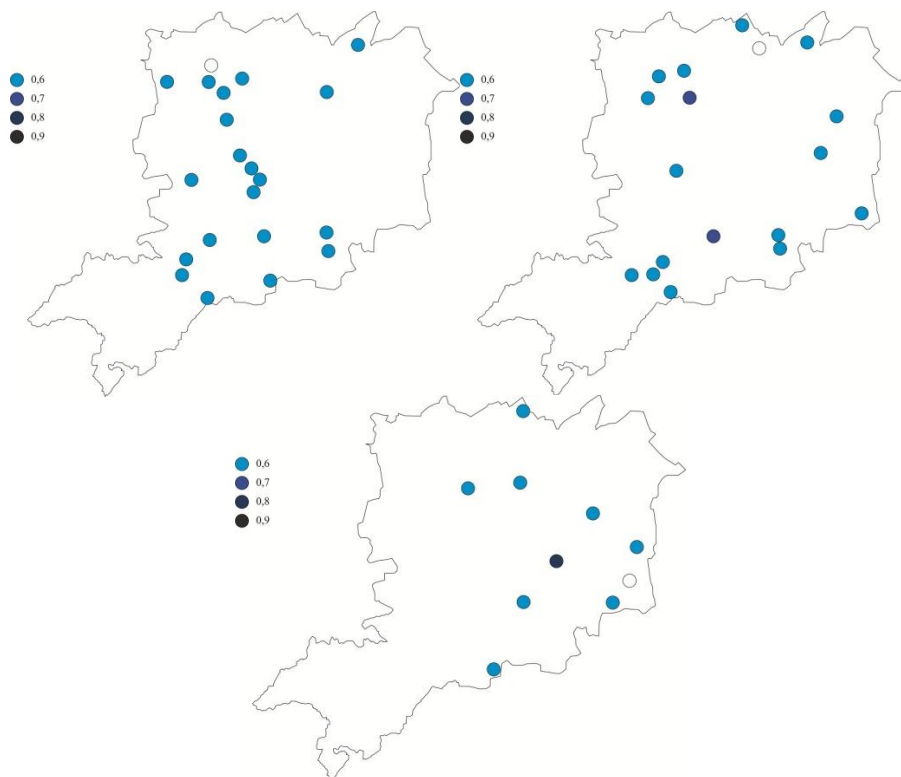
E módszerhez hasonlóan végeztem el a többi település analízisét is. Ehhez előzetesen elkészítettem Vas megye 125 településének gyakorisági sorait, majd a már ismertetett összevető módszert alkalmaztam rajtuk. A kapott eredmények az 5. ábrán látható mátrixban jeleníthetők meg. Ezt a táblázatos megjelenítését azonban az adatok nagy mennyisége miatt nem tartottam kellően informatívnak, ezért ezt mellőztem, s a térképes megjelenítés mellett döntöttem.

A kapott eredmények térképre vetítése révén arra mutathatunk rá, hogy egy-egy település névrendszere mely más településekkel mutat rendszertani hasonlóságot. Nemescsó (üres karikával jelölöm) hasonlósági térképlapja például az alábbi megoszlást mutatja.



10. ábra: *Nemescsó hasonlósági térképlapja*

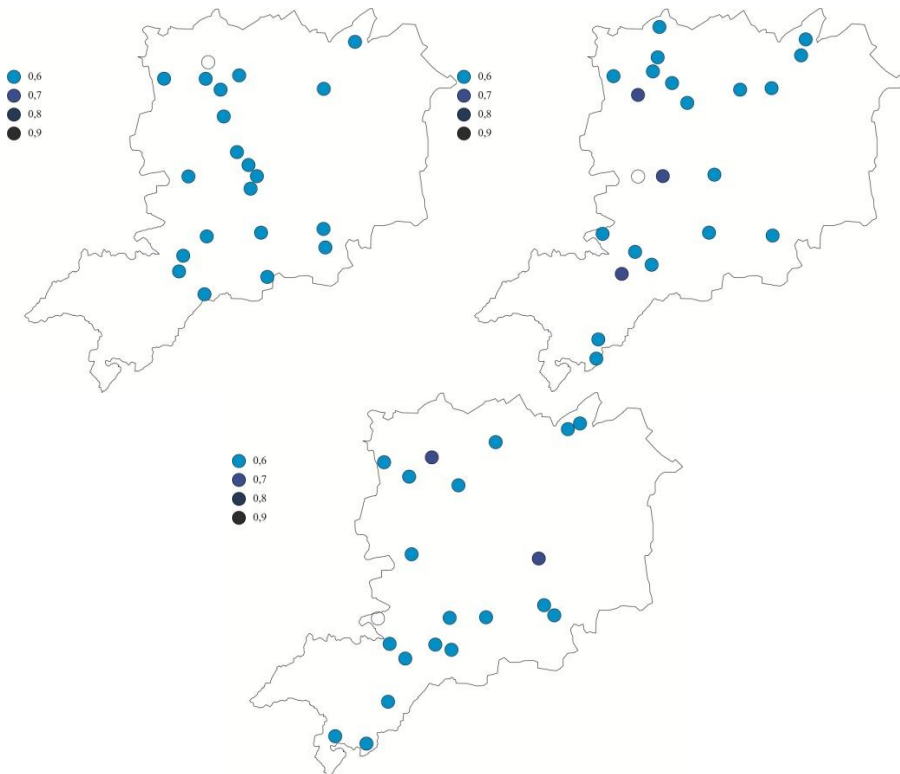
Nemescsó Vas megye északi részén helyezkedik el, névmintája pedig a megye nyugati részével mutat hasonlóságot. Ha Vas megye összes településének hasonlósági adatait ilyen módon ábrázoljuk, akkor azt a megállapítást tehetjük, hogy minél keletebbre helyezkedik el a megyében egy település, a névmintája annál inkább kiterjed a megye keleti részeire is. Ehhez szemléltetesként érdeemesnek tartom Nemescsó hasonlósági mintáját Tompaládonnyal, valamint Jánosházával, azaz egy keletebbre fekvő településekkel összevetni.



11. ábra: *Nemescsó, Tompaládony valamint Jánosháza hasonlósági térképe*

Tompaládony névmintájában – a keletibb fekvése következtében – felfedezhetők a Marcal-medencei települések névadási szokásai is. Jánosháza névrendszere pedig egyértelműen csak a megye középső részéig mutat hasonlóságot

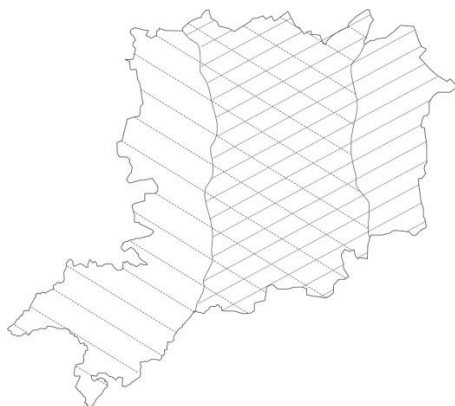
Az itt látható nyugat-keleti irányú névmintabeli mozgásoknak mintegy ellenpontja a névminták észak-déli irányú vonulása. Ehhez a már korábban látott Nemescsó térképlapját Ják, illetve Pinkamindszent eredményeivel érdemes összevetni, azaz ennél az analízisnél egyre délebbre fekvő települések névmintájának összehasonlítására koncentrálnunk.



12. ábra: *Nemescsó, Ják és Pinkamindszent hasonlósági térképlapja*

A térképen jól körvonalazódik, hogy Nemescsó névmintája (a másik két vizsgált településhez, azaz Jákhoz, valamint Pinkamindszenthez képest északibb fekvéséből következően) kevésbé mutat hasonlóságot a déli területek településeivel. Pinkamindszent esetében ez éppen fordítva igaz: noha az északi településekkel is egyezést mutat, Nemescsóhoz képest ez a település több, a megye déli részén fekvő település névmintájával állítható rokonságba. Ják modellje pedig a példaként hozott két település között áll: noha a déli területekkel is hasonlóságot mutat, kevesebb déli településsel hozható kapcsolatba, mint Pinkamindszent. A névminták észak-déli irányú különbsége azonban ritkábban mutatható ki, mint a

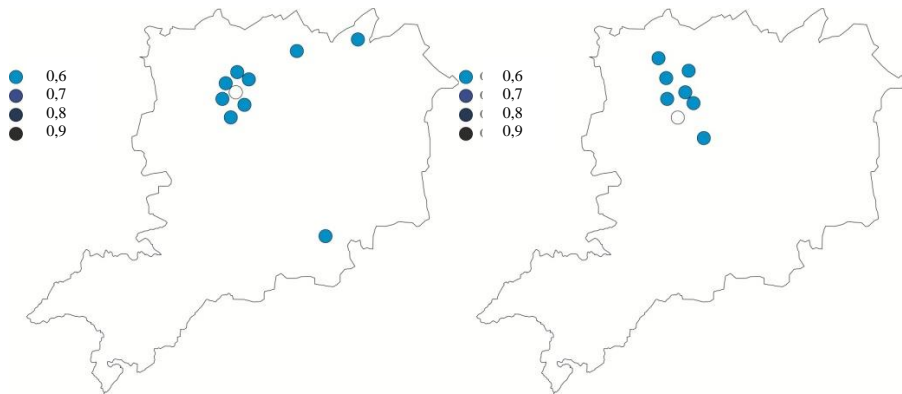
nyugat-keleti irány, emiatt a névminták terjedésekor nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy ez a fajta terjedési vonal jellemző lenne a névrendszerekre. Minthogy tehát az észak-déli irányú eloszlásokat nem vehetjük alapul, legalábbis az egy megyére kiterjedő vizsgálatok ezt nem engedik meg, úgy vélem, a névminták terjedését leginkább sávós, kelet-nyugati elrendezésben lehet megrajzolni. Ezt illusztrálja a 13. ábra.



13. ábra: *A névadási minták sávós jelentkezése Vas megyében.*

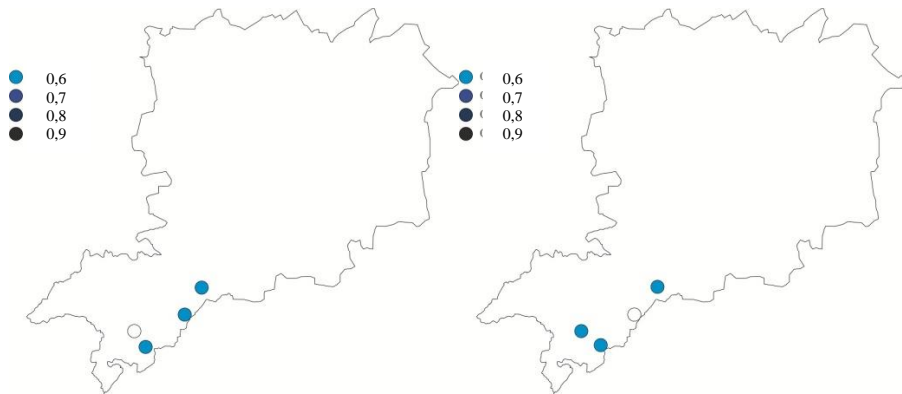
A 13. ábra térképlapja egy összefoglaló képét adja azoknak a településeknek a hasonlósági eloszlásáról, melyeket az adatbázisba emeltem. Vas megye vonatkozásában azt a megállapítást tehetjük, hogy a térség nyugati felén elhelyezkedő városok, községek névadási mintája általában a megye középső részéig mutat más településekkel hasonlóságot. A legkeletibb részek hasonlósági mintái pedig általában a vizsgált terület középső vonalig terjednek. A középső terület azonban mindenképpen érdekes, hiszen az itt található névminták leginkább a nyugati, de több esetben a keleten, leginkább a Marcal-medencében található városokkal mutatnak nagyfokú hasonlóságot.

Nem mehetünk el említés nélkül ugyanakkor amellet az igencsak szembeötlő jelenség mellett sem, hogy bizonyos települések mintája csupán néhány más, szomszédos település névmintájával mutat hasonlóságot: ezt figyelhetjük meg például Salköveskút vagy Zanat esetében (lásd a 11. ábrán).



14. ábra: Salköveskút és Zanat hasonlósági térképlapja

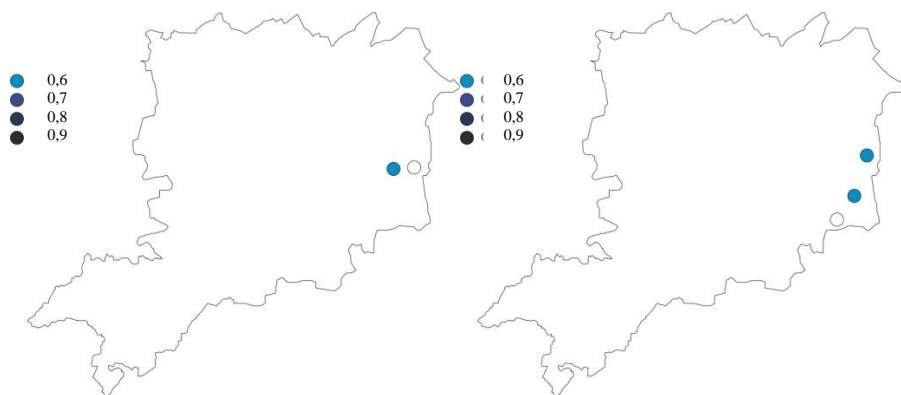
A fenti térképlapon leginkább a Gyöngyös-sík területén figyelhető meg egy erősebben jelentkező hasonlósági mintázat a névminták tekintetében. Délebbre, az őrségi területeken is tapasztalhatunk néhány településen hasonló, elszigeteltnek mutakozó rendszertani hasonlóságot.



15. ábra: Ispánk és Szőce hasonlósági térképlapjai

Az őrségi területek kapcsán azonban azt is szükséges megjegyezni, hogy a legtöbb őrségi település inkább a nyugati régió névadási mintájába illeszkedik bele, tehát a megye nyugati területeinek helynévadási szokásai figyelhetők meg ezeken a településeken. Ezt tekintetbe véve az Őrség helynévadási szempontból tehát kevésbé egységes.

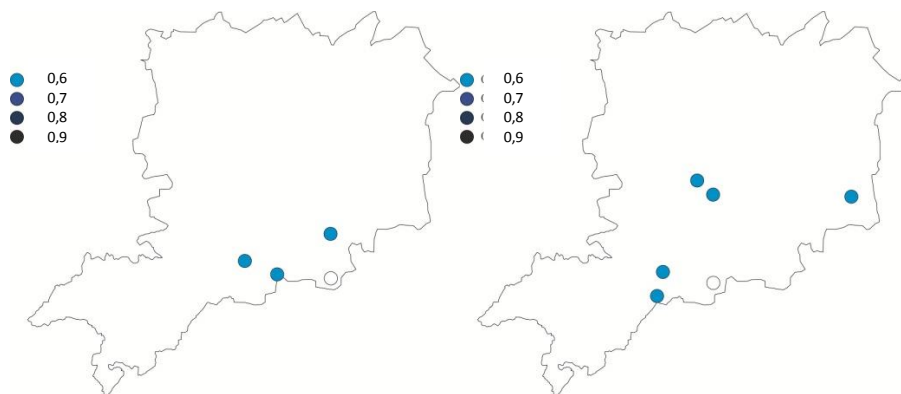
A fent láthatóakhoz hasonló gócpontokat a Marcal-medence néhány települése kapcsán is felfedezhetünk, mutatóba ehhez Boba és Keléd térképlapját közlöm alább.



16. ábra: Boba és Keléd hasonlósági térképlapjai

A Marcal-medence településeinek döntő többsége azonban újfent nem mutat egységes képet, leginkább egy átmeneti területként foghatók fel. Legtöbb itteni település ugyanis vagy az északi, vagy a déli területekkel mutat hasonlóságot. Ehhez példaként Szergény névkincsét lehet említeni, melynek névmintája egyértelműen a megye déli területeivel mutat nagyobb egyezést.

Végezetül egy másik névjárási gócpont a megye középső, déli részén is regisztrálható, ennek szemléltetésére Nagytilaj és Andrásfa térképét közlöm.

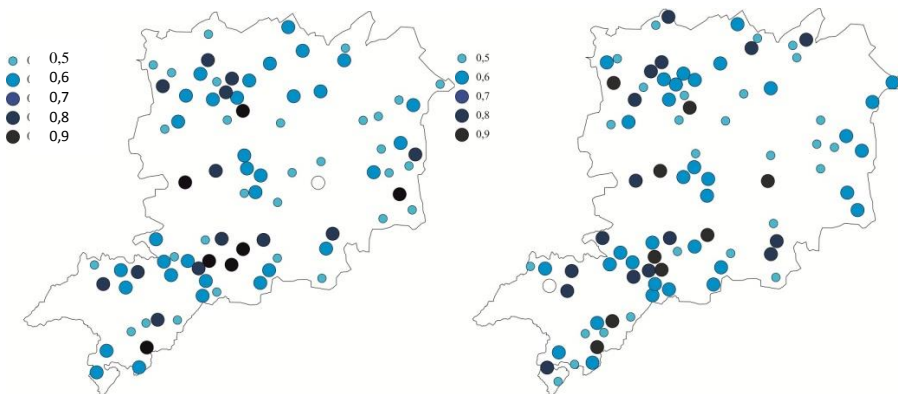


17. ábra: Nagytilaj és Andrásfa hasonlósági térképlapja

Ahogy a fent közölt térképeken is látszik, a dialektometriai kutatásokhoz hasonlóan itt is megfigyelhető az a tendencia, hogy a térbeli közelség egyben nyelvi, névrendszerbeli hasonlóságot is jelent. Azt azonban mindenképpen fontosnak tartom leszögezni, hogy a szomszédos települések nem feltétlen mutatnak hasonlóságot, sőt egyes esetekben igen nagy különbséget mutatnak. Ennek okait a migrációban, vagy éppen az idegen nyelvi hatásban kereshetjük (ehhez lásd részletesen Ditrói 2013, 2014).

Az összevető mátrixból leolvasható eredmények kiértékelése, térképre vetítése során egy érdekes jelenségre lehetünk figyelmesek: vannak települések, melyeknél nem beszélhetünk a névminták keleti vagy nyugati elkülönüléséről.

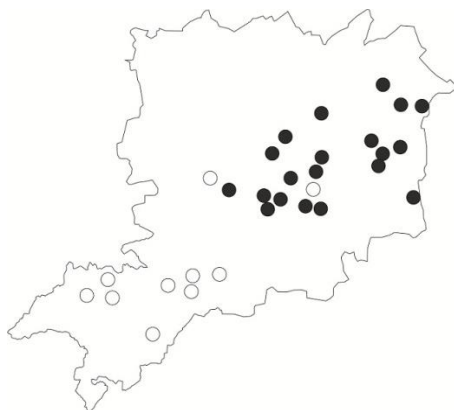
Hasonlósági térképeik tulajdonképpen az egész megyét lefedik, tehát jelentős hasonlóságot mutatnak mind a Marcal-medencével, mind a Kemenesháttal, a Gyöngyös-síkkal vagy az őrségi területekkel. Ezek a települések – amelyek tehát egyfajta „kapu”-ként viselkednek a névminták terjedését illetően – többnyire Vas megye délnyugati területén találhatók. Mivel ezek a vasi névmodelleket általában véve magukba olvasztó települések zavarják a mintavonalak megrajzolását, e vizsgálatok során nem célszerű velük számolnunk, azaz a névmintáikat nem érdemes a mintázatok hasonlóságát feltáró vizsgálatokban figyelembe venni. A jelenség szemléltetésére két példát mutatok be: Bejcgertyános és Magyarlak névrendszerének hasonlósági mintázatát a 18. ábra térképlapjain ábrázoltam.



18. ábra: *Bejcgertyános és Magyarlak hasonlósági térképlapjai*

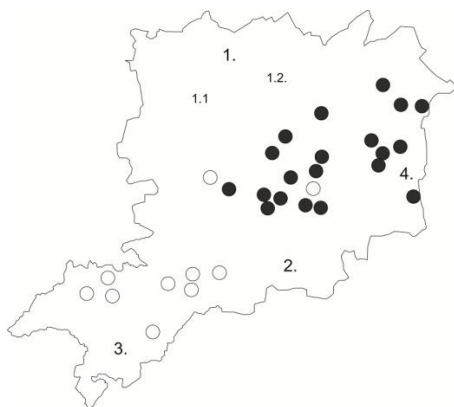
Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen leginkább a délnyugati területén jelentkezik a minták ilyen fokú hasonlósága. Áttekintve e települések névrendszerének helynévi szerkezeteit, a nagyfokú, egész Vas megyére kiterjedő hasonlóságnak a magyarázatát elsősorban abban látom megnyilvánulni, hogy a kérdéses településeknek a névmintája az egész megye átlagos névszerkezeti gyakorisági számait adja. Annak a jelenségnek a háttérében tehát, hogy ezeknek a településeknek a hasonlósági pontjai az egész megyét lefedik, megítélésem szerint legfőképpen az áll, hogy a jellegzetes helynévstruktúrák, azok gyakorisági száma a megyei átlaghoz nagy mértékben közelít, azzal csaknem azonos. Emiatt ezeknek a településeknek az eredményei – úgymond – zavarják az összevetések eredményeit.

Ennek a jelenségnek mintegy az inverzét tapasztalhatjuk viszont azoknál a településeknél, melyek névmintája nem mutat egymással hasonlóságot. A tárgyalt települések leginkább Vas megye középső, illetve keleti régiójában találhatók, s véleményem szerint egyfajta „zár”-ként viselkednek a névminták terjedésekor. Az alábbi térképlapon tele körrel jelöltem ezeket a településeket, üres körrel pedig azoknak a településeknek az elhelyezkedését szemléltettem, amelyek a korábban jelzett nagyfokú hasonlóságot képviselik.



19. ábra: „Kapu”-ként, valamint „zár”-ként viselkedő települések elhelyezkedése Vas megyében

4.2. Ahhoz, hogy az összehasonlítási eredményeinket még pontosabban kiértékeljük, szükségünk van a matematikai statisztikában súlyozásnak nevezett módszerre. Korábbi tanulmányaimban reményeim szerint igazoltam, hogy a földrajzi környezet, a migráció, valamint az idegen nyelvi környezet hatással lehet a helynévminták terjedésére (vö. Ditrói 2011, 2012, 2013, 2014). Az összehasonlító analízis eredményeinek a kiértékelésekor tehát e három súlypontra figyelve, valamint a korábban említett, egyfajta zárként, valamint kapuként viselkedő települések mintáját tekintetbe véve rajzoltam meg az egyes települések térképlapjait. Ennek az eljárásnak az eredményét, azaz a lehetséges névjárások gócpontjait Vas megye területén a 20. ábra szemlélteti.



20. ábra: Esetleges névjárási gócpontok Vas megyében

Mindezek alapján azt láthatjuk, hogy Vas megyében alapvetően négy nagyobb egység jelentkezik: egy a Gyöngyös-sík (1.1), valamint Rábai- és Répce-sík területein (1.2.), egy másik a Felső-Kemenesháton (2.), emellett egy névtanilag kevésbé egységes táj az őrési települések mintáját foglalja magába (3.), míg a negyedik leginkább a Marcal-medence és a tőle nyugatabbra eső területek

településeit egyesíti (4.). A vizsgálatok emellett azt is sugallják, hogy az Alpokalján, azaz a megye nyugati szélén is jelentkezik egy elkülönülő névminta, ezt azonban azért nem állíthatom biztosan, mert ezeknek a településeknek a névanyaga a mintavétel során kiesett az elemzési körből. Ezt a területet ezért a fenti térképen sem jelöltem.

4.3. Ezek az eredmények több tekintetben is hasonlóságokat mutatnak a nyelvjárási tájakkal, azoktól azonban bizonyos mértékben eltérnek. Az 1. számmal jelölt terület az északnyugat-dunántúli nyelvjárási régiót fedi le, mely az Őrség és a megye néhány déli pontjának kivételével Vas megye egészét jelenti (vö. Imre 1971: 334). Névtani szempontból azonban ez a terület tehát a Gyöngyös–Répce–Rába-sík térsége, emellett további két alegységre osztható, ami a nyelvjárási régiókban nem jelentkezik. Ez a tagoltság a korábban szemléltetett névjárási tájak átmenetiségével magyarázható, hiszen az 1.2-es számmal jelzett terület valójában nem is gócpont, sokkal inkább az 1.1-es területtől több tekintetben eltérő, de ettől függetlenül vele nagy hasonlóságot mutató térség. A névtani terület gócpontja tehát leginkább a Gyöngyös-sík vidékén található.

A 2-es terület a zalai nyelvjárástípussal hozható kapcsolatba, hiszen ez a régió is Vas megye délkeleti sávján fekszik (Imre 1971: 335). Névtani szempontból ez a terület leginkább a Felső-Kemenesháton található. Települései között több a már említett „kapu”-khoz tartozik, ezenfelül igen sok községének modellje a Nyugat-Vas megyei területek névmintájával mutat rokonságot. Egy kisebb gócpont természetesen körvonalazható, éppen ezért névtani szempontból elkülöníthetőnek találok ezt a területet.

A 3-as térség nyelvjárási szempontból az Őrség egy kisebb szeletét takarja. Dialektológiai szempontból az Őrség Vas megye délnyugati részét jelenti, s több tekintetben hasonlít a zalai nyelvjárástípusra (Imre 1971: 337). Noha névtani szempontból regisztrálható az Őrség területén egy kisebb gócpont, a térség településeinek névtani jellemzői sokkal inkább a megye nyugati mintáival mutatnak rokonságot. Az Őrség tehát korántsem annyira egységes, jól körülhatárolható területként jelentkezik névtani szempontból.

A 4-es számmal jelölt Marcal-medencei településeket dialektológiai aspektusból átmeneti területként tarthatjuk számon. Névtani szempontból is hasonló megállapítást tehetünk, hiszen a térségben igen sok olyan települést regisztrálhatunk, melyek a korábban megfogalmazott „zár” kategóriájába esnek bele, azaz névrendszerük nem illeszkedik a környező települések névadási szokásaiba. Ettől függetlenül egy-két város esetében körvonalazhatunk egyfajta kisebb területi egységet itt is, így a tanulmányomban ezt a területet is külön sűrűsödési pontként kezelem. A terület átmenetiségét azonban erősíti az a tény is, hogy több településének névadási mintája hol a megye északi, hol a déli területekkel mutat hasonlóságot.

A fenti vizsgálatok eredményeit látva általánosabb (névelméleti) síkon azt az álláspontot vallom, hogy – a helynévrendszerek területi sajátosságait

elemezve – jogosan számolhatunk a névjárások létezésével. Ezek megrajzolására azonban majd csak akkor vállalkozhatunk, ha a magyar nyelvterület teljes helynévkincse a rendelkezésünkre áll és annak a fenti, vagy akár egy konkrétan névrendszerekre koncentrááló mátrix alapú komparatív módszerrel történő elemzését is elvégeztük.

Hivatkozások

- Bába Barbara 2009. Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 73–83.
- Bába Barbara 2010. Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága a romániai magyar nyelvjárásokban. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 235–244.
- Bába Barbara 2011. Pusztai földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban. – A jelentéshasadás. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 121–131.
- Bába Barbara 2012. A földrajzi köznévi fogalma. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 121–131.
- Bárth M. János 2006. Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. *Helynévtörténeti tanulmányok* 2: 207–17.
- Bárth M. János 2010. Helynevek vagy körülírások? *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 209–21.
- Bloom, Stephen A 1981. Similarity Indices in Community Studies: Potential Pitfalls. *Marine Ecology* 5: 125–28.
- Bray, J. Roger–Curtis John.T. 1957. An Ordination of Communities. *Ecological Monographs* 27: 325–49.
- Chambers, Jack–Peter Trudgill 1998. *Dialectology*. Cambridge.
- Ditrói Eszter 2011. Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 151–61.
- Ditrói Eszter 2012. Helynévrendszerek területi differenciáltsága. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 29–39.
- Ditrói Eszter 2013. Nyelvi érintkezések hatása a helynévmintákra – Vendvidéki esettanulmány. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 89–100.
- Ditrói Eszter 2014. A migráció hatása a helynévmintákra. *Magyar Nyelvjárások* 51: 111–128.
- Hajdú Mihály 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk.: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ. Budapest. 250–254.
- Hajdú Mihály 1999. Névutók a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások*. 37: 187–192.
- Hoffmann István 1993a. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- Hoffmann István 1993b. A helynevek szerkezeti változása. In: *Hungarológia* 3. Szerk. Hegedűs Rita, Körösi Zoltánné, Tarnói László. 266–78

- Horn, Henry Stainken 1966. Measurement of „overlap” in comparative ecological studies. *American Naturalist* 100: 419–24.
- Goebel, Hanns 2006. Recent Advances in Salzburg Dialectometry. *Literary and Linguistic Computing* 21: 411–35.
- Heeringa, Wilbert 2004. *Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance*. Groningen Dissertations in Linguistics 46. Groningen.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest
- Kiss Jenő 2001. *Magyar dialektológia*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Korpás Attiláné 1996. *Általános statisztika I*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Morisita, Masaaki 1959. Measuring of interspecific association and similarity between communities. *Memoirs of the Faculty of Science, Kyushu University Series E* 3: 65–80.
- Nemes Magdolna 1999. A földrajzi köznevekről. *MNyj.* 37: 331–40.
- Nemes Magdolna 2005. *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- Nicolaisen, W. F. H. 1980. Onomastic Dialects. In: *American Speech* 55: 1: 36–45.
- Papp László 1970. Névtudomány és nyelvtudomány. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 26–32. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Póczos Rita 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Séguy, Jean 1973. La dialectométrie dans l’atlas linguistique de la Gascogne. *Revue de linguistique romane* 37: 1–24.
- Sørensen, Thorwald Julius 1948. A method of establishing groups of equal amplitude in plant sociology based on similarity of species content, and its application to analyses of the vegetation on Danish commons. *Biologiske Skrifter / Kongelige Danske Videnskaberne Selskab* 5: 1–34.
- Tóth Valéria 2000. Helynevek a helynevekben. In: *Magyar Nyelvjárások* 37: 435–442.
- Tóth Valéria 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abauj és Bars vármegye)*. Debrecen.
- Tóth Valéria 2002. A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban. In: Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen. 127–38.
- Vargha Fruzsina Sára 2008. Nyelvjárási és helynévtörténeti adatok számítógépes feldolgozása. In: František Alabán (szerk.): *Kontextus–Filológia–Kultúra II*. Banská Bystrica–Eger. 77–84.
- Vargha Fruzsina Sára–Vékás Domokos 2009. *Magyar nyelvjárási adattárak vizsgálata interaktív dialektometriai térképekkel*. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén.
http://bihalboacs.hu/eloadas/dialektometria_20090324.pdf
- Vargha Fruzsina Sára 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 223–233.

VMFN = Balogh Lajos–Végh József (szerk.) 1982. *Vas megye földrajzi nevei*. Szombathely.

Wolda, Henk 1981. Similarity Indices, Sample Size and Diversity. In: *Oecologia* 50: 296–302.

Ditrói Eszter

4024 Debrecen, Csapó utca 5. 1. em. 5.

eszter.ditroi@gmail.com

Határozottan dialektusfüggő: kopt nyelvjárások névelő- rendszerei

Egedi Barbara

1. Bevezetés

1.1 A kopt dialektusokról

A kopt nyelv, az egyiptomi nyelv utolsó, a 3. és 11. század között használt nyelvszakasza,¹ különleges helyet foglal el az egyiptomi nyelv kutatásában. Ellentétben a korábbi korszakokban használt írásrendszerekkel, amelyek nem jelölték a vokalizációt, a kopt nyelvelméket egy görög íráson alapuló, alfabetikus írással jegyezték le. A kopt írás megjelenésével egyúttal láthatóvá válnak a dialektusok, melyeknek legszembetűnőbb sajátosságai fonológiai és ezekre épülő morfo-fonológiai szabályos eltérésekben nyilvánulnak meg. Széleskörűen elfogadott nézet, hogy a nyelvjárások között számottevő mondattani különbségek nem mutathatók ki. A főnévi szerkezeteken végzett kutatások azonban egyértelműen igazolták, hogy jelentős mikro-szintaktikai különbségek figyelhetők meg az egyes dialektusok között, ezek egyike a jelen tanulmányban tárgyalt névelőrendszerek jelenségköre, vagyis a határozottság nyelvtani kódolásának eltérései.²

Az összehasonlító dialektológiai vizsgálathoz felhasználok korábbi eredményeimet (Egedi 2012b, 3. fejezet), és új elemzési szempontokkal bővíttem ezeket. Ezúttal csak a szaidi és a bohairi dialektusok összehasonlítására koncentrálok, vagyis nem tárgyalom a kisebb irodalmi nyelvjárásokat. A tanulmány fókuszpontjába a bohairi kettős névelőrendszer működésének bemutatása és elemzése kerül. A többi, itt nem tárgyalt dialektus közül némelyik úgy viselkedik, mint a szaidi, míg vannak olyan kisebb nyelvjárásai változatok,

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 81–98.

¹ A kopt nyelv „kihalásának” ideje nem állapítható meg pontosan Az arab fokozatosan szorítja ki a használatból, és a kétnyelvűség majd az ezt követő nyelvcsere jelentős eltéréseket mutathatott földrajzi egységek és társadalmi csoportok vonatkozásában. A kopt nyelv bohairi változata a mai napig a kopt egyház hivatalos nyelve maradt.

² A kopt dialektusokról: *inter alia* Funk 1988; Kahle 1954: 193–278; Kasser 1991; Vergote 1973: 53–59; Worrell, 1934: 63–82; Aziz S. Atiya (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. *passim*, továbbá Egedi 2012b bevezetőjében.

melyekben ugyan egyértelműen kimutatható legalább két névelősor, de ezek funkcionális eloszlása se a száidi, se a bohairi stratégiának nem feleltethető meg.³

A kopt példákat eredeti formájukban, a kopt karakterek latin betűs átírásával, glosszákkal és fordítással idézem. A nyelvtani táblázatokban azonban, az egyszerűség kedvéért, csak latin betűs átírásokat használok. A bevezetést követő 2. fejezetben a határozottság nyelvi jelenségével foglalkozom, és ismertetem azokat a szemantikai és pragmatikai modelleket, amelyeket a kopt adatok elemzésénél alkalmazni fogok. A 3. fejezet tárgyalja a száidi determinánsokat, míg a 4. fejezet a bohairi kettős névelőrendszert mutatja be részletesen. Az 5. fejezetben egy összehasonlító tipológiai kitekintés zárja a tanulmányt.⁴

1.2 Határozott névelő az egyiptomi nyelvben

Az egyiptomi nyelv eredetileg nem rendelkezett határozott névelővel, ennek kialakulása az újegyiptomi nyelvszakaszra tehető, vagyis hozzávetőleg az i.e. 14. századtól adatható. Az írott regiszterekben való szisztematikus megjelenése előtt, a névelő használata már a kollokvialis középegyiptomiban kialakulhatott. A névelő forrása a mutató névmási módosító volt, amelynek nemben és számban egyeztetett alakjait a morféma névelőként funkcionálva is megtartotta, így az egyiptomi nyelv minden érintett szakaszára igaz, hogy a határozott névelő egy egyes számú hímnemű, egy egyes számú nőnemű és egy többes számú allomorf-fal rendelkezik. Alábbi táblázatunkban, amelyben a névelőt az egyiptomi nyelv szakaszaira vetítve jelenítjük meg, a determináns egyes számú, hímnemű alakja áll a teljes paradigma képviselőjeként.⁵

³ A korai fájjúmi dialektus névelőhasználata például egyes számban a száidi rendszerre hasonlít, míg többes számban funkcionálisan kettészakad két névelősorra. Ezeknek az egyedi nyelvjárási sajátosságoknak a pontos leírásához további részletes kutatások szükségesek.

⁴ A tanulmány, jelen formájában, az OTKA 112828 sz. projektum támogatásával készült. Köszönettel tartozom két névtelen lektoromnak hasznos észrevételeikért és javításaikért, amelyek elősegítették a kézirat átdolgozását.

⁵ Az egyiptomi nyelv főbb történeti szakaszainak megnevezése és időbeli elhelyezése Loprieno (1995: 5–8) nyomán kerültek az 1. táblázatba. Az újegyiptomi névelőről bővebben: Černý-Groll 1978: §3.2. és §3.5; Erman 1933: §§171–182; Gardiner 1957: §§110–113; Junge 1996: §2.1.1–3; Loprieno 1995: 69; Malaise – Winand 1999: §192 és §195. A névelő kialakulásának körülményeivel csak egy tanulmány foglalkozott részletesebben (Loprieno 1980), habár tudomásom szerint két doktori disszertáció is készül a témában.

1. táblázat: *Határozott névelő az egyiptomi nyelvben*

NYELVSZAKASZ	DÁTUM	NÉVELŐHASZNÁLAT
Óbirodalmi	i.e. 3000–2000 Óbirodalom, Első átmeneti kor	∅
Középegyiptomi	i.e. 2000–1300 Középbirodalom - 18. dinasztia	
Újegyiptomi	i.e. 1300–700 Újbirodalom, Harmadik átmeneti kor	<i>pʒ</i>
Démotikus	i.e. 7. sz. – i.sz. 5. sz. Későkor	<i>pʒ</i>
Kopt	3. sz. – 11. sz. Kopt korszak	π-

A koptot megelőző korszakok írásbeliségének viszonylag egységes, standard nyelvváltozatában a névelőhasználat egységes képet mutat. Ezzel ellentétben a kopt dialektusok összetett névelőrendszerei között jelentős különbségek figyelhetők meg, amely egyszersmind a korábbi területi változatok eltérő nyelvhasználatára enged következtetni. Ezek az eltérések azonban, az egyéb nyelvjárási különbségekhez hasonlóan, a kopt korszakot megelőző forrásokban rejtve maradnak.

2. A határozottságról

A határozottság szemantikai vagy pragmatikai jelensége univerzálisnak tekinthető, csak ennek grammatikai megvalósítása nyelvspecifikus. A névelő a határozottság egy tipikus grammatikalizált kódolója. A világ számos nyelvében azonban egyáltalán nincs határozott névelő, és amelyekben van, azokban sem feltétlenül viselkednek egyformán ezek az elemek. Még az is előfordulhat, hogy egynél több határozott névelő található egyazon nyelvváltozatban. A határozottság a referenciális azonosíthatóság nyelvtani kódolásának tekinthető. A határozottság nyelvi kifejezésével a beszélő azt jelzi, hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis a diskurzus és/vagy közös tudásuk része.⁶ A névelővel vagy más módon határozottnak jelölt entitásnak egy pragmatikai paraméterek mentén meghatározható halmazba kell tartoznia. Ez a halmaz lehet egészen kicsi (az épp említett, látott, stb. dolgok halmaza) vagy egészen nagy (univerzálisan létezőnek elfogadott és/vagy egyedi jelenségek), de mindenképpen jelen kell lennie a beszélő és a hallgató közötti diskurzusban; alapvető feltétel tehát, hogy ők osztozzanak ezen a halmazon, illetve asszociációs hálón. Ugyanakkor egy entitás referenciájának azonosíthatósága csak ezen az adott halmazon *belül* kell, hogy fennálljon, ezért a határozottság vizsgálatakor a szemantikai kritériumok mellett a beszédhelyzetre, a pragmatikára is hivatkoznunk kell (Hawkins 1991).

⁶ Vö. Lyons 1999, főleg az 1. és a 7. fejezet. Áttekintően pl. Abbott 2004.

A referenciális azonosítás módjainak meghatározáshoz Lyons (1999) és Himmelmann (2001) modelljét egyaránt felhasználva a következő stratégiákat különítettem el (a táblázat jobb oldali oszlopában egy-egy magyar nyelvű diskurzusrészlettel illusztrálom a típusokat):

2. táblázat: A referenciális azonosítás módjai

anafora	„Nyílt egy új kávézó az utcánkban. Nincs itthon semmi, menjünk le <i>a kávézóba</i> , és nézzük meg, mit adnak enni!”
asszociatív-anafora	„Nyílt egy új kávézó az utcánkban. <i>A briós</i> egyszerűen isteni!” / „ <i>A tulaj</i> három évig Japánban élt.”
inherens egyediség	„Szépen süt <i>a nap</i> .” „ <i>Az olasz konyhát</i> sosem fogom megenni.”
situációs egyediség	„Rengeteg új kávézó nyílt <i>a városban</i> .” „Mennyibe kerül <i>a briós</i> ?”

Az inherens egyediség (amit tágabb situációs használatnak is hívnak) és situációs egyediség közös tulajdonsága, hogy nyelven kívüli azonosítást végeznek. Míg az inherensen egyedi entitások beszédhelyzettől függetlenül azonosíthatók (*nap*, *olasz konyha* a fenti példákban), addig a situációsan egyedi entitások azonosítása pontosan a situáció alapján egyértelmű: vagyis az erre a típusra hozott példák úgy helytállóak, ha a beszédhelyzet, amelyben elhangzanak ezek a megnyilatkozások, nem tetszőleges, hanem kötött: az első példa esetében a beszélgetés helyszíne vagy a beszélgetés témája csak az adott város lehet, a második példában pedig a szóban forgó briós és a beszélgetés lokalizációja megegyezik.

Az asszociatív-anafora egy komplex jelenséget takar. Ebben az esetben ugyanis a megnyilatkozást közvetlenül megelőző diskurzus vezeti be azt a pragmatikai-asszociációs hálót, amely a referenciális azonosításhoz szükséges. Az azonosítás tehát egyrészt anaforikus, másrészt a világról való (vagyis nyelven kívüli) tudásunkra is szükség van ahhoz, hogy olyan referensekre is asszociáljunk, amelyeket valójában nem említett senki. Az asszociatív-anaforát és az inherens egyediséget tehát az rokonítja, hogy a szóban forgó referens nem szerepelt korábban sem a diskurzusban, sem a közvetlen situációban, a világról való tudásunk segít az azonosításban. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi két stratégia esetében nem használhatunk mutató névmási módosítót, amely a közvetlen azonosíthatóságot kódolja.⁷

⁷ Egyik lektorom rámutatott a magyar mutató névmási módosító egy olyan használatára, amely nem a közvetlen azonosíthatóságot, hanem valamiféle beszélői attitűdöt kódol. Bár az általa hozott példák nem egyértelműen köthetők az itt tárgyaltakhoz, de a lektor jogosan hívta fel a figyelmemet a mutató névmási módosítók speciális használataira. Ilyen például az angol beszélt változatában a hangsúlytalan *this* amely gyakran jelölhet egy olyan specifikus határozatlan referenst, amelynek fontos szerepe lesz a megjelenését követő diskurzusban (Diessel 1999: 138–139). Ebben a

Egy adott határozott kifejezés azonosításának több forrása is lehet, attól függően hogy a megnyilatkozás milyen kontextusban hangzik el. Ennek illusztrálására vegyünk egy egyszerű példát: a „Hogy van az *asszony*?” kérdésben a főnévi kifejezés referenciáját az aktuális pragmatikai paraméterek függvényében azonosítjuk. Tisztán anaforikus a stratégia, ha egy balesetről szóló hiányos beszámolót hallva tesszük fel a kérdést, amelyből kiderül, hogy két férfit és egy nőt elütöttek a ház előtt, és a férfiak könnyebb sérüléssel megúszták. Ugyanez a kérdés azonban elhangozhat egy baráti beszélgetés során, ahol a kérdező a beszélgetőpartnere feleségére utal. Ebben az esetben a határozottság szituációs egyediséget kódol, és egyben asszociatív is. Végül egy játékos felvetés: ha ugyanez a kérdés, illetve annak korabeli megfelelője a 8. században hangzott volna el egy diskurzusban, a főnévi kifejezés inherensen egyedi referenst is kódolhatott, mivel az *asszony* szó eredeti jelentése ’úrnő’, ’fejedelemasszony’ volt.

A kopt névelőrendszerek elemzése során Sebastian Löbner modelljét is alkalmazom, aki szemantikai elméletét a determinációra, a főnevek konceptuális lexikális alaptípusaira építi. Löbner négy fő típust állapít meg (l. 3. táblázat), ezeket a fogalmi pontosság érdekében eredeti elnevezésük alapján idézem. A „sortal nouns” osztálya prototipikus főnévtípust jelöl, ezek a főnevek bármilyen módon determinálhatók és módosíthatók. Az „individual nouns” csoportjába tartoznak a tulajdonnevek, személyes névmások, intézmények nevei és olyan elvont főnevek, amelyek egyedi referenciával bírnak az adott kontextusban. A relációs főnevek („relational nouns”) referenciáját egy másik entitás referenciájához való viszonya határozza meg, ez tipikusan egy birtokos kifejezésben realizálódik, pl. rokonságnevek, nem-egyedi részei valaminek, deverbális főnevek. Végül a funkcionális főnevek („functional nouns”) olyan relációs fogalmak, amelyek egyszersmind egyediek is (egy-egy rokonság- és testrésznevek, pl. *anya, fej*, illetve olyan elvont főnevek, mint pl. *ár, kor, jelentés*, stb.).

3. táblázat: „Basic conceptual lexical types of nouns” (Löbner 2011)

	-U	+U
-R	sortal nouns <e,t> <i>stone, book, adjective, water</i>	individual nouns <e> <i>moon, weather, date, Maria</i>
+R	relational nouns <e,<e,t> <i>sister, leg, part, attribute</i>	functional nouns <e,e> <i>father, head, age, subject</i>

A típusokat két bináris jeggyel lehet jellemezni: a +R jegyűek inherensen relációsak, míg a +U jegyűek inherensen egyediek. A főnevekre gyakran jellemző a poliszémia, vagyis egynél több típusba is tartozhatnak, illetve a főnévi kifejezések a megnyilatkozások során rugalmasan típust tudnak váltani.

tanulmányban tehát alapvetően a mutató névmási módosító univerzálisan felismert, deiktikus és anaforikus használatát tekintjük relevánsnak.

Löbner egy korábbi tanulmányában (1985) megállapítja, hogy a +U jegyű, inherensen egyedi fogalmak szemantikai értelemben, míg a –U jegyűek pragmatikai értelemben határozottak. Későbbi, fentebb hivatkozott, munkájában már szemantikai vs. pragmatikai egyediségről, illetve kongruens vs. inkongruens határozottságról beszél. A kongruens határozottság külön jelölése szemantikai értelemben redundáns, ennek megfelelően Löbner modellje azt jósolja, hogy a szemantikai és pragmatikai egyediség nyelvtani jelölésében aszimmetria merülhet fel. Ezt a fontos összefüggést a kopt névelőrendszerek vizsgálatánál is szem előtt fogjuk tartani.

3. Határozott névelő a szaidi kopt dialektusban

Jelen tanulmányban a szaidi és bohairi dialektusok névelőrendszerét tárgyalom. Ezek a dialektusok adott történeti korszakokban szupraregionális presztízs-változatként funkcionáltak, így mind széleskörű adatoltságuk, mind nyelvészeti szempontú feldolgozottságuk miatt kiemelkednek a többi irodalmi nyelvjárás közül. A szaidi dialektus névelőhasználatát az alábbi példák segítségével tekinthetjük át.

(1)	a.	π-ρΩΜΕ p-rôme DEF:M.SG-ember 'az ember'	b.	τ-σΩΣΕ t-sôše DEF:F.SG-mező 'a mező'	c.	ñ-ρΩΜΕ/σΩΣΕ n-rôme/sôše DEF:PL-ember/mező 'az emberek/mezők'
(2)	a.	πε-ρρΟΥ pe-hroou DEF:M.SG-hang 'a hang'	b.	τε-σΖΙΜΕ te-shime DEF:F.SG-nő 'a nő'	c.	νε-σΝΗΥ ne-snêu DEF:PL-testvér 'a testvérek'

A határozott névelők mindig proklitikusak, és a következő környezetfüggő allomorfokkal rendelkeznek: egyrészt a névelő (hasonlóan a többi, itt nem tárgyalt determinánshoz) nemben és számban egyeztetést mutat a vele asszociált főnévvel, holott a főnéven magán morfológiai értelemben ezek a kategóriák nem (vagy csak kivételes esetben) jelennek meg.⁸ A névelő tehát egy egyes számú hímnemű (1a), egy egyes számú nőnemű (1b), illetve egy többes számú (1c) alakváltozattal rendelkezik. A (2) alatti ún. hosszú variánsok (**πε-**, **τε-**, **νε-**) előfordulásának alapvetően fonotaktikai oka van: szabályosan szókezdő mássalhangzó-torlódás esetén jelennek meg, azaz komplex szótagkezdet előtt. Emellett néhány lexikális kivétellel is számolnunk kell (**πε-γΟΕΙΩ** pe-uoeiś 'az

⁸ A (2c) alatti *snêu* szóalak például egy ilyen "rendhagyó", többes számú alak.

idő’, **πε-ῥοοϥ** pe-hoou ’a nap’, **τε-ρομπε** te-rompe ’az év’, **τε-ῥνοϥ** te-unou ’az óra’, **τε-ῥφη** te-ušê ’az éjszaka’).⁹

E szabályosnak tekinthető határozott névelő mellett meglehetősen ritkán, de mégis nem elhanyagolható rendszerességgel megjelenik egy további alakváltozat, amelyet egyik jellegzetes használata alapján (l. alább) emocionális névelőnek nevezhetünk, avagy formai sajátosságára utalva, *pi*-determinációnak. Ez a determináns ugyanis a **πi-**, **†-**, **ni-** *pi-*, *ti-*, *ni-* alakokban jelenik meg. Pontos szerepe nem világos, hol névelőhöz, hol mutató névmási módosítóhoz hasonlít a viselkedése. A hagyományos nyelvtanok többnyire a mutató névelő redukált (l. 4. táblázat) formájának tekintik,¹⁰ elsőként Hans Jacob Polotsky (1957: 229–230) vizsgálta meg, és sorolta fel szisztematikusan azokat a kontextusokat, amelyekben a *pi*-determináció rendszeresen előfordul. Ezek szerint egyrészt idő és helyhatározós kifejezésekben jelenik meg kötött elemként, és ebben az esetben funkcióját tényleg a mutató névelőből lehet levezetni. Másrészt rendszeresen felbukkanó eleme a **πi-... n-οϥωτ** *pi-... n-ouōt* ’ugyanaz a...’ kifejezésnek, amely egyfajta azonosító anafora funkcióra enged következtetni (vö. Layton (2000: §58): „insisting upon identification”). Többes számú alakja rendszeresen jelenik meg összehasonlító szerkezetek összetett prepozíciója után (**νοε n-ni** *nt^he n-ni-* ’mint’), és végül, de nem utolsó sorban érzelmi többlet kifejezésére szolgálhat jelzős szerkezetekben (általában valamely túlzó minőségjelző jelenlétében, amely a módosított főnév csodálatra méltó vagy visszatásztító voltát írja le).¹¹

A korábbi kutatásaim (Egedi 2012b) egyik alapvető korpuszaként használt, 5. századi szaidi kéziratban (P. Palau Ribes Inv. 183, Quecke 1984), amely János evangéliumának egy kopt fordítását tartalmazza, összesen kétszer fordul elő ez a névelőtípus:¹²

- | | | | | |
|-----|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------|---------------|-------------------------|
| (3) | π-εοοϥ | π-εβολ ριτῆ | πi-οϥα | ῆ-οϥωτ [Jn 5,44] |
| | p-εοου | p-ebol hitm | pi-oua | n-ouōt |
| | DEF:M.SG-dicsőség | DEF:M.SG-től | DEF:M.SG-egy | ATTR-egyetlen |
| | (Hogyan tudnátok hinni ti, akik egymástól fogadtok el dicsőséget, de) ’a dicsőséget, a mely az egyetlen egytől van’, (nem keresitek.) | | | |

⁹ A szaidi határozott névelő alaki tulajdonságairól a következő leíró nyelvtanok számolnak be: Layton 2000: §52; Steindorff 1951: §136–139; Stern 1880: §§227–230; Till 1961: §§87–91, 94–99; Vergote 1983: §§121–122, 124–125.

¹⁰ Lambdin (1983: §30.8) *remote demonstratives*; Layton (2000: §58): *affective demonstrative*, Steindorff 1951: §89 and §136; Stern 1880: §§227; Vergote 1983: §§127–128.

¹¹ Az ún. emocionális névelő használata ritka, de nem példa nélküli. Egyes polinéz nyelvekben is használják a pozitív vagy negatív beszélői attitűd kifejezésére (vö. Himmelmann (2001: 836) szakirodalmi hivatkozásokkal).

¹² A két eseten felül a *pi*-determináció természetesen gyakran előfordul az említett, lexikálisan kötött, idő és helyhatározói kifejezésekben, pl. **επιρπο n-** *e-pi-kro n-* ’valamin túl/át’.

- (4) α-ϕ-ουουβ̄b xe πi-pome et-ou-moute ero-ϕ xe ic̄ [Jn 9,11]
 a-f-ouōsb̄b če pi-rōme et-ou-moute ero-f če i<ēsous>s
 PST-3SG.M-felel hogy DEF:M.SG-ember REL-3PL-hív 3SG.M hogy Jézus
 'ő így válaszolt: (Az) az ember akit Jézusnak hívnak...' (sarát csinált,
 megkente a szemeimet, és azt mondta nekem...)

A (3) alatti példában a *ouōt* 'egyetlen' kifejezést szószerinti értelmében alkalmazták, és a *pi* használatát semmi sem indokolja, hacsak nem a hangsúlyozás, az emocionális többlet. Érdekes megjegyezni, hogy egy csaknem egykorú, lükopoliszi dialektusban írt kézirat (Qau codex, Thompson 1924) párhuzamos szöveghelyén egyszerű határozott névelőt találunk.

A (4) alatti idézett mondattöredék a következő, egy vak emberhez intézett kérdésre adott válasz: „Akkor hogyan nyílt meg a szemed?” Habár a kérdés az esemény egészére vonatkozik, a felelet szerkezetileg egy ún. *cleft-sentence* a koptban, mivel a cselekmény ágensét akarja hangsúlyozni. Ebben a példában természetesnek hat a „névelő” mutató névmási fordítása, és egy későbbi szaidi szövegváltozatban ténylegesen mutató névelő áll ezen a helyen.

Az alábbi táblázat összefoglalóan mutatja be a szaidi dialektus határozott determinánsait, köztük a mutató névmási módosítót és a névmási birtokost kódoló birtokos névelőt is. Ezek a determinánsok abban az értelemben alkotnak egy természetes osztályt, hogy mind határozott leírást eredményeznek, és kölcsönösen kizárják egymást.

4. táblázat: *Determinánsok a szaidi dialektusban*

	M.SG	F.SG	PL
Határozott névelő	p- / pe-	t- / te-	n- / ne-
Emocionális / mutató névelő?	pi-	ti-	ni-
Mutató névelő	pei-	tei-	nei-
Birtokos névelő	pef-	tef-	nef-

A névelő vizsgálatának szempontjából az első két sor releváns, hiszen ezek tekinthetők egyszerű határozott névelőnek, amelyek nem kódolnak rámutatást, és nem vezetnek be névmási birtokost. Az ún. emocionális névelő használata, amint láttuk, heterogén, és csak bizonyos előfordulásaiban áll közel a mutató névelő funkciójához. Fontos azonban előrevetíteni, hogy az alábbiakban tárgyalandó bohairi dialektusban a szaidi emocionális névelővel formailag teljesen megegyező *pi*-determinánssor egyértelműen névelőnek tekinthető.

4. Határozott névelő a bohairi kopt dialektusban

A bohairi dialektus mutató és birtokos névelőinek használata (l. az 5. táblázat alsó két sorában) nem mutat eltérést a megfelelő szaidi determinánsok használatától. A bohairiban azonban egy ténylegesen *kettős névelőrendszer* dokumentálható, amely több-kevesebb következetességgel azt is kódolja, hogy az érintett főnévi kifejezés referenciája milyen módon azonosítható.

5. táblázat: Determinánsok a bohairi dialektusban

	M.SG	F.SG	PL
Gyenge névelő	p- / p ^h -	t- / t ^h -	nen-
Erős névelő	pi-	ti-	ni-
Mutató névelő	pai-	tai-	nai-
Birtokos névelő	pef-	tef-	nef-

A táblázat első két sorában feltüntetett alakokat hagyományosan gyenge és erős névelőnek nevezik. Ezek közül az első felel meg alakilag a száidi határozott névelőknek, azzal a különbséggel, hogy egyrészt itt hiányzik a hosszabb alakvariáns (*pe-*, *te-*, *ne-*), másrészt a bohairi kéziratok elég következetesen jelölték a gyenge névelő szonoránsok előtti hehezetes ejtését.¹³

Megfigyelhető azonban a fentieknél egy sokkal lényegesebb különbség is: a többes számú gyenge névelő alakja és a rá vonatkozó előfordulási megszorítások, melynek következtében ez az elem több szempontból is „kilóg a sorból”. Rövid *n-* egyáltalán nem adathozható, és a táblázatban szereplő *nen-* csak birtokos szerkezeteken belül, a birtokszón jelenik meg. Minden más esetben a *ni-* használatos, vagyis önálló, birtokviszonyban nem álló többes számú főnévi kifejezésben csak az erős névelő jelenik meg. Erre az aszimmetriára alább még visszatérünk, de már az idézett példákban szemléltetjük: az (5c) alatt illusztrált többes számú gyenge névelő birtokos bővítményével együtt szerepel.

- (5) a. **π-ΙΟΜ** b. **τ-ϕε** c. **ΝΕΝ-ϞΗΡΙ** **Ν-ΑΒΡΑΑΜ** [Jn 8,39]
 p-iom t-p^he nen-šéri n-abraam
 DEF:M.SG-tenger DEF:F.SG-ég DEF:PL-fió POSS-Ábrahám
 'a tenger' 'az ég' 'Ábrahám fiai'
- (6) a. **πΙ-ΡΩΜΙ** b. **†-ϚΙΜΙ** c. **ΝΙ-ΡΩΜΙ**
 pi-rômi ti-shimi ni-rômi
 DEF:M.SG-ember DEF:F.SG-nő DEF:PL-ember
 'az ember' 'a nő' 'az emberek'

Leo Depuydt (1985: 51) szerint a két névelősor nem tanulmányozható a birtokos szerkezetektől függetlenül, mivel alapvetően a birtokos kötőelemtől (**N-** v. **NTE-**) függ, hogy milyen determinánst kap a birtokszó. Ez az állítás azonban túláltalánosít. Valójában a kétféle birtokos szerkezet közül csak az egyik használata kötött. Az **N-** kötőelemet tartalmazó birtokos szerkezet csak elidegeníthetetlen birtokviszony esetén alkalmazható, vagyis kizárólag inherensen relációs főnevekkel fordul elő. A névelősorok szempontjából nézve ez azt jelenti, hogy a

¹³ A bohairi névelőkkel foglalkozó legfontosabb tanulmányok és nyelvtanfejezetek a következők: Stern 1880: §227, Mallon 1907 §§42–44; Polotsky 1968: 243; Depuydt 1985; Shisha-Halevy 1994, 2007: 430–447.

gyenge névelő mindkét birtokos szerkezetben megjelenhet, de a kötöttebb (n-birtokos) mintában *csak a gyenge névelő* jelenhet meg a birtokszón (vö. Egedi 2012a és 2012b).

A kétféle névelő funkcionális megoszlásának magyarázatára természetesen születtek javaslatok a bohairi dialektussal foglalkozó nyelvtani leírásokban. Mivel a legkorábbi definíciók több mint egy évszázaddal ezelőtt születtek, és kopt nyelvészeti terminológia ma sem egységes, ezért az alábbi, 6. táblázatban az eredeti definíciókat idézem. A táblázat kiértékelését egy a szemantikai és pragmatikai határozottság megkülönböztetésén alapuló új javaslat bemutatása követi. Mivel a funkcionális eloszlás kiragadott példákön nem igazán illusztrálható, egy összefüggő szövegrészlet és az abban adatolható névelők viselkedésének vizsgálata szolgál majd a javaslat alátámasztására.

6. táblázat: *A kétféle névelő megoszlásának magyarázatai*

	GYENGE NÉVELŐ	ERŐS NÉVELŐ
Stern (1880: §227)	„(...) hat der schwächere artikel gewöhnlich eine allgemein bestimmende bedeutung, und findet daher vor generischen und abstracten begriffen seine anwendung”	„(...) hat der starke artikel eine vereinzelt und unterscheidend bestimmende bedeutung”
Mallon (1907: §42)	„détermine d’une manière moins précise; il se place devant les noms génériques ou abstraits et devant les noms d’êtres uniques”	„détermine avec plus de précision, il indique un individu en particulier”
Polotsky (1968: 243)	„generically”	„individual”
Depuydt (1985: 59)	„- the indication of unique beings, - the generic use, - the use ‘par excellence’ (e.g. the river), which all derive from the basic notion of indicating one element of a genus as the representative of the entire genus”	<i>elfogadja a korábbi definíciókat</i>
Shisha-Halevy (1994: 233-234) és (2007: 389, 392)	„the genus or class naming determination” „the determinator is deictically inert, non-phoric, properizing” --- „non-cohesive, pure actualization designative or naming article”	„deictic, cohesive specifying article” „characterizes the noun as familiar and of high specificity”

A korai szerzők úgy ragadják meg a különbséget, hogy a gyenge névelő „általános”, vagy „kevésbé pontosan determinál”, míg a az erős névelő „elkülönítően”, „nagyobb pontossággal determinál”. Már ők is felhívják a figyelmet arra, hogy a gyenge névelő gyakran áll generikus és elvont főnevekkel, illetve már Mallon definíciójában megjelenik az egyediség fogalma, amire jelen tanulmányban is gyakran hivatkozunk. Ariel Shisha-Halevy saját bonyolult terminológiájával próbál rávilágítani a különbségre; az ő megállapításai közül a gyenge névelő nem-forikus jellegének hangsúlyozását emelném ki.

A 2. fejezetben ismertetett szemantikai és pragmatikai modelleket alkalmazva és a bohairi adatok tükrében a következő egységes magyarázatot javaslom a névelők funkcionális megoszlására. A bohairi gyenge névelő az egyediséget kódolja. Gyenge névelőt találunk tehát az inherensen egyedi főnévi kifejezésekkel, és az ezekkel szemantikai értelemben rokon, absztrakt fogalmak (pl. *halál*, *igazság*) mellett. Gyenge névelő determinálja a generikus olvasatú főnévi kifejezéseket is, ami azzal magyarázható, hogy a fajtajelölő kifejezésekhez rendszerint egzisztenciális preszuppozíció társul. Ezzel szemben az erős névelő egyfajta anaforikus névelő, vagyis a kontextusfüggő azonosíthatóságot kódolja. Erős névelő áll minden olyan esetben, amikor egy főnévi kifejezés referenciája csak az adott beszédhelyzetben vagy szövegekörnyezetben azonosítható, vagyis az erős névelő pragmatikai határozottságot kódol anaforikus és asszociatív-anaforikus funkcióban.

A két névelő használata számos esetben átfedést mutat, ami egy első látásra rendszertelen ingadozást eredményez, hiszen adott főnév mellett hol ez, hol az a névelő jelenik meg a szövegekben. Az átfedés azonban abból adódik, hogy a gyenge névelő használata szemantikai kritériumok alapján határozható meg, míg az erős névelő használatát pragmatikai kritériumok mentén definiáljuk. Erre a nagyon fontos kettős megközelítésre alább még visszatérünk, de előbb meg kell válaszolni néhány alapvető kérdést a bohairi névelők viselkedésével kapcsolatban.

Honnan tudjuk hogy egy anaforikusságra specializálódott *pi*-névelősor valójában nem egy mutató névmási elem? Történetileg tagadhatatlanul egy mutató névmási módosítóból vezethető le az alakja, és a vele formailag tökéletesen megegyező szaidi determináns több funkciójában is inkább emlékeztet egy speciálisan használt mutató névelőre. Erre a kérdésre a bohairi erős névelő asszociatív-anaforikus használatában keresendő a válasz. Ahogy korábban megállapítottuk, nemcsak az inherens egyediség, hanem az asszociatív-anafora interpretálásánál is a világról való tudásunk segít a referenciális azonosításban, hiszen a kérdéses referens nem szerepelt korábban a diskurzusban, és nincs jelen a közvetlen szituációban. Ez utóbbi körülményekből pedig univerzális szabályként adódik, hogy mutató névmási elemek nem determinálhatják az ilyen diskur-

zusreferenseket. Az alábbi kopt evangéliumi részlet¹⁴ közvetlen szöveg-előzményében Lázár halálhírét hozzák Jézusnak, aki a helyszínre siet. A sír jelentésű kopt főnév erős névelővel áll a szövegben, bár korábban senki sem említette ezt az objektumot. Nyilvánvalóan egy asszociatív-anaforikus haszná-lattal állunk szemben, hiszen a világról való tudásunk alapján – illetve a szöveg megfogalmazójának a világról való tudása alapján – az emberek haláluk után eltemettetnek, optimális esetben egy épített sírba. A mutató névmási értelmezés viszont egyértelműen kizárható.

(7) ⲁⲒⲓ	ⲃⲉ	ⲛⲭⲉ	ⲓⲏ̄Ⲥ	ⲁⲒⲭⲉⲙⲓ	ⲉⲁⲒⲟⲩⲱ
a-f-i	de	n̄če	iê<sou>s	a-f-čem-f	e-a-f-ouô
PST-3SG-jön	PRT	ti.	Jézus	PST-3SG-talál-3SG	SBRD.PST-3SG-befejez
ⲉⲒⲉⲣⲁ̄		ⲛⲛⲉⲗⲟⲟⲩ		ⲭⲉⲛ-ⲡⲓ-ⲙⲗⲁⲩ	[Jn 11,17]
e-f-er-4		n-n-ehouu		xen-pi-mhau	
SBRD-3SG-csinál-4		PART-DEF:PL-nap		bAn-DEF:M.SG-sír	
’Eljött tehát Jézus (ti. Betániába), és úgy találta, hogy az már négy napja a sírban volt.’					

A másik probléma, amire érdemes kitérnünk a többes számú névelők aszimmetrikus viselkedése. Löbner (2011) modelljében (l. 3. táblázat) az inherensen egyedi és az inherensen relációs főnevek közös metszetében található a funkcionális fogalmak osztálya. Ide tartoznak azok a főnevek, illetve fogalomtípusok, amelyek nemcsak relációsak, de szemantikai értelemben egyediek is. Nem meglepő tehát, hogy az inherensen egyediként jellemzett bohairi gyenge névelő gyakran előfordul birtokos szerkezetek alaptagjaként. Az is megfigyelhető azonban, hogy a gyenge névelő rendszeresen megjelenik birtokos szerkezetekben akkor is, ha nem inherensen egyedi fogalmat determinál. Vagyis úgy tűnik, hogy a szemantikai kritériumok alapján megfogalmazott definíciókat kiterjeszthetjük a következőképpen: a bohairi gyenge névelő az inherensen egyedi és az inherensen relációs főnevek mellett áll.

A többes számú névelő aszimmetrikus viselkedése e kiterjesztett definíció értelmében már könnyen levezethető. Mint fentebb rámutattunk, a többes számú gyenge névelő csak a birtokszón jelenik meg, vagyis birtokos szerkezeten kívül nem adatolható. Ez azt jelenti, hogy szabályosan megjelenik az inherensen relációs főnevekkel, de nem jelenik meg az inherensen egyedi (ámde nem relációs) főnevekkel, mivel az inherensen egyedi entitások értelemszerűen egyes számban állnak.

A nyelvi valóság, vagyis a kopt kéziratok névelőhasználata, persze sokkal kuszább képet mutat, mint ahogy azt e szépen rendszerbe foglalt osztályozás alapján várnánk. Ha minden relációs főnév kötelezően gyenge névelővel állna, akkor ez a névelőtípus sokkal nagyobb arányban fordulna elő a

¹⁴ A bohairi példák forrása: Papyrus Bodmer III (Kasser 1958).

szövegekben. A látszólagos következetlenségnek vagy ingadozásnak az oka abban keresendő, hogy ami szemantikai értelemben relációs vagy egyedi fogalom, az a konkrét beszédhelyzetben / szövegkörnyezetben (vagyis pragmatikai értelemben) könnyen lehet anaforikus vagy asszociatív-anaforikus. Vegyünk példának egy hosszabb bibliai idézetet, ahol ezek az összefüggések jobban kimutathatók. Kiemelt példák izolált vizsgálata ugyanis a referencialitás szempontjából nem elégséges. A (8) alatti evangéliumi idézet a Bodmer III. papiruszból jó tesztkörnyezetet biztosít a főnévi kifejezések vizsgálatára: viszonylag rövid szakaszon belül a számunkra érdekes típusok sorra előkerülnek (a részletes glosszázástól ezúttal eltekintek, az érintett főnévi kifejezéseket aláhúzással emeltem ki mind a kopt szövegben, mind a magyar fordításban).

- (8) ΕΤΑΡΟΥΖΙ ΔΕ ΨΩΠΙ ΑΝΕΓΜΑΘΗΤΗΣ ΕΙ ΕΖΡΗΙ ΕΦΙΟΜ · ΑΥΛΛΗΙ ΕΥΧΟΙ
 ΑΥΨΕ ΕΠΑΤ ΜΠΙΟΜ ΕΚΑΦΑΡΝΑΟΥΜ ΝΕΛΤΧΕΜΤΣ ΟΥΨ ΕΣΨΩΠΠΕ
 ΝΕΜΠΑΤΕΪΗΣ ἰ ΖΑΡΨΟΥΠΕ · ΝΕΛΠΙΟΜ ΔΕ ΤΨΟΥΝ ΕΨΩΠΠΕ
 ΝΤΕΝΟΥΧΙΝΝΙϸΙ ΝΤΕΥΝΙΨΤ ΝΗΟΥ · ΕΤΑΥ<ΟΥ>ΕΙ ΕΒΟΛ
 ΝΚΕΝΣΤΑϸΙΟΝ ΙΕ λ · ΑΥΝΑΥ ΕΪΗΣ ΕΦΜΩΠΙ ΖΙΧΕΝΠΙΟΜ ΕΛΦΩΝΤ
 ΕΠΧΟΙ · ΑΥΕΡΖΟΥΤ · ΝΕΟΥ ΔΕ ΠΕΧΑϸ ΝΨΟΥ ΧΕΛΑΝΟΚΠΕ ΜΠΕΡΕΡΖΟΥΤ
 · ΝΑΥ<ΟΥ>Ψ ΔΕΠΕ ΕΨΩΠϸ ΕΡΨΟΥ ΕΠΙΧΟΙ ΣΑΤΟΥϸ ΑΠΙΧΟΙ ΜΟΝΙ
 ΕΠΧΡΟ ΕΠΜΑ [ΕΝΑΥ]ΝΑΖΨΑ ΕΡΟΥ
 „¹⁶Amikor beesteledett, tanítványai lementek a tengerhez, ¹⁷hajóra szálltak, és átmentek a tenger túloldalára, Kafarnaumba. A sötétség leszállt, és még mindig nem jött (vissza) hozzájuk Jézus; ¹⁸a tenger pedig nagy szél fújásától háborgott. ¹⁹Amikor eltávolodtak huszonöt vagy harminc futamnyira, meglátták Jézust ahogy a tengeren jár, és közeledik a hajóhoz. Megréműltek, ²⁰de ő így szólt hozzájuk: „Én vagyok, ne féljete!” ²¹Ekkor fel akarták venni a hajóra, de a hajó egyszerűen odaért a partra, a helyre ahová tartottak.” [Jn 6,16-21]

Az alábbiakban a névelővel ellátott főnévi kifejezések listája következik, átírással és fordítással, illetve a referenciális azonosítás módjának meghatározásával. Ez utóbbinak természetesen csak az egyes kifejezések szövegkörnyezetben elfoglalt helye alapján van értelme.

ΦΙΟΜ	p ^h -iom	'a tenger'	első említés, de egyedi referencia	✓
ΟΥΧΟΙ	ou-čoi	'egy hajó'	első említés, új referens	✓
ΠΙΟΜ	pi-iom	'a tenger'	egyedi referencia, de anaforikus	!
ΤΧΕΜΤΣ	t-k ^h emts	'a sötétség'	absztrakt, egyedi referencia	✓
ΠΙΟΜ	pi-iom	'a tenger'	egyedi referencia, de anaforikus	!
ΠΙΟΜ	pi-iom	'a tenger'	egyedi referencia, de anaforikus	!
ΠΧΟΙ	p-čoi	'a hajó'	anaforikus	?
ΠΙΧΟΙ	pi-čoi	'a hajó'	anaforikus	✓
ΠΙΧΟΙ	pi-čoi	'a hajó'	anaforikus	✓
ΠΧΡΟ	p-k ^h ro	'a part'	relációs	✓
ΠΜΑ	pi-ma	'a hely'	kataforikus	✓

A felkiáltójellel megjelölt esetek azok, ahol az anaforikus használat felülírja a gyenge névelő használatát. A „tenger” kifejezés első említésekor még gyenge névelővel áll, majd következetesen erős névelőt kap második, harmadik és negyedik előfordulásában, mivel a főnévi kifejezés lexiko-szemantikai alaptípusát felülírja az anaforikus használat. A „hajó” referenciája nem inherensen egyedi, így miután egy határozatlan névelővel bevezettük a diskurzusba, az ezt követő mondatokban már erős névelővel áll. Az egyetlen kivétel, amit problematikussága miatt kérdőjellel jelöltem, a Jn 6,19 alatt megjelenő adat: a „hajó” főnév itt gyenge névelővel áll, amit sem inherens egyediség, sem egy birtokos jelenléte nem indokol, és az itt javasolt keretben nem tudok számot adni a jelenségről. Tekintve az amúgy „szabályosan” viselkedő determinánsok többségét, ilyen esetekben az íráshiba lehetősége is felmerül. Mint bármely holt nyelv esetében, itt is érvényesül az a megszorítás, hogy az általánosítások, hipotézisek statisztikai adatokkal alátámaszthatók ugyan, de nem tesztelhetők. A kopt esetében pedig annotált elektronikus korpuszok hiányában egyelőre még statisztikai módszerek sem alkalmazhatók.

Végül érdemes megjegyezni, hogy, még ha ki is mutathatók bizonyos univerzális egyezések, a lexikális fogalmak osztályai között nyelvenként jelentős eltérések is mutatkozhatnak. Például a relációs főnevek tekintetében elég nagy variáció tapasztalható az egyes nyelvek között, mi több, akár adott nyelven belül is megfigyelhetők ingadozások. Inkább egyfajta prototipikusság érvényesül a főnevek osztályba sorolódásánál, illetve egyes kifejezések lexikalizálódnak egy típusban, míg mások könnyebben típust váltanak. Ráadásul minden szemantikai értelemben relációs fogalomra igaz, hogy a konkrét beszédhelyzetben / szövegkörnyezetben, vagyis pragmatikai értelemben, szükségszerűen asszociatív-anaforikus. A bohairi névelőhasználatra megfogalmazott feltételek alapján tehát elvileg mindkét névelő megjelenhet mellettük.

Mindezek alapján végső következtetésként tehát egy egyirányú szabály fogalmazható meg: a gyenge névelő csak inherensen egyedi vagy relációs/funkcionális főnevek mellett jelenik meg, míg az erős névelő, anaforikus természete miatt, gyakorlatilag mindenhol, beleértve a gyenge névelő lehetséges környezeteit is.

5. Összehasonlító-tipológiai kitekintés

A kettős rendszerek jelensége, azaz kétféle határozott névelő párhuzamos használata egyazon nyelvben, nem példanélküli, bár meglehetősen ritka. Christopher Lyons, a határozottság témakörének szentelt monográfiájában megjegyzi (1999: 53–54), hogy egyes nyelvekben két névelő is adatható, és ezek a határozottság mezőjét tipikusan anaforikus és nem-anaforikus részre osztják fel. Számos esettanulmány foglalkozott ilyen kettős rendszerekkel; több germán nyelvvaltozatban (pl. a német számos nyelvjárásában) kimutattak egy gyenge és egy erős névelőt. Gyakran ugyanannak a névelőnek a teljes és redukált formájú változatáról van szó. Himmelmann (1997: 54–55) a Rajna-vidéki dialektusokkal és az északi fríz dialektussal foglalkozott ilyen szempontból, Rebekka Studler

disszertációja (2011) a svájci némettel, Alexandra Simonenko (*megj. alatt*) az osztrák-bajor dialektussal. Schroeder (2006) az Északi-tenger környékén beszélt alnémet dialektusokban kimutatta, hogy az oppozíció csak a prepozíciós kifejezéseken belül jelentkezik: a névelő teljes és enkilitikus formája, illetve teljes elmaradása között az a különbség, hogy a főnév anaforikus, egyedi referenciájú és azon belül szűkebb vagy tágabb szituációs értelemben egyedi-e.

A kopt névelőhasználat tárgyalása kapcsán azonban nemcsak kétféle névelő együttes használatát érdemes megemlíteni. Vannak nyelvek, amelyek egy névelővel rendelkeznek, de ez a névelő kizárólag a pragmatikai egyediséget/határozottságot jelöli. Ahogy fentebb említettük, Löbner elmélete megjósolja ezt a fajta aszimmetriát a szemantikai és pragmatikai határozottság nyelvtani jelölése között, mivel a kongruens határozottság (szemantikai egyediség) külön jelölése tulajdonképpen redundáns.

Végül, de nem utolsó sorban, a történeti szempont bevonása is rendkívül izgalmas adalékokkal szolgálhat egy általános névelőtípológiához: úgy tűnik, hogy ha egy nyelvben kialakul a határozott névelő használata, akkor első lépcsőként tipikusan csak a pragmatikai határozottság jelölésére grammatikalizálódik. Ez a hipotézis még nem nyert alapos és minden részletre kiterjedő bizonyítást, de már születtek esettanulmányok, amelyek „fiatal” névelők viselkedésével foglalkoznak, és ezt tűnnek alátámasztani. Czardybon (2012) egy mutató névmási elemet névelőként elemez a lengyel felső-sziléziai dialektusában, de kimutatja, hogy ez a determináns nem jelenhet meg az inherensen egyedi és funkcionális fogalmak mellett. Breu (2004) és Scholze (2012) hasonló összefüggéseket mutat ki a felső szorb dialektusban (Kelet-Németországban beszélt szláv nyelvváltozat), illetve az ómagyar határozott névelő korai használata és terjedése is hasonló mintát mutat (Egedi 2013). Vannak nyelvek amelyekben egy teljes *névelőciklus* is kimutatható: az eredeti határozott névelő először kötött formává válik, majd megjelenik mellette egy új szabadon álló névelő (amely az eredeti névelőhöz hasonlóan szintén mutató névmási módosítóból ered). Így olyan rendszerek is kialakulhatnak, ahol az egyszeres jelölés áll szemben a dupla jelöléssel, mint például a svédben, ahol az egyszeres jelölés a kongruens határozottságot (szemantikai egyediséget) jelöli, míg az új, dupla jelölés a pragmatikai határozottságot kódolja (vö. Schroeder 2006: 564). A régi, de morfológiailag kötöttebb és az új, szabadon álló determinánsnak nem feltétlenül kell egyszerre megjelennie, fel is oszthatják egymás között a szemantikai/pragmatikai mezőt. Ha fenti elemzésem a bohairi dialektus névelőhasználatára helytállónak bizonyul, akkor a kopt nyelv pont ez utóbbi típusra szolgáltathat példát.

Hivatkozások

Abbott, Barbara 2004. Definiteness and Indefiniteness. In: Laurence R. Horn – Gregory Ward (szerk.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing. Oxford. 122–149.

- Atiya, Aziz S. (szerk.) 1991. *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York.
- Breu, Walter 2004. Der definite Artikel in der obersorbischen Umgangssprache. In: Marion Krause – Christian Sappok (szerk.): *Slavistische Linguistik 2002*. München: Otto Sagner, 9–57.
- Černý, Jaroslav – Sarah I. Groll 1978. *A Late Egyptian Grammar*. 2. kiadás. Biblical Institute Press. Roma.
- Czardybon, Adrian 2012. The definite article in the Upper Silesian dialect of Polish. Talk given at the Workshop on „Semantic and Typological Perspectives on Definites”, Düsseldorf, Germany (2012.06.01)
- Depuydt, Leo 1985. The double definite article in Bohairic. *Enchoria* 13. 51–63
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization*. Typological Studies in Language 42. John Benjamins. Amsterdam.
- Egedi, Barbara 2012a. Birtokos szerkezetek a korai kopt dialektusokban. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 34–54.
- Egedi, Barbara 2012b. *Coptic noun phrases*. Doktori értekezés. ELTE BTK.
- Egedi, Barbara 2013. Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian In: Anna G. Ramat – Caterina Mauri – Piera Molinelli (szerk.): *Synchrony and Diachrony: a Dynamic Interface*. John Benjamins. Amsterdam. 367–390.
- Erman, Adolf. 1933. *Neuägyptische Grammatik*. 2. Aufl. Leipzig.
- Funk, Wolf-Peter 1988. Dialects wanting homes: a numerical approach to the early varieties of Coptic. In: Fisiak, J. (szerk.) *Historical Dialectology: Regional and Social*. Trends in Linguistics Studies and Monographs 37. Mouton de Gruyter. Berlin. 149–192.
- Gardiner, Alan H. 1957. *Egyptian Grammar Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*. 3. kiadás. Griffith Institute, Ashmolean Museum. Oxford.
- Hawkins John A. 1991. On (in)definite articles: implicatures and ungrammaticality prediction. *Journal of Linguistics* 27: 405–422.
- Himmelman, Nikolaus P. 1997. *Deiktion, Artikel, Nominalphrase: zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Linguistischer Arbeiten 362. Niemayer. Tübinger.
- Himmelman, Nikolaus P. 2001. Articles. In: Martin Haspelmath et al. (szerk.): *Language Typology and Language Universals*. Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft. Volume 20.1. Walter de Gruyter. Berlin – New York. 831–841.
- Junge, Friedrich 1996. *Einführung in die Grammatik des Neuägyptischen*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Kahle, Paul E. 1954. *Bala'izah. Coptic Texts from from Deir el-Bala'izah in Upper Egypt*. Oxford University Press. London.

- Kasser, Rodolphe 1958. *Papyrus Bodmer III. Evangile de Jean et Genese I-IV,2 bohairique* Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 177–178. Louvain.
- Kasser, Rodolphe 1991. Dialects, grouping and major groups of. In: Aziz S. Atiya (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York. 97–101.
- Lambdin, Thomas O. 1983. *Introduction to Sahidic Coptic*. Mercer University Press. Macon.
- Layton, Bentley 2000. *A Coptic Grammar with Chrestomathy and Glossary. Sahidic Dialect*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Loprieno, Antonio 1980. Osservazioni sullo sviluppo dell'articolo in egiziano e nelle lingue semitiche. *Oriens Antiquus* 19: 1–27.
- Loprieno, Antonio 1995. *Ancient Egyptian. A linguistic Introduction*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Löbner, Sebastian 1985. Definites. *Journal of Semantics* 4: 279–326.
- Löbner, Sebastian 2011. Concept types and determination. *Journal of Semantics* 28: 279–333.
- Lyons, Christopher 1999. *Definiteness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Malaise, Michel – Jean Winand 1999. *Grammaire raisonnée de l'égyptien classique*. Liège, Centre Informatique de Philosophie et Lettres
- Mallon, Alexis 1907. *Grammaire copte avec bibliographie, chrestomathie et vocabulaire*. 2. kiadás. Beyrouth: Imprimerie Catholique.
- Polotsky, Hans J. 1957. Review of W. C. Till, *Koptische Grammatik (saïdischer Dialekt)*. *Orientalistische Literaturzeitung* 52: 219–234.
- Polotsky, Hans J. 1968. The 'Weak' Plural Article in Bohairic. *Journal of Egyptian Archaeology* 54: 243–245.
- Quecke, Hans 1984. *Das Johannesevangelium saïdisch. Text der Handschrift PPalau Rib. Inv.-Nr. 183 mit den Varianten der Handschriften 813 und 814 der Chester Beatty Library und der Handschrift M 569*. Papyrologica Castroriviana. Roma.
- Scholze, Lenka 2012. On the grammaticalization of the definite article in Colloquial Upper Sorbian (CUS). In: Björn Wiemer – Bernhard Wälchli – Björn Hansen (szerk.): *Grammatical Replication and Borrowability in Language Contact*. Mouton de Gruyter. Berlin. 323–353.
- Schroeder, Christoph 2006. Articles and article systems in some areas of Europe. In: Giuliano Bernini – Marcia L. Schwartz (szerk.): *Pragmatic Organization of Discourse in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin. 545–611.
- Shisha-Halevy, Ariel 1994. Pluridimensional Oppositions: Three Case Studies in Scripture (Pentateuch) Bohairic. In: Soren Giversen – Martin Krause – Peter Nagel (szerk.): *Coptology: Past, Present and Future*. *Studies in Honour of Rodolphe Kasser*. Orientalia Lovaniensia Analecta 61. Peeters. Leuven. 225–247.

- Shisha-Halevy, Ariel 2007. *Topics in Coptic Syntax: Structural Studies in the Bohairic Dialect*. Orientalia Lovaniensia Analecta 160. Peeters. Leuven.
- Simonenko, Alexandra (*megjelenés előtt*): Semantics of DP islands. In: *Proceedings of the 19th Amsterdam Colloquium*.
- Steindorff, Georg 1951. *Lehrbuch der koptischen Grammatik*. Chicago – London.
- Stern, Ludwig 1880. *Koptische Grammatik*. T. O. Weigel Verlag. Leipzig.
- Studler, Rebekka 2011. *Artikelparadigmen. Form, Funktion und syntaktisch-semantische Analyse von definiten Determinierern im Schweizerdeutschen*. Doktori értekezés. Universität Zürich.
- Thompson, Sir Herbert 1924. *The Gospel of St. John according to the Earliest Coptic Manuscript*. British School of Archaeology in Egypt/Bernard Quaritch. London.
- Till, Walter C. 1961. *Koptische Grammatik (Säidischer Dialekt)*. 2. Aufl. VEB Enzyklopädie Verlag. Leipzig.
- Vergote, Jozef 1973. *Grammaire Copte. Ia. Introduction, Phonétique et phonologie, morphologie synthématique (structure des sémantèmes) Partie synchronique*. Peeters. Louvain.
- Vergote, Jozef 1983. *Grammaire Copte. IIa. Morphologie syntagmatique. Syntaxe. Partie synchronique*. Peeters. Leuven.
- Worrell, William H. 1934. *Coptic sounds*. University of Michigan studies, humanistic series 26. Ann Arbor.

Egedi Barbara

MTA Nyelvtudományi Intézet

egedib@yahoo.com

Habitualitás kifejezése udmurt nyelvjárásokban

Horváth Laura

1. Bevezetés¹

Jelen tanulmány a habitualitás (és részben a plurakcionalitás, iterativitás) kifejezési módjaival foglalkozik egyes udmurt nyelvjárásokban – az északi és a déli nyelvjárascsoportban. Ezek azok a nyelvjárások, melyek leginkább különböznek egymástól fonetikai tekintetben, a morfológiai különbségeket, egyes kifejezőeszközök gyakoriságát viszont kevésbé szokták vizsgálni és összehasonlítani, különösen, ami a habitualitás témakörét illeti.

Az udmurt habitualitás kutatásánál figyelembe kell vennünk, hogy az oroszországi kutatók hagyományosan más terminológiával dolgoznak, mint például e tanulmány szerzője: a szláv *vid* kategória mintájára általában főként csak az igeaspektussal foglalkoznak azokban a grammatikafejezetekben, tanulmányokban, melyek a *категория вида* 'az igeszemlélet kategóriája' kifejezést tartalmazzák. Gyakran többszöri és egyszeri cselekvés szembenállását tárgyalják: elhomályosult mozzanatos képzős alakok és produktív frekventatív képzős alakok oppozícióját vizsgálják (pl. Karakulova 1997, Perevoscsikov 1962, Szerebrennyikov 1960). Ritkább esetben megemlítik az aspektus-képzésben szerepet játszó határozói igeneves szerkezeteket (pl. Karakulova 1997), de az igeidőket például (az általam eddig feldolgozott szakirodalom alapján) mint aspektus kifejezésére is alkalmas kategóriát nem említik. Az igeidők funkcióinak meghatározásánál azonban, bár sokszor általánosak, lehet olyan definíciókat találni, melyeket a példákkal együtt értelmezve habitualitás kifejezésére is alkalmasnak találhatunk – ilyen például Alatirjev grammatikájában a frekventatív preteritum tárgyalása (1970: 119, bővebben: ld. 4.1.1), avagy Szerebrennyikov monográfiájában a duratív preteritumé (1960: 126–30, bővebben: ld. 4.1.2).

Előzetesen végzett szövegvizsgálataim alapján, melyeket imperfektív aspektusjelölőkön végeztem irodalmi nyelvi és nyelvjárási szövegekben (ezeket részben publikáltam – Horváth 2012, 2013 –, a habitualásra és egyéb plurakcionális eseményekre vonatkozó eredményeket ld. 4. és 5. pont), világosan kitudnik, hogy azonos aspektuális funkciókat (például plurakcionális, többszöri

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 99–125.

¹ A tanulmány az FNN 107793. sz. OTKA-projekt támogatásával készült.

cselekvést kifejező habitualitást) több grammatikai eszközzel is lehet jelölni az udmurt nyelvben. A tanulmány arra a kérdésre kísérel meg választ adni nyelvjárási szövegek alapján, vizsgálva az egyes kifejezőeszközök gyakoriságát, funkcióit, hogy lehetséges-e, hogy a jelenség háttérben nyelvjárási különbségek húzódnak meg.

2. Az udmurt nyelvjárások: morfológiai különbségek

Az udmurt nyelvjárások tagolásánál főként fonetikai szempontokat vettek figyelembe, morfológiaiakat szinte egyáltalán nem. Néhány cikk született morfológiai témában, de azok is inkább ugyanannak a morfológiai jelenségnek fonetikai alapú különbségeit vizsgálják az irodalmi nyelvhez képest. Kivételt képeznek például Zaguljaeva művei (pl. Zaguljaeva 1984).

Kelmakov és Hännikäinen (1994: 90–1) úgy véli, hogy nincsenek morfológiai különbségek az egyes nyelvjárások között, szerintük „*a nyelvjárási morfológiai különbségek nem egyes kategóriák meglétében és az egyes kategóriák, funkciók kifejezésében rejlének, (habár ezeket sem lehet teljesen kizárni), hanem a nyelvtani alakok külső formáját érintik*” (fordítás tőlem). A téma kapcsán többes számú névszók tárgyragjának területi variánsait, egy-két képzőt szoktak említeni, valamint a frekventatív képző alternánsait, reduplikációját, de például egyes kategóriák kifejezését a különböző nyelvjárásokban nem. Így az aspektus és az igeidő kategóriáján belüli fogalmak kifejezésének funkcióbeli, gyakoriságbeli különbségeit sem vizsgálták (kivéve egyes konverbumszerkezetek gyakoriságát egyes nyelvjárásokban, pl. Kelmakov 1975).

Az izoglosszák megállapítása is főként a fonetikai különbségekre épül. Az udmurt nyelvet hagyományosan északi, középső és déli nyelvjárásokra szokták osztani, illetve beszermján nyelvjárásra, viszont ezen csoportok alcsoportjai, illetve maguk a csoportok típusai különbözőek. Az északi nyelvjárást az orosz nyelvű szakirodalom (például Kelmakov 2003 és 2006) „*северное наречие*” ’északi nyelvjárás csoport’ néven emlegeti, amely nyelvjárásokból („*диалекты*”) és alnyelvjárásokból („*говоры*”) áll, egyes felfogások szerint pedig három nyelvjárásból: felső-, középső- és alsó-csepcai nyelvjárásból. Kelmakov és Saarinen (1994) nyelvjárás csoportként („*pohjoinen murreryhmä*” ’északi nyelvjárás csoport’) tartja számon. A középső nyelvjárásokat mint „*срединные говоры*” (’középső alnyelvjárások’) említi például Kelmakov (2003, 2006): több alnyelvjárásból álló homogénebb terület ez, átmeneti nyelvjárás csoport az északi és a déli nyelvjárás metszetében, melynél nemigen lehet alcsoportokat megállapítani. A déli nyelvjárás csoport szintén *наречие*, mint az északi, és hagyományosan két nyelvjárásra szokták osztani: déli és periférikus déli (vagy perem-) nyelvjárásra, melyek közül mindkettő további alnyelvjárásokra tagolódik. A déli nyelvjárást és a peremnyelvjárásokat külön csoportként tárgyalja például Csúcs (1990). A beszermján nyelvjárás

szintén *наречие*, ám további nyelvjárásokra, alnyelvjárásokra hagyományosan nem osztják (l. pl. Kelmakov 2003: 62–3)².

Úgy vélem, az izoglosszák megállapításánál hasznos lenne morfológiai szempontok is figyelembe venni a hangtaniak mellett, ennek pedig része lehetne az aspektusképzési különbségek megállapítása, gyakorisági vizsgálatok folytatása. Ezen tanulmánynak, mely egy nagyobb kutatás kisebb szelete, mely az udmurt aspektus kifejezési módjaival foglalkozik, ilyenformán efféle haszna is lehetne a jövőben: megvizsgálhatná, hogy a főként hangtani különbségek által megállapított izoglosszák és az aspektuskifejezési különbségek között milyen különbségek, illetve milyen átfedések találhatók, közelebb álltak-e régen, közelebb állnak-e ma is egymáshoz az egyes nyelvjárási csoportok aspektus-kifejezési módjai. A plurakcionalitás és a habitualitás kifejezése kifejező-készletének sokszínűsége miatt erre jó vizsgálati szempontot ad.

3. Elméleti alapvetések, kitekintésekkel az udmurtra – a habitualitás

A szakirodalomban különböző meghatározását találjuk a habitualitásnak, illetve a habitualitás és egyéb kategóriák kapcsolatáról is eltérő vélemények vannak. Dahl például így fogalmaz a habitualitás kategorizációjával kapcsolatban: „*It may be easiest to characterize HAB by what it is not.*” (1985: 97) Ezek a különbségek az egyes kutatások aspektusfelfogásának különbségében is rejlenek, azonban – ahogy ez gyakran megesik egyéb területén is a nyelvészetnek – nagyon sokszor csupán a terminológiahasználat különbségéből adódnak: egyes esetekben nincsenek szignifikáns teoretikai különbségek, csupán csak más terminusokat használnak ugyanarra a jelenségre.

A különbségek mellett az egyetlen olyan pont, melyben többé-kevésbé és különbözőképpen fogalmazva, de talán minden kutató (l. pl. Comrie 1976, Dahl 1985, Bertinetto–Lenci 2012, Kiefer 2006, Bybee et al. 1994) egyetért, hogy a habituális események mindig karakterisztikus események. A karakterisztikusság azonban például Bertinetto és Lenci (2012) elméletében nemcsak a habituális, hanem egy tágabb kategória, az ún. gnómius imperfektív események közös tulajdonsága is: Bertinetto és Lenci minden olyan kijelentést gnómiusnak tart, mely karakterizációt tartalmaz. A kategóriának ötféle típusát nevezik meg, ezek közül az egyik a habituális típus, ezen kívül léteznek generikus (pl. ’A kutyának négy lába van.’), attitudinális (pl. ’János cigarettázik.’), potenciális (’János beszél franciául.’), valamint IL-típusú kijelentések (’,individual-level predicates’, pl. ’Elina finn.’). A habituális mondatok egy skálán helyezkednek el, melynek egyik tengelye a gnómiusosság, a másik pedig az ismétlés: a habituális mondatok eszerint olyan gnómius mondatok, melyek karakterisztikusak, viszont, ellentétben jellemzően a többi

² Jelen tanulmányban a *наречие* kifejezés magyar megfelelőjeként a ’nyelvjárascsoport’ szerepel, a *диалект* fordításaként a ’nyelvjárás’, a *говор* megfelelőjeként pedig az ’alnyelvjárás’.

gnómius imperfektív eseménnyel, ismétlődést tartalmaznak (Bertinetto–Lenci 2012: 860–77).³

És itt elértünk a következő kérdéskörig, nevezetesen, hogy minden habituális esemény időszerkezete tartalmaz-e többszöriséget, tehát hogy mi az ismétlődés szerepe a habitualitásban.

3.1. Ismétlés és habitualitás

A habitualitással foglalkozó szakirodalmak nagy része egyetért abban, hogy az ismétlésnek van szerepe a habitualitás kifejezésében, de az ismétlés nélküli karakterisztikus eseményeket a legtöbb kutató nem illeszti be a kategóriába. Comrie (1976) viszont nem így tesz: az ismétlődéses karakterisztikus eseményeket is habituálisnak tartja, viszont emellett úgy gondolja, hogy olyan eseményt is lehet habituálisnak tekinteni, amely nem fejez ki ismétlődést, viszont „*characteristic of an extended period of time*” ’jellemző egy adott időszakra’, pl.:

- (1) *Simon used to believe in ghosts* (i.m. 27).
'Simon hitt a szellemekben.'

Ezt a felfogást követi pl. Mønnesland is: „*Habituality does not necessarily imply repetition*” ('A habitualitás nem feltétlenül tartalmaz ismétlődést', Mønnesland 1984: 59), ezért ő az ún. frekventatív habituális (F-HAB) kifejezést használja azokra az esetekre, melyek ismétlődést tartalmaznak (a *frekventatív* nála egyszerűen csak az *ismétlődéses* szinonimája):

- (2) *John drinks a glass of brandy every morning.* (i.m. 54)
'John minden reggel megiszik egy pohár brandyt.'

Ezzel állítja szembe az ún. statív habituális eseményeket, melyek nem ismétlődésesek, pl.:

- (3) *I used to know him.* (i.m. 59)
'Régebben ismertem őt.'

³ Más elméletekben nem gnómius imperfektívekről beszélnek mint kategóriáról, melynek a habituális és a generikus is része, ám különböznek az ismétlődés tulajdonságában, hanem generikus és habituális eseményekről, melyek közül mindkettő karakterisztikus, és bonyolult őket elhatárolni egymástól. Mønnesland (1984: 56) szerint például a *John drinks beer* 'John iszik sört' generikus mondat, ám ha egy gyakoriságot kifejező adverbium (pl. 'mindig') járul hozzá, akkor mind habituális, mind generikus olvasat megengedett attól függően, hogy karakterisztikus tulajdonságnak vagy cselekvésnek tekintjük. Bertinetto és Lenci (2012: 876) felfogásában az adverbium használatával viszont kizáródik a generikus olvasat lehetősége, mivel az ismétlődéses gnómius események az ő elméletük, terminológiájuk szerint habituálisak.

Kérdés, hogy ezeket a nem ismétlődő, de karakterisztikus eseményeket habituális, avagy nemprogresszív folyamatos eseményeknek, esetleg nem-habituális gnómius események egy altípusának tekintjük-e. Ez a probléma az udmurt nyelv esetében például azért is felmerülhet, mert ez a fajta habitualitás (ismétlődés nélküli karakterisztikus események statív igékkel) múlt időben kifejezhető az udmurtban például frekventatív képzővel és egy összetett múlt idővel, az ún. duratív preteritummal (vö. 6.3. példái). Ezek a kifejezőeszközök többszöri eseményt kifejező habitualitást is jelölnek, tehát a kétféle „habituális” esemény kifejezőeszközei hasonlóak (az utóbbira ld. 6.2. pont)

Más elméletek szerint habituális eseményekről csak olyan karakterisztikus események esetében lehet beszélni, melyek ismétlődnek (pl. Bybee et al. 1994, Bertinetto–Lenci 2012). Az ismétlődés fajtái, ill. a habitualitás és iterativitás közötti kapcsolat tisztázása mellett problémaként felmerül a „karakterisztikusság” mint a habitualitás fogalmának egyik legfontosabb építőeleme, mivel nem objektíven mérhető tulajdonság. Ezt például Comrie a többszöriséget kifejező habituális eseményekről írva (1976: 28) maga is elismeri: hányszor kell megtörténnie az adott eseménynek, hogy karakterisztikusnak lehessen tekinteni egy adott időszakra nézve, milyen hosszú legyen az az időszak? Lehet-e például azt mondani, hogy a *régen minden hatodik vasárnap korán keltem* és a *régen minden vasárnap korán keltem* mondatokkal kifejezett esemény közül az egyik habituális, a másik pedig nem? Kérdéses tehát az ismétlések száma is, ahogy Dahl (1985: 97) is megfogalmazza: az, hogy egyszer, kétszer vagy hétszer történt valami, teljesen irreleváns a habitualitást tekintve (az efféle eseményeket Bertinetto és Lenci sem tartja habituális eseményeknek, ld. 3.2. pont).

Az efféle óhatatlanul és szinte azonnal felmerülő kérdések miatt is hasznos figyelembe venni azokat az elméleteket, melyek skalaritással dolgoznak. Ezek habituálisnak tartanak olyan eseményeket is, melyek a gyakorisági skála túlsó felén lévő adverbiumokkal állnak, melyek például sporadikus (*néha*) vagy alacsony (*ritkán*) gyakoriságot fejeznek ki. Sőt, Mønnesland például zéró gyakoriságot kifejező adverbiumot (*soha*) is felsorol, mikor a szláv frekventatív (=ismétlődéses) habitualitásról ír (Mønnesland 1984: 53–4).

Bertinetto és Lenci (2012: 976) a habitualitást meghatározó tengelyek közül a gnómiusosságot is és az ismétlődést is egy skála mentén képzelel el, melyben a generikus mondatok az ismétlődés skálájának egyik (-), a habituálisok a másik (+) pontján állnak. Emellett a habituális mondatok is skalárisok a tekintetben, hogy milyen gyakoriságú ez az ismétlés: a *Mary seldom smokes in the lounge* ’Mary ritkán dohányzik a társalgóban’ habituális mondat, ám gnómius karaktere mellett a plurakcionalitásos skálán közelebb helyezkedik el a generikus mondatokhoz, mint például egy magas gyakoriságú adverbiumot kifejező mondat.

A felfogás tehát, melynek alapján jelen tanulmány a habitualitást kezeli, ez utóbbi elméletekhez áll közel: a habituális eseményeknél a fontos tényező

mindig a karakterisztikusság mint szempont, aminek alapján az eseményre tekintünk. Nem az a számottevő, hogy egy adott esemény sokszor következzen be, hanem hogy ugyanannak a kérdéskörnek a mentén mozgunk, ugyanazt a kérdést tehetjük fel, mikor az adott kijelentés háttérét vizsgáljuk: mennyire jellemző, mennyire szokásos az adott esemény? A válasz pedig lehet az, hogy nagyon, mint ahogy az is, hogy semennyire sem. Erre utal az is, hogy például az udmurtban állhat frekventatív képző a 'soha' adverbium mellett, csakúgy, mint a többszöri események mellett:

(4) (udmurto4ka)

Таёе дуно кузььым ноку ёз кузьма-ля-ля кадь на.
 ilyen drága ajándék soha NEG.PST1.PL3 ajándékoz-FRV-PL mintha még
 'Sosem adtak még nekem ilyen drága ajándékot.'

3.2. Habitualitás és iterativitás

Az iterativitásnak (és a frekventativitásnak) sokféle meghatározását ismerjük, és kapcsolata a habitualitással is eltérő a szakirodalomban. Comrie (1976) és Dahl (1985) elméletében az iterativitás mint az ismétlés szinonimája szerepel, Mønnesland (1984) pedig frekventatív habitualitásnak nevezi az ismétléssel járó habitualitást, tehát nála a frekventativitás jelenti az ismétlődést. Mindazonáltal léteznek elméletek, melyek az iterativitásnak (esetenként pedig a frekventativitásnak) specifikusabb jelentést tulajdonítanak: Kiefer a magyar akcióminőségek vizsgálatakor tárgyalja az iteratív és a frekventatív akcióminőségeket, melyek közül elméletében a frekventatív rendszertelen, az iteratív pedig rendszeres vagy rendszertelen ismétlődést fejez ki (Kiefer 2006: 149–50). Bybee, Perkins és Pagliuca munkájában az iterativitás egy eseményen belüli ismétlést jelöl (Bybee et al. 1994: 160–1), pl. (i.m.162):

(5) *He searched for his keys all morning.*
 'Egész reggel kereste a kulcsait.'

Ők tehát olyan eseményeket értenek iteratív események alatt, melyekbe az egy rövidebb időszak alatti megszakításos cselekvések is beletartozhatnak (valójában valószínűleg nem egész reggel egyfolytában kereste a kulcsait, hanem megszakításokkal, erre utal az is, hogy ismétlődéses cselekvésnek tartják), de a definíciójuk alapján a *kopogtat* típusú kifejezések is ide tartoznak. A probléma ennél az elméletnél, hogy valószínűleg nagy lenne azon cselekvések száma, amelyeknél nehéz eldönteni, hogy még egyazon cselekvés részeként tekintünk az adott mikroeseményekre, avagy sem. (Azt, hogy mekkora megszakítást enged az 'ugyanazon esemény' definíciója, nemigen lehet egzakt eszközökkel eldönteni.)

Bertinetto és Lenci (2012) egy harmadik jelentését adja az iterativitásnak: ők a plurakcionalitás témaköréből indulnak ki, a többszöri eseményeket osztják kategóriákra, így érkeznek meg végül az iterativitás és a habitu-

alítás fogalmának elkülönítéséhez, melynek egyik alappillére, hogy a kettő különböző plurakcionalitási típusba tartozik. Felfogásukban a többszöriségnek két típusa van: 1. az 'eseményen belüli többszöriség' (event-internal pluractionality) és 2. az 'eseményen kívüli többszöriség' (event-external pluractionality). Az első típusba olyan események tartoznak, melyeknél az esemény több, mint egy részeseményből (mikroeseményből) áll, mely ugyanazon szituáción belül zajlik (Bertinetto–Lenci 2012: 852), pl. (i.h.):

- (6) *Yesterday at 5 o'clock John knocked insistently at the door.*
'Tegnap 5 órakor John folyamatosan kopogtatott az ajtón.'

Az eseményen kívüli ismétlődés ezzel szemben olyan eseményeket jelöl, melyek több, egymástól független szituációban ismétlődnek, pl. (i.h.):

- (7) *John swam daily in the lake.*
'John mindennap úszott a tóban.'

Tulajdonképpen tehát azon események, melyet Bybee et al. (1994) iteratívként jelöl, Bertinetto és Lenci (2012) felfogásában eseményen belüli plurakcionalitást jelölnek, míg a habitualitás és az iterativitás is az eseményen kívüli plurakcionalitás két külön altípusa. A különbség úgy ragadható meg könnyen közöttük, hogy a habituálisokkal ellentétben az iteratív eseményeknél a mikroesemények száma korlátozva van: azzal, hogy meghatározzuk a mikroesemények számát, meghatározzuk a makroesemény hosszúságát és bezárjuk az időintervallumát, ezeket az eseményeket tehát ők perfektiivnek tekintik: (Bertinetto–Lenci 2012: 855):

- (8) *Last year, John visited his mother eleven times.*
'Tavaly John tizenegyszer látogatta meg az édesanyját.'

A habituális események idővonatkozása viszont nincs szigorúan megszabva (i.m. 58):

- (9) *In the past, I got up every day at 7 o'clock.*
'Régen mindennap 7 órakor keltem.'

Az iterativitás időintervalluma így zárt, és sosem vonatkozhat a jelenre, míg a habitualitás idővonatkozása lehet a múlt mellett (ez a leggyakoribb) a jelen és a jövő is (i.m. 856–7).

Bertinetto és Lenci a nem pontosan meghatározott mikroesemények összességét is iteratívnek tartja: pl. ha a 'többször', 'sokszor' időmódosító szerepel a mondatban. Ennek az az oka (és ezt ki is jelentik), hogy elméletüket elsősorban az újlatin nyelvekre építik, melyekben az effajta mondatok is perfektiivek, nemcsak az olyan típusúak, mint a (8) példa. Az udmurt azonban

kompozicionálisabb aspektusú nyelv, mint az újlatin nyelvek, és ilyenfajta megkülönböztetés nem létezik benne (azaz nincs jelölve a számszerűen vagy nem pontosan meghatározott mikroesemények állítmánya valamiféle perfektíváló markerrel). Az előzetes vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a számszerűen meghatározott iteratív események általában zéró jelöltségűek:

(10) (udmurto4ka)

<i>Виза</i>	<i>лэсьтон</i>	<i>ласянь</i>	<i>10 пол</i>	<i>но</i>
vízum	készítés	kapcsolatban	10 alkalommal	PRT
<i>консульство-е</i>	<i>ветл-й-м</i>	<i>кадь.</i>		
nagykövetség-ILL	megy-PST1-PL1	PRT		

'Vízumintézés miatt vagy 10 alkalommal mentünk el a nagykövetségre.'

Ezzel szemben a 'néhányszor', 'sokszor' adverbiummal kifejezett eseményeket, bár a képző nélküli használatot nem zárjuk ki a lehetőségek közül, a példák alapján mindenképpen lehet frekventatív képzővel jelölni:

(11) irodalmi (Rodionova 2011: 45)

<i>Дор-а-з</i>	<i>трос</i>	<i>пол</i>	<i>зинэ</i>	<i>кылы-л-й-з</i>
otthon-INE-PxSG3	sok	alkalommal	PRT	hall-FRV-PST1-SG3
<i>контора</i>	<i>сярысь.</i>			
hivatal	POSTP			

'A hivatalról otthon sokszor hallott.' (Kosztolányi: 'A hivatalról otthon sokat hallott.')

Úgy vélem, hogy a nem pontos számmal meghatározott (pl. 'sokszor') adverbiumot tartalmazó mondatokat nem szükséges az udmurtban a Bertinetto és Lenci által meghatározott módon iteratívoknak tartani, hiszen a frekventatív képző használata inkább az imperfektív nézőpontot erősíti.

Ezekről az esetektől azonban meg kell különböztetni az egy eseményen belüli mikroesemények sorozatát, melyeket semmiképpen sem tarthatunk habituálisaknak:

(12) irodalmi (Rodionova 2011: 22)

<i>Ачиз</i>	<i>нош</i>	<i>отчы-озь</i>	<i>эшишо</i>	<i>көня</i>	<i>ке</i>	<i>пол</i>
maga	CONJ	oda-TERM	még	mennyi	ha	alkalommal
<i>зымы-л-й-з</i>		<i>на</i>				
alábukik-FRV-PST1-SG3		még				

'De ő maga addig valahányszor alábukott még.'

4. Habitualitással összefüggő nyelvi eszközök – funkciók és eredet

Ahogy a bevezetőben is említettem, az oroszországi szakirodalomban az udmurt nyelv aspektusáról szólva főként a többszöri és egyszeri cselekvések szembe-

állítását említik, inherensen többszöri cselekvést kifejező, illetve frekventatív képzős igéket, valamint időnként grammatikalizálódott határozói igeneves szerkezeteket is. Az egyes aspektuális kategóriákról, főként olyanokról, mint progresszivitás, habitualitás az egyes eszközök funkciójának leírása, példák bemutatása által juthatunk információkhoz, így a következőkben ezeket mutatom be.

4.1. Összetett igeidők

4.1.1 Frekventatív preteritum

A V.FUT+COP.PST1/PST2 képzésű múlt időnek egyéb elnevezései is vannak a szakirodalomban: Szerebrennyikov a *прошедшее многократное* 'többszöriséget kifejező múlt idő', Alatirjev pedig a *futurum historicum* kifejezéssel hivatkozik rá.

Az oroszországi és oroszországon kívüli nyelvtanokban, monográfiákban, aspektust érintő cikkekben (például Bartens 2000: 209, Winkler 2011: 209, Kelmakov–Hännikäinen 2008: 99, Szerebrennyikov 1960: 125–6, Alatirjev 1970: 119) funkciójának a „múltban történt ismétlődő cselekvés kifejezését” tartják. Ezen felül egyesek (pl. Kelmakov–Hännikäinen i.h. és Alatirjev i.h.) hozzáteszik még azt is, hogy rendszeresen ismétlődő az a cselekvés, amit kifejez, Leinonen és Vilkuna (2000: 510) pedig szintén említik a habituális használatot. A meghatározások alapján tehát plurakcionális habitualitás jelölésére alkalmas, kizárólag ebben a funkcióban adódott példa az általam vizsgált szövegekben is:

(13) középső (Kelmakov 2006: 211)

вав-эд *вэра-ло-э* *вал*
 nagymama-Px2SG mond-FUT-3SG COP.1PST
 'a nagymamád szokta mondani'

Az igeidő használatának gyakoriságával kapcsolatban azonban kérdések merülnek fel (ld. 5. pont).

4.1.2 Duratív preteritum

Szerebrennyikov a 'múltbeli tartós cselekvést kifejező igeidő' („прошедшее длительное время”) terminust adja a V.PRS + COP. PST1/PST2 képzésű igeidőnek, melynek a következő, jelen tanulmány aspektusfelfogása alapján értelmezhető és aspektualitás szempontjából fontos funkcióit említi (figyelman kívül hagyva olyan meghatározásait, mint pl. 'egy mondat tartalma megmagyarázza egy másikat', stb.) (1960: 126–30):

- 1) Közös háttérrel ad, melyben más események bontakoznak ki.
- 2) Az angol Past Continuous jelentésének megfelelő funkciót fejez ki.

Az első funkciót említi például Kelmakov–Hännikäinen (2008) is: „*folyamatos cselekvést kifejező háttérrel ad más, múlt időben történt rövid ideig tartó cselekvéseknek*” (fordítás tőlem). Ezek alapján is feltehető, hogy az igeidőnek egyik funkciója a **progresszív cselekvés** kifejezése. Az általam vizsgált szövegekben progresszív aspektust kizárólag ezzel az igeidővel fejeztek ki:

(14) irodalmi (Matvejev 2005: 116)

тон, отчы пры-ку-м, шобрэт улын
 te oda bemegy-CVB-PxSG1 takaró alatt
кылли-ськ-од ни вал
 fekszik-PRS-SG2 PRT COP.PST1
 'te, mikor oda bementem, már a (...) takaró alatt feküdtél'

- 3) Plusquamperfektum jelentés ('cselekvés, mely befejeződik egy másik cselekvés kezdetéig vagy a beszédidő kezdetéig'): a példák alapján pl. jelenthet megghiúsult, félbeszakított, eredmény nélküli cselekvést: *турттыны* 'igyekszik', *медыны, одьяны* 'szándékozik, akar' igékkel. (Szerebrennyikov 1960: 130)

- 4) Állandó vagy többszöri múltbeli cselekvést is kifejezhet. (i.h.)

Szerebrennyikov példamondatai alapján többszöri cselekvést kifejező nemstatív cselekvések esetén használatos gyakoriságot kifejező adverbiumok mellett, ez a funkció biztosan köthető a **habitualitás** kérdésköréhez. Pl.:

(15) irodalmi (Szerebrennyikov 1960: 30)

Чужанай, Сенной площад-е мыны-ку-з,
 nagymama Széna tér-ILL megy-CVB-PxSG3
чем дырря мон-э сьöraз басьт-э вал.
 gyakran idején én-ACC mögé visz-PRS.SG3 COP.PST1
 'A nagymama, mikor a Széna térre ment, gyakran magával vitt engem.'

Másrészt mind Szerebrennyikov, mind Bartens (2000: 209) szerint állhat az igeidő 'hisz, lakik, áll' jelentésű és egyéb statív igékkel is. Bartens ehhez a funkcióhoz kapcsolhatóan írja, hogy 'múlt időben történt folyamatos cselekvést' fejez ki (Bartens 2000: 209), és kizárólag statív igékkel álló példamondatokat ad meg, pl. (i.h.):

(16) irodalmi (Bartens 2000: 209)

pereš kyšnomurt otyн ul-e val
 öreg nő ott él-PRS.SG3 COP.PST1
 'Az öreg nő ott élt.'

Ugyanilyen képzésű igeidő létezik az udmurt legközelebbi rokonnyelvében, a komiban is, mind progresszív, (Bartens 2000: 210), mind pedig habituális (Leinonen–Vilkuna 2000: 510) jelentésben, így az igeidő funkcióinak kialakulása feltehetően a permi alapnyelvre vezethető vissza.

4.2. „Frekventatív igék”

Az udmurtban az ún. 2. ragozási típusba tartozó igék (ún. *-a/-я* - tövű igék) között vannak olyanok, melyek inherensen, frekventatív képző nélkül is többszöröséget fejeznek ki (1. pl. Kelmakov–Hännikäinen 2008: 263–4). (Perevoscsikov viszont éppen azt jelenti ki, hogy az *-a/-я* - tövűek nem jelölnek többszöri cselekvést, ld. 1962: 220.) Ezeknek egyes esetekben van 1. igeragozási (*-ы/-төвű*) párjuk, melyekkel kvázi-aspektuális párt alkotnak, lévén, hogy az utóbbiak pontszerű vagy zárt időszerkezetűek, gyakran nemproduktív *-т-, -лт-, -(ы)шт-, -зы-* képzővel a tövükben:

—•••••—

шонаны 'intaget'

•

шоналтыны 'int (egyet)'

—•••••—

пыраны 'bemeгы (többször)'

•

пырыны 'bemeгы'

A szembenállás (ugyanazon ige mindkét tövű változatának megléte) azonban nem terjed ki az egész rendszerre (Bartens 2000: 175), Alatirjev (1953) (id. Szerebrennyikov 1963: 322) szerint az *-ы-* és az *-a-* eredetileg szuffixumok voltak, melyek produktívak voltak és jobban el voltak terjedve, Szerebrennyikov azonban (i.h.) nem ért egyet azzal, hogy ez a régi udmurt nyelvben rendszerszerű volt. Bartens a 2. igitípus kapcsán nem *-a-*, hanem *-ал-* tövű igékről beszél, mely a permi alapnyelvben is meglévő, többféle funkciójú *-л-* képzőt tartalmazza: ez a képző amellet, hogy a frekventatív igéket képezte, denominális igeképző is volt. Az ősi udmurt nyelvben aztán egy másik funkciót is kapott az ilyen képzésű igeidő: igeragozási tő vált belőle. Már a permi alapnyelvben is megelőzhette a képzőt egy *-a-*. Az *-ал-* denominális igeképző volt már a permi alapnyelvben, míg az *-л-* frekventatív képző volt, így a két képző kezdett szétválni jelentésében. Igetővé való válásakor sok esetben elvesztette az *-л-* frekventatív elemet (Bartens 2000: 174–5). A 2. igitípus tehát eredetét tekintve is kapcsolódni látszik a többszöröség kifejezéséhez.

A kérdés további, alapos vizsgálatot igényel, például, hogy a *шонаны* 'intaget' és a hasonló, szemelfaktív igével oppozíciót alkotó igék csak eseményen belüli plurakcionalitást fejezhetnek-e ki, avagy eseményen kívülit is, pl. olyan mondatokban, mint *Julja mindennap integetett az ablakból a kislányának, mikor az jött haza az iskolából*. Egyes igéknél, ahogy Karakulova (1997: 48) is írja, előfordul, hogy az imperfektív, 2. ragozási típusba tartozó tőnek és a határpontos cselekvés kifejező „párjának” egyaránt van frekventatív képzős változata: pl. *пыра-ны* 'bemeгы.төбbször-INF', *пыра-лля-ны* 'bemeгы.төбbször-FRV-

INF’, *пыры-ны* ’bemegy.egyszer-INF’, *пыры-лы-ны* ’bemegy-FRV-INF’. Felmerül, hogy ezek között a frekventatív képzős igék között van-e funkciómegoszlás. Ha a *пыраны* ’bemegy (többször)’ eleve többszöri cselekvést fejez ki (ld. Kelmakov–Hännikäinen 2008: 263), akkor milyen szerepe van a frekventatív képzős változatoknak, van-e valamiféle funkcionális vagy területi megoszlási különbség az egyes alakok között. Karakulova cikkében sajnos nem említ példamondatokat, csak felsorolja az igéket, ennek hiányában viszont elég nehéz bármiféle teóriát felállítani. Tanulmányomban nem is vizsgálom az effajta példákat a nyelvjárási szövegekben, csak a produktív frekventatív képzőket. Egyértelmű viszont, hogy az *-a/-я-* tövű igék magukban is kifejezhetnek többszöri cselekvést, hiszen az általam vizsgált irodalmi nyelvű szövegekből is adódik példa:

(17) (Invozho 2013/6, 10)

Песята-е автобус-ен ужа бере,
 nagyapa-PxSG1 busz-INSTR dolgozik.PRS.SG3 CONJ
котьку мон-э сьöраз бась-яз.
 mindig én-ACC magával visz-PST1.SG3
 ’Mivel a nagypapám buszon dolgozik, mindig magával vitt.’

4.3 Frekventatív képző

Az ún. frekventatív deverbális verbunképző általános a permi nyelvekben. Produktív, bármilyen 1. és 2. ragozású igéhez hozzátehető. Két alternációja van: *-лы-* vagy *-ля-* attól függően, hogy milyen igetövhöz járul: a *-лы-* általában az 1. igeragozási típushoz (*поты-лы-ны* ’kimegy-FRV-INF’), a *-ля-* pedig általában a 2. típushoz (*вера-ля-ны* ’mond-FRV-INF’). Kelmakov és Saarinen (1994: 92–3) szerint néhány déli nyelvjárásban a *-лы-* használati köre kiszélesedett, és a 2. igetípussal is állhat (*вера-лы-ны* ’mond-FRV-INF’):

Frekventatívképző-alternáns	<i>-лы-</i>	<i>-ля-</i>
Igető (irodalmi nyelv)	1. <i>-ы-</i>	2. <i>-а/-я-</i>
Igető (egyres déli nyelvjárások)	1. <i>-ы-</i> és 2. <i>-а/-я-</i>	2. <i>-а/-я-</i>

Kelmakov és Saarinen (i.h.) említi, hogy az északi nyelvjárásokban mindkét alternáció reduplikálódhat, ezzel kiemelve, megerősítve a többszöriség jelentését: *поты-лы-лы-ны* ’kimegy-FRV-FRV-INF’, *вера-ля-ля-ны* ’mond-FRV-FRV-INF’. Erre az általam vizsgált szövegekből egyelőre nem adódott példa.

A szakirodalom (pl. Karakulova 1997, Perevoscsikov 1962, Bartens 2000, Winkler 2011, Kelmakov–Hännikäinen 2008) egyetért abban, hogy többszöriséget fejez ki, A. Kövesi szerint folyamatos, „tartós” cselekvést jelöl (1965: 192–3). A múltban történt többszöri cselekvés kifejezésekor az *-l-* képző egyszerű, *-i-* jelű múlt időhöz járul, mely aspektualitás szempontjából neutrális a permi nyelvekben, így az udmurtban is (l. Szerebrennyikov 1963: 316).

Kelmakov és Hännikäinen (2008) említi, hogy a frekventatív összetett múlt idő helyettesíthető valamelyik egyszerű múlt idő frekventatív képzős alakjával:

(18) irodalmi (Kelmakov–Hännikäinen 2008:70)

Со жытыёсы лыктоз вал татчы. ~ Со жытыёсы лыктылйз татчы.

лыкт-о-з

вал

лыкты-л-й-з

jön-FUT-SG3

COP.PST1

jön-FRV-PST1-SG3

’Ő esténként (mindig) idejött.’

Ilyenformán feltételezhető, hogy a képző habitualitást is kifejezhet, ezt irodalmi nyelvi és nyelvjárási szövegeken végzett vizsgálataim is alátámasztják (ld. 5. és 6. pont).

5. A habitualitás és a plurakcionalitás lehetséges kifejezési módjai az udmurt nyelvben

Az utóbbi években számos – különböző szövegtípusba tartozó és különböző terjedelmű – irodalmi nyelvi és nyelvjárási szövegeket vizsgáltam:

1. Kelmakov=Кельмаков, В. К. 2006. *Краткий курс удмуртской диалектологии*. Ижевск. (54 szöveg: északi, középső, déli)
 2. Kelmakov, V.K.–Saarinen, S. 1994. *Udmurtin murteet*. Turku–Izsevszk.
 3. Matvejev=Матвеев, С. 2005. *Чорыглэсь лушкам кылбуранъёс*. Ижевск. (regény)
 4. udmurto4ka (<http://udmurto4ka.blogspot.ru>) (82 644n) (blogszövegek)
 5. Rodionova=Родионова, Е. 2011. *Kosztolányi Dezső. Novellák. / Дэжэ Костолани. Веросьёс*. (82 698n) (műfordítások)
 6. Invozhо=Инвожо 2013/6 (ifjúsági folyóirat)
- (A nyelvjárási szövegek, a folyóirat és az udmurt regény esetében még nem használtam digitalizáló eljárásokat, így ezek terjedelmére vonatkozóan nincsenek pontos adataim.)

Ezen vizsgálatok alapján világossá vált, hogy milyen eszközökkel lehet kifejezni egyes, a témához köthető funkciókat az udmurt nyelvben. Természetesen megállapításaim nem zárnak ki egyéb kifejezőeszközöket, illetve funkciókat, ezek funkcionális-tipológiai jellegű megállapítások, melyek későbbi esetleges adatok alapján szabadon kiegészíthetők.

Már a 4. pontban is láthattuk a szakirodalmi meghatározások és az általam korábban vizsgált szövegek példái alapján, hogy esetenként többféle kifejezőeszköz használatos ugyanarra az aspektuális funkcióra. Például, ahogy az a lenti táblázatból is látszik, az ismétlődéses habitualitás kifejezésére minimum négy képzési mód adódik, a statív igékből képzett nem ismétléses habitualitás kifejezésére is minimum kettő. Maguk az eszközök is polifunkcionálisak: a frekventatív képző például kifejezhet habitualitást többszoriséget

kifejező, valamint statív igékkel is, ezeken kívül iterativitást és eseményen belüli plurakcionalitást is.

Az egyes kifejezőeszközök funkcióiról szólva megemlítenék még néhány dolgot:

1. Vizsgálataim alapján a frekventatív preteritum előfordulása nagyon ritka: már Zaguljaeva is említi, hogy kiveszöben van a nyelvből (Zaguljaeva 1986: 65, id. Bartens 2000: 210), az irodalmi nyelvi szövegekből egyetlen példa sem adódott, a középső nyelvjárából is csak egy. A nyelvjárási szövegek vizsgálata ennél a kifejezőeszköznél ezért kiemelten nagy jelentőségű lehet.
2. A jelen idejű habitualitást frekventatív képzővel vagy kifejezőeszköz nélkül fejezi ki az udmurt nyelv.
3. A duratív preteritum funkciói Matvejev regényében például így alakulnak: a példák 9%-a progresszív, 23% -a sikertelen cselekvést fejez ki, 68%-a pedig imperfektivitást progresszív jelentés nélkül (habituális eseményeket is). Az esetek többségében tehát nem progresszív cselekvést fejez ki, holott egyes nyelvtanok (pl. Kelmakov–Hännikäinen 2008, Winkler 2011) ezt tartják fő funkciójának, illetve csak ezt említik. Az igeidő funkciói nagyon hasonlatosak egy összetett magyar igeidő funkcióihoz: a kései ósmagyar korban a V.PRS + *vala/volt* típusú igeidő egyik funkciója volt az „ismétlődő cselekvés kifejezése”, illetve „szokásos cselekvés kifejezése” (E. Abaffy 1992: 157–8), tehát a múltban rendszeresen ismétlődő, habituális események igeideje is ez az összetett múlt idő volt (utóbbira l. pl. É. Kiss 2005: 425). Egyéb funkciói is párhuzamba vonhatók az adott udmurt igeidővel (például nem megvalósult, sikertelen cselekvés, progresszivitás, stb.). Ennek alapján akár az is elképzelhető, hogy a képzés és/vagy a funkciók hasonlósága a másodlagos permi egyezések csoportjába sorolható⁴.

⁴ Egyes feltételezések szerint az ósmagyarok az 1. évezred második felében esetleg kapcsolatba kerülhettek a permiekkal – a mai udmurtok és komi-zürjének, komi-permjákok őseivel – az effajta kapcsolatokra utaló nyelvi bizonyítékokat (bár viszonylag kevés bizonyíték van a kapcsolatra) nevezik másodlagos permi egyezéseknek.

1. táblázat: *Plurakcionalitás kifejezése az udmurtban*

Funkció	Kifejezőeszköz
+ többszöriség („eseményen kívüli” ismétlődés) + karakterisztikusság → Habitualitás	1. Frekventatív képző (PST1) 2. Duratív preteritum 3. Dur.pret. + frekventatív képző 4. Frekventatív preteritum (ritka)
- többszöriség + statív igék + karakterisztikusság → Habitualitás? Nemprogresszív nem habituális folyamatos aspektus kifejezése?	1. Frekventatív képző (PST1) 2. Duratív preteritum
+ „eseményen kívüli” ismétlődés - karakterisztikusság (X alkalommal) (Bertinetto–Lenci 2012: iterativitás)	1. Frekventatív képző 2. Ø
Egyazon eseményen belüli ismétlődés (Bybee et al. 1994: iterativitás, Bertinetto–Lenci 2012: eseményen belüli plurakcionalitás)	Frekventatív képző

A szinonim jelentésű kifejezőeszközök jelenlétének magyarázatára az udmurt nyelvben véleményem szerint többféle feltételezés adódhat:

1. beszélt nyelvi és írott nyelvi különbségek
2. stilisztikai szerep: pl. változatosság
- 3. adverbiumokkal való összeférhetőség/összeférhetetlenség**
- 4. nyelvjárási különbségek**

Tanulmányomban a következőkben az utóbbi két pontot járom körbe: megvizsgálom korábbi, lejegyzett nyelvjárási szövegeken, hogy milyen kifejezőeszközök felelnek meg az egyes funkcióknak. Kérdés például, hogy az adott nyelvjárásban az ismétlődéses habitualitást más eszközzel fejezik-e ki, mint a statív igékkel képzett, nem többszöri eseményt jelölőt, avagy egy adott kifejezőeszköz az egyik nyelvjárásban mindkét funkcióra használatos, míg a másikban másik kifejezőeszközt használnak mindkét funkcióra.

A nyelvjárási adatoknál azt is részletesen tárgyalom, hogy milyenfajta adverbiumokkal állhat az adott kifejezőeszköz, 'puszta habituálisként' is használható-e (bare habitual, 1. Cabredo-Hoffherr 2012) vagy csak valamiféle adverbiummal állva kap ilyen jelentést. Ugyanis az is előfordulhat, hogy a szinonim eszközök használatának háttérében az adverbiumhasználat áll: azonos funkció kifejezésére használatos két kifejezőeszköz közül az egyik például nem állhat valamiféle adverbium nélkül – vagy épp ellenkezőleg, nem áll valamiféle adverbium mellett.

6. Habitualitás kifejezése az északi és a déli udmurt nyelvjárásokban

A nyelvjárási szövegek vizsgálatának fő célja tehát, ahogy a 2. és az 5. pontban említettem, hogy megvizsgálja, megfigyelhető-e valamiféle nyelvhasználati különbség a déli és az északi nyelvjárás csoportban a habitualitás kifejezőeszközeit tekintve, magyarázható-e nyelvjárási (vagy nyelvjárási eredetű) különbségekkel a mai irodalmi nyelvben fellelhető, a 4. és 5. pontban kifejtett sokszínűség. Az elemzés alapját, a terminológiahasználatot főként Bertinetto és Lenci korábban említett cikke (2012) adják azzal a kitételrel, hogy a gnómius események többi típusát ennek a cikknek a keretein belül nem vizsgálom, illetve – ahogy azt a 3.2 pontban megfogalmaztam – az udmurtban a nem számszerűen meghatározott mikroesemények esetén az újlatin nyelvekkel ellentétben nem perfekatív aspektusú a mondat. (Bertinetto és Lenci bevallottan éppen ezen nyelvek aspektuális felépítésére alapozza az elméletét). Arra vonatkozóan, hogy a számszerűen meghatározott eseményekkel kapcsolatban milyen álláspontot lenne érdemes elfoglalni, még nem született döntés. (Arra az esetre például, ha előfordulna frekventatív képzős jelölés is az ilyenfajta, elvileg zárt időintervallumú cselekvések esetében.)

A nyelvjárási szövegek típusajátosságai kedveznek a habitualitás vizsgálatának (sok a régi szokásokat tárgyaló szöveg), ám ritkák bennük az alacsony gyakorisági fokot kifejező adverbiumok. Így, bár a habitualitás skaláris fogalomnak tartása miatt alapvetően a 'ritkán', 'alig', stb. adverbiumokkal álló mondatokat is habituálisnak kell tartanunk, ezek illusztrálására a cikkben nem akad példa.

Főként ismétlődéses habituális események vizsgálata a célom, de a statív igékhez kapcsolható nem ismétlődéses habitualitás kifejezőmódjai is helyet kapnak az elemzésben. A kifejezőeszközök egyes időmódosítókkal való összeférését is vizsgálja a tanulmány az 5. pontban kifejtett indokok miatt. Az adverbiumok nélküli használattal kapcsolatban azonban nehezebb általános érvényű kijelentéseket tenni, mint arra vonatkozóan, hogy milyen adverbiumokkal állhat biztosan az adott kifejezőeszköz: ennek megállapítására a kérdőíves lekérdezés például sokkal jobb módszer. Felhozható az is okként, hogy a nyelvjárási szövegek jellege miatt az adott adverbium esetenként csak a szöveg első, háttérreferenciát adó mondatában jelenik meg, ilyenek például a ciklikusságot kifejező vagy keretadó adverbiumok ('nyáron', 'húsvétkor',

'gyerekkoromban', 'régén', stb.). Ezek adják meg a szöveg összes ezután következő mondatának időbeli háttérét, így a legelső adverbium nem ritkán a szöveg összes mondatára vonatkozik. Ilyenkor, bár nem jelenik meg az adott eszköz mellett közvetlenül az időmódosító, mégsem lehet kijelenteni, hogy nélküle áll.

A nyelvjárási szövegek, melyet e tanulmány felhasznál, nem kifejezetten régiek, főként a 70-es, 80-as és 90-es évekből valók. A későbbiekben mindenképpen hasznos lenne régebbi nyelvjárási szövegek elemzése is, hiszen azokban feltételezhetően még hangsúlyosabban meglennének a nyelvjárási különbségek. Azt is érdekes lenne ugyanakkor megvizsgálni, hogy a szinkrón nyelvi állapotban van-e változás a nyelvjárásokban a habitualitás kifejezését tekintve. Erre 2015 májusában, udmurtiai gyűjtőúton feltehetően lehetőségem adódik majd, így a különböző metszeteket is össze lehetne hasonlítani, megvizsgálva a változásokat a nyelvi rendszeren belül. A feladat sürgető, mert az udmurt nyelv beszélőinek száma folyamatosan csökken⁵, emellett pedig az urbanizáció egyre nagyobb mértékű, a mobilitás, a tömegkommunikációs eszközök miatt a nyelvjárási különbségek kezdenek erőteljesebben elmosódni.

6.1 A nyelvi anyag

Mind az északi, mind a déli nyelvjárást tekintve igyekeztem ugyanakkora mennyiségű szöveget kiválasztani. Déli szövegből nagyobb mennyiségű anyag szerepelt Kelmakov (2006) monográfiájában, ezért a könyvben található északi szövegeket kiegészítettem Kelmakov és Saarinen (1994) monográfiájának néhány szövegével⁶:

1. Északi (4534 szó, 25789n)

- Kelmakov 2006= Кельмаков, В. К. 2006. *Краткий курс удмуртской диалектологии*. Ижевск. (2812 szó, 15074n)
- Kelmakov–Saarinen 1994. *Udmurtin murteet*. Turku – Izsevszk. (1722 szó, 10715n)

2. Déli (4896 szó, 25618n)

- Kelmakov 2006=Кельмаков, В. К. 2006. *Краткий курс удмуртской диалектологии*. Ижевск.

Mivel a déli nyelvjárás csoporton belül meg szokás különböztetni déli nyelvjárást és periférikus déli nyelvjárást (vagy: peremnyelvjárásokat), illetve a fonetikai különbségeken kívül különbség van például a páros igék (grammatikalizálódott határozói igeneves szerkezetek) gyakoriságát, a segédigék számát is tekintve, így

⁵ Az Orosz Föderáció népszámlálási adatai alapján magukat udmurtnak vallók száma 1989-ben 747 000 fő, 2002-ben 637 000 fő, 2010-ben pedig már csak 552 000 fő volt (Zamjatyin 2014: 80; 82).

⁶ A Kelmakov (2006) által kiadott szövegek az ABBYY szövegfelismerő programmal vannak digitalizálva, míg Kelmakov és Saarinen által kiadottak (1994) OCR-formátumú szkennelt szövegek.

érdeemesnek tűnt a végső táblázatban (7. pont) külön feltüntetni a periférikus déli és a déli adatokat: mindkét nyelvjárásból körülbelül ugyanakkora mennyiségű szöveg került be a vizsgálatba, melyek összessége azonos mennyiségű, mint az északi nyelvjárás csoport szövegei.

A következőkben tehát a plurakcionális és kisebb mértékben a nem többszöri cselekvést kifejező karakterisztikus, statív igékkel alkotott (Comrie felfogása szerint habituális) múlt idejű események kifejezőeszközeit mutatja be a tanulmány az északi és a déli nyelvjárás csoportban, különböző adverbiumok mellett.

6.2. Plurakcionális habitualitás kifejezése múlt időben

6.2.1. Északi nyelvjárás csoport

A. Frekventatív képzővel

Ez a leggyakoribb képzési módja a múlt idejű ismétléses habitualitásnak az északi nyelvjárási szövegekben: az effajta események 70,6%-a egyszerű múlt idővel álló frekventatív képzővel fejeződik ki. Állhat (19) ciklikusságot kifejező (*уал'л'ана* 'régén'), emellett (20) gyakoriságra utaló adverbiummal (*čemges ik* 'gyakran, gyakorta'):

(19) északi (Kelmakov 2006: 174)

уал'л'ана калык-йос кажной ар-э гэрбэр праз'н'ик
 régen nép-PL minden év-ILL gerber ünnep
нунал-э оццы л'укас'кы-л-и-зы.
 nap-ILL oda összegyűlik-FRV-PST1-PL3
 'Régén az emberek minden évben gerber ünnepén ott összegyűltek.'

(20) északi (Kelmakov–Saarinen 1994: 160)

čemges ik tače kıl-jos kılis'ki-l-i-zi:
 gyakran PRT ilyen szó-PL hallatszik-FRV-PST1-PL3
 'Gyakran ilyen szavak hallatszottak.'

Állhat azonban adverbium nélkül is:

(21) északi (Kelmakov 2006: 190)

ван' с'экыт уж-йос-ты лэс'ты-ны косы-л-эм.
 minden nehéz munka-PL-ACC csinál-INF parancsol-FRV-PST2.SG3
 '[a mostohaanyja] minden nehéz munkát [a lánnyal] végeztetett.'

(22) északi (Kelmakov–Saarinen 1994: 162)

odig ad'ami vina pęs'ti-l-em.
 egy ember szesz főz-FRV-PST2.SG3
 'Egy embernek szokása volt szeszt főzni.'

Ez utóbbi példa esetén a szöveg első mondata a kérdéses példa, így nincs olyan keretadó adverbium, ami vonatkozhatna rá: a frekventatív képző így minden kétséget kizáróan képes adverbium nélkül is habitualitást kifejezni.

B. Duratív preteritummal

Az északi szövegekben lévő plurakcionális habitualitást kifejező kijelentések 20,06%-át adják ezzel az összetett múlt idővel képzett alakok. A szövegek tanúsága szerint állhatnak (23) ciklikusságot kifejező (*гужэм шорын* 'nyár közepén'), illetve keretadó (24) adverbiummal (*ночи дьрйамь* 'kiskorunkban, gyerekkorunkban'):

(23) északi (Kelmakov 2006: 191)

Уйвай базар лу-э вал гужэм шор-ын.
 Ujvaj vásár lesz-PRS.SG3 COP.PST1 nyár közép-INE
 'Az ujvaji vásár nyár közepén szokott lenni.'

(24) északi (Kelmakov 2006: 182)

Почи дьр-йа-мь д'еддь пукс'-э вал
 kis kor-INE-PxPL1 nagyrapa ül-PRS.SG3 COP.PST1
дорамь но сказка вэра н'и вал.
 nálunk CONJ mese mesél.PRS.SG3 PRT COP.PST1
 'Kiskorunkban a nagyrapa ült nálunk és meséket (lit.mesét) mesélt.'

A frekventatív képzőhöz hasonlóan állhat adverbium nélkül is, viszont gyakoriságot kifejező adverbiummal való összeférését tekintve nem találtam egy példát sem, így ezt legalábbis ritkábbnak tekinthetjük, mint a frekventatív képző egyszerű múlt idejű alakjának esetében.

C. Duratív preteritum + frekventatív képző kombinálásával

Ritkábban (2,35%) a két előzőleg említett kifejezőeszköz kombinálásával is találkozhatunk a szövegekben:

(25) északi (Kelmakov 2006: 188)

отын, нэ, булка-ос писпу-ос вылын буд-о шуыса
 ott PRT cipó-PL fa-PL felett nő-PRS.PL3 CONJ
вэрас 'кы-л-о вал.
 beszél-FRV-PRS.PL3 COP.PST1
 'Ott a cipók a fa tetején nőnek, úgy mesélték.'

D. Egyéb kifejezőmódok: jelen idővel

A fent felsoroltakon kívül a szövegekben található általános alanyú (PL3, SG2) alakokat is, valamint jelen idejű alakokat múlt idejű habitualitás kifejezésére: például a 14. sz. szövegben (*кулэм ад'амийэз ватон* 'a halott eltemetése': Kelmakov 2006: 184–5) 24 jelen idejű képző nélküli, habitualitást

kifejező igealak mellett egy szintén habituális duratív preteritum és 3 egyszerű múlt idejű frekventatív képzős igealak áll, mindegyik ismétléses habitualitást fejezve ki. A 22. *вöс'ас'кон'н'и* 'imádkozóhely' c. szövegben pedig (Kelmakov 2006: 174) 17 frekventatív képzős egyszerű múlt idejű alak közé ékelődik egy duratív preteritum ugyanolyan szerepben: habitualitást kifejezve.

Egy nyelvjáráson belül is lehetséges tehát a különböző kifejezőeszközök változtatása azonos adatközlő azonos idejű megnyilatkozása esetén is. A jelen idejű igealakok használata múlt idejű habitualitás kifejezésére a déli nyelvjáráscsoportra is jellemző, így ez nem tekinthető nyelvjárásspecifikusnak.

Egy példa a 14. szövegből (a szöveg kezdőmondata):

(26) északi (Kelmakov 2006: 184)

вал'л'он, ад'ами кул-э кэ, со-йэ кыктой
 régen ember meghal-PRS.SG3 CONJ ő-ACC két.napnyi.idő
воз'-о, сэрэ корос-эн ну-о чэрк-э.
 tart-PRS.PL3 CONJ koporsó-INSTR visz-PRS.PL3 templom-ILL
 'Régen, ha valaki meghalt (tkp. meghal), két napig [maguknál/otthon] tartották (tkp. tartják), aztán koporsóban a templomba vitték (tkp. viszik).'

Frekventatív preteritum egyáltalán nem volt a megadott szövegekben.

6.2.2. Déli nyelvjáráscsoport

A. Duratív preteritummal

A déli nyelvjáráscsoport szövegeiben az esetek nagy százalékában (85,9%) duratív preteritummal fejeződik ki a többszöri cselekvést jelölő habitualitás. Az igeidő különféle típusú időmódosítókkal állhat:

a) Ciklikusságot kifejező adverbiummal (pl. *акашка дьрйа* 'húsvétkor'):

(27) déli (Kelmakov 2006: 222)

акашка дьрйа курэкнуз буйа-с'ко-м вал.
 húsvét idején tojás fest-PRS-PL1 COP.PST1
 'Húsvétkor tojást szoktunk volt festeni.'

b) Gyakoriságot kifejező adverbiummal (pl. *вөс'* 'állandóan'):

(28) déli (Kelmakov 2006: 227)

л'огор та-зэ вөс' вэр-а вал.
 Ljogor ez-ACC állandóan mond-PRS.SG3 COP. PST1
 'Logor állandóan erről beszélt.'

c) Keretadó adverbiummal (pl. *пинал дърйакъмъ* 'gyerekkorunkban'):

(29) déli (Kelmakov 2006: 224)

пинал дърйа-къ-мъ одик корка л'укас'ки-са
gyerek idő-CVB-PxPL1 egy ház összegyűlik-CVB
шьди-с'ко-м вал, кърѣа-с'ко-м вал.
játsszik-PRS-PL1 COP.PST1 énekel-PRS-PL1 COP.PST1
'Gyerekkorunkban egy házban összegyűlve játszottunk, énekelünk.'

Adverbium nélkül is állhat duratív preteritum:

(30) déli (Kelmakov 2006: 228)

нэс'атай шу-э вал
nagyapa mond-PRS.SG3 COP.PST1
'Nagyapa szokta mondani.'

B. Frekventatív képzővel

A szövegekben nagyon ritkán fejeződik ki ezzel a képzővel a habitualitás, összesen 2 példa adódott a déli nyelvjárás csoportból, ez az összes példa 2,6%-a, ez éles ellentétben áll az északi szövegek 70,6%-ával.

C. Nem szemtanúsági analitikus alakokkal

A nem szemtanúsági, személyesen át nem élt, hallomásból tudott (vagy eszméletlen állapotban cselekedett, ld. Leinonen–Vilkuna 2000: 503) események kifejezésére szolgáló igeidők közül az analitikus nem szemtanúsági múltat (PST2) is használja az általam vizsgált szövegekben a déli nyelvjárás habitualitás kifejezésére, amely aspektualitás szempontjából neutrálisnak tűnik: habituális és nemhabituális, perfektív és imperfektív események jelölésére is alkalmas. Az összetett igeidőknek ugyanis vannak nem szemtanúsági alakjai is, emellett a frekventatív képző is kombinálódhat a nem szemtanúsági analitikus alakokkal (l. pl. (21) és (22) példát). Duratív preteritummal képzett habitualitás esetén például a kopula nem szemtanúsági alakjával lehet jelölni (V.PRS+COP.PST2), ha hangsúlyozni szeretné a beszélő mind az esemény habitualitását, mind a nem szemtanúsági múltját.

Az északi nyelvjárásokra nem igazán jellemző, hogy ilyen aspektuálisan neutrális alakokat használjanak. A PST2 a narráció eszköze az udmurtban Leinonen és Vilkuna szerint, ami a komira szintén kevésbé jellemző (Leinonen–Vilkuna 2000: 497–501). Az udmurtban is főként a déli nyelvjárás csoport peremnyelvjárásaiban használják, a déli nyelvjárásokra pedig a duratív preteritum jellemzőbb, mint a peremnyelvjárásokra. Az udmurtban tehát pont azon nyelvjárásai nemigen alkalmazzák ilyen szerepben, melyek a komi nyelvjárásokhoz közelebb helyezkednek el.

Példa nemhabituális perfektív nem szemtanúsági esemény kifejezésére:

(31) déli (Kelmakov 2006: 226)

арн'а орчы-са мун'чо-зы жуа-м.
 hét múltik-CVB muncsó-PxPI3 leég-PST2.SG3
 'Egy hét múlva leégett a muncsójuk.'

Statív igével álló folyamatos eseményt is kifejezhet:

(32) peremnyelvjárások (Kelmakov 2006: 257)

отын ули-л'л'а-м бизэр-йос.
 ott él-PST2-PL3 tatár-PL
 'Ott tatárok éltek.'

Emellett plurakcionális habituális esemény kifejezésére is alkalmas a nem szemtanúsági múlt idő:

(33) peremnyelvjárások (Kelmakov 2006: 244)

сойн ук сыр'ас' инты шуи-л'л'а-м.
 ezért PRT mocsár hely mond-PST2-PL3
 'ezért mocsaras helynek szokták hívni'

D. Frekventatív preteritummal

A nem periférikus déli nyelvjárási szövegekből nem nyerhető ki példa, ám a periférikus déli szövegek között akad egy szöveg, melyben 9 példa szerepel:

(34) peremnyelvjárások (Baskíria) (Kelmakov 2006: 268)

аз'ло вöй кар-о-зы вал.
 régen vaj csinál-FUT-PL3 COP.PST1
 'Régen szoktak vaját készíteni.'

6.3. Statív igék és a habitualitás

6.3.1. Északi nyelvjáráscsoport

A statív, nem többszöri cselekvést kifejező igék természetükből fakadóan nem állhatnak gyakoriságot, ciklikusságot kifejező adverbiumokkal, mivel nem oszthatók mikroeseményekre.

Az északi nyelvjárásban kétféle eszközzel lehet kifejezni ilyenfajta eseményeket:

A. Frekventatív képzővel

(35) északi (Kelmakov 2006: 185)

вал'л'он йун трос инмар-лы оскы-л-и-зы
 régen nagyon sok Isten-DAT hisz-FRV-PST1-PL3
 'Régen sok ember hitt Istenben.'

B. Duratív preteritummal

(36) északi (Kelmakov 2006: 187)

эмэсти, нэ, йун зол вöйам катрошка-йэз
 sógor PRT nagyon erősen vajas krumpli-ACC
йарам-э вылэм.
 szeret-PRS.SG3 COP.PST2

'A sógor állítólag nagyon szerette a vajas krumplit.'

6.3.2. Déli nyelvjárás csoport

Kizárólag **duratív preteritummal** fejeződik ki az általam vizsgált szövegekben a statív igékkel kifejezett folyamatos (Comrie felfogásában: habituális) aspektus:

(37) déli (Kelmakov 2006: 230)

туж инмар-ль оск-э вал со.
 nagyon Isten-DAT hisz-PRS.SG3 COP.PST1 ő

'Nagyon erősen hitt Istenben.'

7. Statisztika, összegzés, következtetések

7.1 Plurakcionális habitualitás

Ha az egyes funkciókat nézzük az egyes nyelvjárásokban, a **plurakcionális habitualitás** az **északi nyelvjárás csoportban** a vizsgált szövegekben a nyelvspecifikus eszközök közül (tehát a presens kivételével) **leginkább frekventatív képzővel** fejeződik ki egyszerű múlt időben (70,6%), kisebb mértékben (27,06%) pedig duratív preteritummal, ritkán (2,35%) duratív preteritum és frekventatív képző kombinálódásával. Frekventatív preteritum összetett múlt időre nem adódott példa.

A **déli nyelvjárás csoportban** ugyanez a funkció **leginkább a duratív preteritummal** fejeződik ki (85,9%), és a nyelvjárás csoport déli nyelvjárására jóval jellemzőbb, mint a peremnyelvjárásokra. Frekventatív preteritumot jóval kisebb mértékben használnak (11,5%), azt is csak a peremnyelvjárásokban. Frekventatív képző rendkívül ritkán használatos a szövegekben ismétléses habituális események kifejezésére (2,6%, csak a peremnyelvjárásokban). A jelen időt és a főként a peremnyelvjárásokban használt PST2-t (nem szemtanúsági egyszerű múlt időt) nem vettem bele a statisztikába, az utóbbit azért, mert a PST2 használatokor egy másik tényező, az evidencialitás kap szerepet: az aspektuális jelentést felülírja egy másik funkció, mely mindenféle típusú aspektuális eseményt magába foglalhat (l. 6.2.2. pontot).

Összességében láthatjuk, hogy bár az északi nyelvjárási szövegekben a frekventatív képző használata jóval jellemzőbb, mint a duratív preteritumé, ennek ellenére a szövegek alapján nem látszik akkora különbség a két eszköz használata között, mint a déliben, ahol a duratív preteritum használata szinte kizárólagos. A déli nyelvjárásban emellett, főként a periférikus déliben, a habitu-

alítás kifejezése sokkal inkább háttérbe szorul az evidencialitással szemben, így az aspektualitás szempontjából neutrális alakok száma sokkal nagyobb, mint az északiban.

7.2 Imperfektivitás (habitualitás?) nem plurakcionális jelentésű, statív igékkel

E funkció kifejezése meglehetősen ritka, a kevés tokenzám miatt százalékadatokat sem érdemes megadni. Az **északi nyelvjáráscsoportban** a szövegek adatai alapján ezt a funkciót duratív preteritummal és frekventatív képzővel lehet kifejezni, az előbbivel gyakrabban. A **déli nyelvjáráscsoportban** egyelőre kizárólag duratív preteritummal adódott példa.

2. táblázat: *A plurakcionális habitualitás és a nem plurakcionális statív igés egy időszakra jellemző, karakterisztikus események kifejezése múlt időben az udmurtban*

Esemény típusa	Északi	Déli	
		Déli	Peremnyelv-járások
1. funkció + plurakcionális + karakterisztikus → Habitualis	1. FRV képző (60) (70,6%)	1. Dur.pret. (51)	1. Dur.pret (16)
		67 (85,9%)	
	2. Dur.pret. (23) (27,06%)	2. -Frekv. preteritum (0)	2. Frekv. preteritum (9)
		9 (11,5%)	
	3. Dur.pret + FRV képző (2) (2,35%)	3. -FRV képző (0)	3. FRV képző (2)
((+Jelen idő (múlt idejű habitualitás jelölésére)))		((+PST2 (főként perif.) +Jelen idő (múlt idejű hab. jelölésére)))	
2. funkció - plurakcionális + karakterisztikus → Habitualis?	Dur.pret (7) FRV képző (2)	Dur.pret. (2)	Dur.pret. (0)
		2	

8. Összegzés – történeti kitekintés, további feladatok

A többszöri cselekvést kifejező plurakcionális képzése kapcsán lehet egyértelmű különbségeket látni az északi és a déli nyelvjárások szövegeiben, a

frekventatív képző és a duratív preteritum használatában. A déli nyelvjárás-csoportban ugyanakkor a vizsgált szövegek alapján homogénebb képzésűnek tűnik a funkció a duratív preteritum nagy gyakorisága miatt.

Ennek lehetnek nyelvtörténeti, kontaktusnyelvészeti tanulságai is: az északi nyelvjárásokban az orosz hatás erősebb, míg a déli nyelvjárások a tatár és a baskír nyelvvel vannak közelebbi kapcsolatban. Ez utóbbi nyelvekben szintén gyakoriak az összetett múlt idők, így akár szerepük is lehetett abban, hogy a duratív preteritumot ilyen gyakran találjuk a déli nyelvjárás szövegekben habituális funkcióban, mert meglétük hozzájárulhatott az udmurt igeidő gyakori használatának kialakulásához (vagy annak megmaradásához). Az oroszban az imperfektivitás és az ismétlés történetileg és funkcionálisan is szoros kapcsolatban vannak (l. pl. Dahl 1985: 84), emellett az orosz aspektusképzésben az igeaspektusnak nagy szerepe van. Így elképzelhető, hogy az északi udmurt nyelvjárásokban a frekventatív képző szerepeinek illetően alakulásában az orosz nyelv hatása is szerepet játszott. Ezek azonban egyelőre óvatos feltételezések, további kutatást igényelnek.

A frekventatív preteritum ma már ritkán használt múlt időnek tekinthető, így gyakoriságát korábbi nyelvjárás szövegeken kellene megvizsgálni, arra keresve a választ, hogy melyik nyelvjárás területre volt jellemző vagy jellemzőbb a használata. Ugyanez vonatkozik tulajdonképpen a fent említett kifejezőeszközökre, a frekventatív képzőre és a duratív preteritumra is: az utóbbi évtizedekben felgyorsult a nyelvjárás különbségek elhalványodása, így korábbi nyelvjárás szövegeket is érdemes lenne megvizsgálni az udmurt aspektus kutatásának történeti szempontú vizsgálatához. A két nagy nyelvjárás csoport mellett ezen kívül a beszermján nyelvjárást és a középső nyelvjárásokat is érdemes lenne ilyen szempontból feltérképezni.

Elképzelhető tehát, hogy – ha a szövegekből kikövetkeztetett eredmények valóban reprezentatív értékűek – a 70-es, 80-as és 90-es években a két leggyakrabban használt múlt idejű habituális eseményeket jelölő kifejezőeszköz, a duratív preteritum és az egyszerű múlttal álló frekventatív képző különböző areális hatások mentén külön nyelvjárásokban alakultak jelölőelemmé. Lehetséges, hogy az irodalmi nyelv térnyerése, az információ-áramlás gyorsulása vagy például a nagyvárosokba költözés miatt ennek a különbségnek egyre kisebb jelentősége van és lesz, az is elképzelhető, hogy mai nyelvjárás szövegekből már más adatokat kapnánk. Emiatt mindenképpen érdemes mai nyelvjárás beszélt nyelvi szövegeket is vizsgálni, hogy meglássuk, van-e változás, és ha van, akkor milyen irányba halad.

Hivatkozások

A. Kövesi Magda 1965. *A permi nyelvek ősi képzői*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Alatirjev = Алатырев, В. И. 1970. *Грамматика современного удмуртского языка. Стинакис простого предложения*. Ижевск.

- Alatirjev=Алатырев, В. И. 1959. *Вопросы удмуртского языкознания*. Том 1. Ижевск.
- Bartens, Raija 2000. *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. Helsinki.
- Bertinetto, P.M.–Lenci, A. 2012. Habituality, Pluractionality, and Imperfectivity. In: Binnick, Robert (szerk.): *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford University Press. 852–80.
- Bybee et al.=Bybee, J. L.–Perkins, R.–Pagliuca, W. 1994. *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Comrie, B. 1976. *Aspect*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Dahl, Östen 1985. *Tense and Aspect Systems*. Basil Blackwell. Oxford–New York.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.)–E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 120–83.
- É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 420–35.
- Hoffherr, Patricia Cabredo 2012. Bare Habituals and Singular Indefinites. In: Mari, Alda–Beysade, Claire–Del Prete, Fabio (szerk.): *Genericity*. Oxford University Press. 192–221
- Horváth Laura 2012. Az imperfektív aspektus az udmurtban. In: Parapatits Andrea (főszerk.)–Csernák-Szuhánszky Debóra (szerk.): *Félúton 7. Az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája 2011. október 6–7. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola*. Budapest.
http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/Horvath%20Laura_KESZ.pdf
- Horváth Laura 2013. On the aspectual markers of the Udmurt language: Expressions of aspect in dialects. In: Csepregi Márta–Kubinyi Kata–Jari Sivonen (szerk.) 2013. *Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*. Uralisztikai Tanulmányok 20. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Finnugor Tanszék. Budapest. 108–24.
- Karakulova = Каракулова, М.К. 1997. *Категория вида в удмуртском языке*. Пермистика 4. Ижевск. 43–51.
- Kelmakov = В. К. Кельмаков 2003. *Диалектная и историческая фонетика удмуртского языка*. Часть 1. Издательский дом <<Удмуртский университет>>. Ижевск.
- Kelmakov = Кельмаков, В. К. 2006. *Краткий курс удмуртской диалектологии*. Ижевск.
- Kelmakov, V.K. = Кельмаков, В.К. 1975. *Спаренные глаголы в удмуртском языке*. Вопросы удмуртского языкознания 3. Ижевск. 90–105.
- Kelmakov, V.K.–Hännikäinen, S. 2008 (=1999). *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Helsinki.
- Kelmakov, V.K.–Saarinen, S. 1994. *Udmurtin murteet*. Turku–Izsevszk.

- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Leinonen, Marja–Vilkuna, Maria 2000. Past tenses in Permic languages. In: Dahl, Östen (szerk.): *Empirical Approaches in Language Typology: Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin. 495–514.
- Mønnesland, Svein 1984. The Slavonic Frequentative Habitual. In: Tommola, Hannu–de Groot, Casper (szerk.): *Aspect Bound. A voyage into the realm of Germanic, Slavonic, and Finno-Ugrian aspectology*. Foris Publications. Dordrecht–Cinnaminson. 53–77.
- Perevoscsikov=Перевозииков 1962. *Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология*. Ижевск.
- Szerebrennyikov=Серебренников, Б. А. 1960. *Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп*. Москва.
- Szerebrennyikov=Серебренников, Б. А. 1963. *Историческая морфология пермских языков*. Москва.
- Winkler, E. 2011. *Udmurtische Grammatik*. Harrasowitz Verlag. Wiesbaden.
- Zaguljaeva=Загуляева, Б. Ш. 1984. Сложные формы давнопрошедшего времени в некоторых удмуртских диалектах. *Вопросы грамматики удмуртского языка*. Устинов. 62–70.
- Zaguljaeva=Загуляева, Б. Ш. 1986. Прошедшее длительное и прошедшее многократное время глаголов в удмуртском языке. *Вопросы фонетики и грамматики удмуртского языка*. Устинов.
- Zamjatin, K. 2014. *An Official Status for Minority Languages? A study of state languages in Russia's Finno-Ugric republics*. Helsinki.

Nyelvi adatok

ld. 5., 6.1. pontot

Horváth Laura

ELTE BTK Finnugor Tanszék

larcsi@gmail.com

Zárhang-gemináció mint javító stratégia a délolasz regionális köznyelvben

Huszthy Bálint

1. Bevezető

Olasz anyanyelvűek idegen akcentusát tanulmányozva figyeltem fel a címben említett különös hangtani jelenségre. Egy korábbi, komplex kutatás keretein belül észak-, közép- és délolaszokat szólaltattam meg különböző idegen nyelveken, hogy anyanyelvük szinkrón fonológiáját vizsgálhassam akcentusokon keresztül (vö. Huszthy 2013). A kutatás egyik célja annak igazolása volt, hogy az olasz nyelv rendkívüli dialektális változatossága ellenére az olasz akcentus fonológiailag egységesnek tekinthető. A vizsgálat során csupán egy jelentős dialektális különbség bukkant fel az északi és déli adatközlők idegen akcentusában, mégpedig a zárhangtorlódások feloldásában, amit ebben a tanulmányban szeretnék részletesen elemezni.

Arra lettem figyelmes, hogy zárhangok találkozásakor délolasz adatközlőim rendszeresen tovább bonyolították a mássalhangzó-torlódás kiejtését ahelyett, hogy egyszerűsítették volna. A bonyolítás abban állt, hogy a zárhangot megelőző zárhangokat következetesen megnyújtották, pl.: (ang.) *kept* 'tart, múlt i.' → (délol.) [kep:t], (ang.) *product* 'termék' → (délol.) ['pra:dək:t].¹ Mindez azért különös, mert az olasz nyelv fonotaktikája szigorúan korlátozza a mássalhangzócsoportok ejtését (minél délebbi dialektális területről beszélünk, annál szigorúbban), zárhangkapcsolatok előfordulását pedig egyáltalán nem engedélyezi (vö. Krämer 2009: 129; Loporcaro 2013: 132–135). (A zárhangkapcsolatokat a cikkben TT-ként fogom jelölni, ahol a nagy T valamennyi zárhang helyett áll.) Jelen tanulmányomat mégis olyan adatokra építem, melyekben zárhangok találkoznak délolasz beszélők kiejtésében. Hipotézisem szerint ez csak akkor lehetséges, ha az első zárhang gemináta, a geminációt pedig javító stratégiaként lesz célom bemutatni, amely érvényében a fonetikai bonyolítás nem más, mint fonológiai egyszerűsítés.

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Pilisecsaba. 126–141.

¹ A példák a kutatás egyes adatközlőitől származnak.

2. A vizsgálat háttere

2.1 A zárhangkapcsolatok helyzete diakroniában

Mint ismeretes, a latin nyelvben előfordultak szóbelseji /T_iT_j/ kapcsolatok, ám ezek az olasz nyelvjárások történetének már igen korai szakaszaiban feloldódtak egyetlen hosszú zárhangban, regresszív hasonulás útján, ami az olasz köznyelvben lexikalizálódott is; pl.: (lat.) /aktus/ → (ol.) /atto/ 'tett', (késői lat.) /frigdu/ → (ol.) /freddo/ 'hideg', (lat.) /reptilis/ → (ol.) /'rettile/ 'hüllő', stb. (vö. Rohlf's 1966: 338–340; Marotta 2008: 245).

Megjegyzendő, hogy az olasz fonotaktikában a zárhang nemcsak zárhang előtt számít rosszul formáltnak (*TT), hanem réshangok (*TF), nazálisok (*TN) és az /s/ előtt is (*TS). Likvidák előtt azonban jól formált (TR), így az olaszban /l, r, j/ előtt előfordulnak zárhangok (valamint geminált zárhangok is), pl.: *vetro* ['ve:tro] 'üveg', *repubblica* [re'pub:lika] 'köztársaság', *vecchio* ['vek:jo] 'öreg' stb. Az egyszerűség kedvéért a tanulmány további részében TC-ként fogom jelölni azokat a zárhang + mássalhangzó csoportokat, melyek az olasz fonotaktika számára rosszul formáltak.

Az említett regresszív hasonulás (T_iC_j → C_jC_j) produktivitása mindazonáltal az olasz nyelv (és dialektusainak) szinkrón fonológiájában megkérdőjelezhető. Cikkemben amellet fogok érvelni, hogy a hasonulás többé nem produktív javító stratégia, az adatközlők igyekeznek megőrizni kiejtésükben a fonetikai bemenet valamennyi elemét, így az egymással találkozó zárhangok minőségét is. Mivel azonban a TC-kapcsolatok továbbra is rosszul formáltak az olasz fonotaktikában, a zárhangok nem koartikulálódnak az olaszok kiejtésében, azokat élesen elkülönítik egymástól, ami más javító stratégiákhoz vezet. A legáltalánosabb javító stratégiának (amely valamennyi adatközlőm – akár észak-, akár délolasz – idegen akcentusát jellemezte) a svá-epentézis bizonyult, vagyis a két zárhang közé egy hosszabb-rövidebb svá toldódott be: /TC/ → [TəC]. A délolasz adatközlők emellett azonban következetesen alkalmaztak egy másik fonológiai folyamatot is, mégpedig a TC-kapcsolat T előtagjának geminálását, pl.: (ang.) *correctly* 'helyesen' → (délol.) [ko'r:ek:ətli], (sp.) *obstentoso* 'hivalkodó' → (délol.) [ob:əsten'təso], stb. Bár a T-gemináció és a svá-epentézis többször is egyszerre voltak jelen az akcentusban, számos olyan eset is előfordult, mikor a tapasztalt gemináció nem járt svá-betoldással.² Mindez alapján arra következtettem, hogy két egymástól független folyamatról van szó, melyek olykor párhuzamosan működnek, és azt a hipotézist állítottam fel, hogy a T-gemináció a déli dialektusok, illetve a délolasz regionális köznyelv sajátos javító stratégiája a TC-kapcsolatok feloldására.

² Pontos számadatok a következő pontban olvashatók.

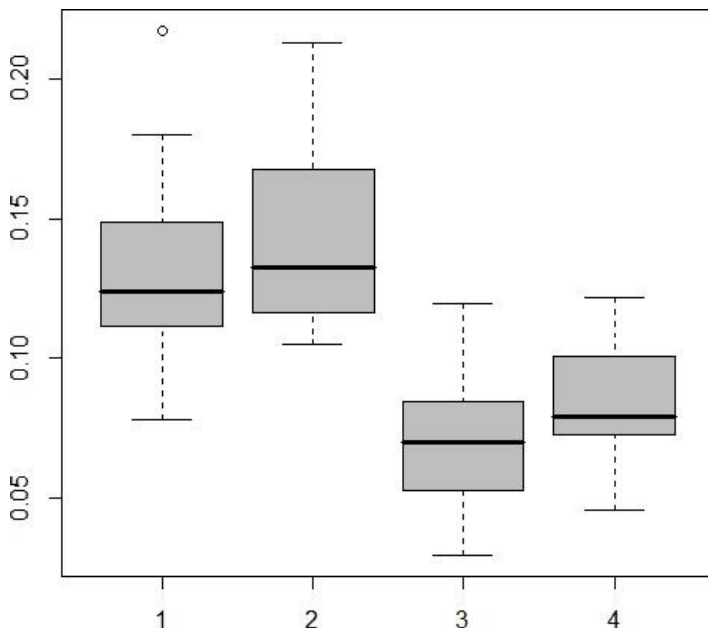
2.2 Fonetikai előkészítés

Az olasz akcentus vizsgálatához készített felvételeimet terepmunka során szereztem be három városban (Goriziában, Firenzében és Nápolyban), az utca embereit megszólaltatva. Az adatközlőknek (összesen 68 személy, 39 férfi, 29 nő, átlagéletkoruk 24 év) példamondatokat kellett felolvasniuk, illetve szabad beszélgetésekbe kellett bekapcsolódniuk olyan idegen nyelveken, melyeken haladó nyelvtudással rendelkeztek (angol, német, francia és spanyol közül választhattak). Az így készült felvételek minősége a felvételi körülmények miatt sajnos nem engedett meg pontos akusztikai méréseket, a fonológiai elemzésekhez azonban az adatok teljesen megfeleltek.

Mikor rábukkantam a /TC/ → [TTC] folyamatra, újabb felvételek készítését vettem tervbe, immár hangszigetelt stúdióban, és csak erre a jelenségre fókuszálva. A vizsgálatom fonetikai része még folyamatban van, de két Magyarországon tanuló délolasz diák részvételével már készítettem előzetes felvételeket, melyeknek alább közlöm a számszerű adatait. Az adatközlőknek ez úttal nem idegen nyelven kellett megszólalniuk, hanem olaszul, olyan példamondatokat felolvasva, melyekben összegyűjtöttem az olasz szókincsben előforduló leggyakoribb TC-kapcsolatot tartalmazó szavakat (ezek többnyire újabb jövevényszavak, ill. tulajdonnevek).

Az adatközlők összesen 54 alkalommal ejtettek TC-kapcsolatot. Mindkettejük kiejtésében előfordult kétszer, hogy regresszív hasonulást alkalmaztak, pl.: *rugby* → [ˈrebbi] (a hasonulás azonban mind a négy esetben csak részleges volt, és a TC-csoport T tagja nem tűnt el teljesen a kiejtésből, de nem pattant fel C előtt, és koartikulációs hangátmenet történt). A többi 50 előfordulásakor azonban a TC-kapcsolat T tagja mindig felpattant a C előtt, és a T zárszakasza jelentősen hosszabb volt a C-énél. Az (1)-es ábrán dobozdiagramon szemléltetem ezt az 50 esetet, összevetve őket a felvételen előforduló intervokális zárhangokkal és az intervokális geminátákkal (a diagram az R programmal készült).

(1)



- 1: a TC-kapcsolatok T előtagjainak időtartama
 2: intervokális geminált zárhangok időtartama (VTTV)
 3: intervokális, nem geminált zárhangok időtartama (VTV)
 4: a TC-kapcsolatok C utótagjainak időtartama

A legfontosabb adatokat az (1) alatti diagram 1-es és 3-as oszlopában láthatjuk, melyek a zárhangok akusztikai tartamát vetik össze mássalhangzó előtti és intervokális helyzetben (az adatok másodpercben vannak megadva: továbbiakban *s*). Látható, hogy az adatok összecsúsznak, hiszen a felvételeken akad olyan intervokális zárhang, amelynek tartama meghaladja egyes mássalhangzót megelőző zárhangok tartamát, a középértékeket nézve azonban egyértelmű különbség rajzolódik ki köztük. A leghosszabban ejtett T-előtag időtartama 0,215 s volt (a diagramon ezt az 1-es oszlop feletti kis kör jelzi), a legrövidebben ejtetté 0,078 s; az 50 adat mediánja 0,1245 s, átlaga pedig 0,1307 s. Nem geminált, intervokális zárhangból 132 fordult elő a felvételeken, ezek értékeit a diagram 3-as oszlopa összesíti: a leghosszabb adat időtartama 0,12 s, a legrövidebbé 0,03 s volt, az adatok mediánja 0,07 s, átlaga pedig 0,0704 s. Ezek alapján a mássalhangzót megelőző zárhangok valóban geminátának tűnnek az intervokális helyzetben lévőkhöz képest. Az 54 esetből 18 alkalommal fordult elő svá-betoldás a zárhang és a mássalhangzó között, ami alátámasztja azt a hipotézisemet, miszerint a svá-betoldás és a gemináció független, olykor egyszerre megjelenő folyamatok.

Az érdekesség kedvéért a TC-kapcsolatok geminátáinak hosszát összevettem az intervokális helyzetben előforduló geminált zárhangokkal és a TC-kapcsolatok C-utótagjainak időtartamával is, ezeket az adatokat a diagram 2-

es és 4-es oszlopai mutatják. Intervokális geminátából összesen 31 fordult elő a felvételeken, köztük a leghosszabb időtartama 0,213 s, a legrövidebbé 0,105 s volt, mediánjuk 0,133 s, átlaguk 0,1418 s. Mindez némivel magasabb értéket mutat, mint amit a TC-előtagok esetében láttunk, de a két adatsor közötti eltérés nem jelentős. Annyi mindenesetre sejthető az adatokból, hogy az 1-es oszlopban szemléltetett, TC-kapcsolatokban létrejövő gemináció fonológiai folyamat eredménye, míg a 3-as oszlopban látott gemináták már a szavak mélyszerkezetében is jelen vannak, illetve lexikalizáltak. A diagram 4-es oszlopában a TC-kapcsolatok C-utótagjainak időtartamát szemléltetem (az utótagok közül csak a zárhangokat mértem meg, ezekből 28 fordult elő): a leghosszabb adat 0,122 s volt, a legrövidebb 0,046 s, mediánjuk 0,079 s, átlaguk 0,0845 s. Bár ezek az értékek némivel magasabbak a 3-as oszlopban látott intervokális zárhangok értékeinél, releváns különbség nem mutatható ki köztük, a 4-es oszlop zárhangjai semmiképp sem tekinthetők geminátának a 3-as oszlop adataihoz képest. A köztük lévő különbség mindenesetre jól szemlélteti, hogy a TC-kapcsolatok valóban rosszul formáltak az olasz beszélők számára, ezért artikulációjuk hosszabb időt vesz igénybe. Szintén a rosszul formáltságot jelzi a már említett 18 svá-betoldás (mindkét adatközlő 9 alkalommal szűrte be svát a T és a C közé, természetesen nem ugyanazoknak a szavaknak a kiejtésekor), míg TR- és TTR-kapcsolatok ejtése során epentézis egyáltalán nem fordult elő.

Ami a geminált zárhangok képzési helyét illeti, a vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy a mássalhangzók képzési helye, illetve zöngéssége nem áll összefüggésben a gemináció mértékével: az adatközlők a képzés helyétől és módjától függetlenül ejtették hosszabban vagy kevésbé hosszán a mássalhangzót megelőző zárhangokat (a dobozdiagram első oszlopában látható szórásnak megfelelően). Az akusztikai vizsgálat ugyanakkor további kiegészítésre szorul, ebből a célból mihamarabb tervezek újabb felvételeket készíteni, több adatközlő részvételével. Mindazonáltal az itt bemutatott előzetes felmérések is megerősítik kutatásom fonetikai alaphipotézisét, miszerint TC-kapcsolatokban a délolaszok jellemzően geminálják a kezdő zárhangot. Céлом az lesz, hogy az ebben a környezetben történő geminációt fonológiai szempontból javító stratégiaként mutassam be, melynek célja, hogy jól formálttá tegye a TC-kapcsolatok kiejtését délolasz beszélők számára.

3. Fonológiai magyarázatok: gemináció mint a TC-kapcsolatok feloldása

A tanulmány 2-es pontjában bemutatott /TC/ → [TTC] jelenség kétféle fonológiai megközelítést is megenged. Az első szerint (l. 3.1.) T és C semmiképpen nem alkothat mássalhangzó-kapcsolatot az olaszban (illetve esetünkben a délolasz kiejtésben), tehát /TC/ minden esetben rosszul formált. A második megközelítés (l. 3.2.) ezzel szemben megengedi T és C mássalhangzó-kapcsolatként való interpretálását, ám csakis akkor, ha T geminátá. A következőkben mindkét megközelítést részletesen bemutatom, majd OT-

elemzéseken keresztül amellet fogok érvelni, hogy a második megközelítés (3.2.) célravezetőbb az olasz fonológia számára.

3.1 Első megközelítésben: /TC/ nem kapcsolat

Az első fonológiai interpretáció abból a fonetikai tényből indul ki, hogy a /TC/-csoport akusztikai megvalósulásakor a T szinte minden esetben felpattan a C előtt (vö.: a 2-es pontban kifejtett fonetikai vizsgálat során az 54-ből 50 esetben, az esetek 93%-ában pattant fel a T a C előtt). A felpattanás után gyakran fordul elő svá-betoldás, amely egyértelműen elválasztja egymástól a TC-csoport mássalhangzóit. Ebben az interpretációban tényként fogadjuk el, hogy az olasz beszélők a T és a C találkozását nem tudják mássalhangzó-kapcsolatként értelmezni, ezért a mélyszerkezeti /TC/-csoport felszíni megvalósulásában egy hipotetikus V-pozíciót feltételezek a két mássalhangzó között: /TC/ → [TVC]. A V-pozíció a T szükségszerű felpattanását jelzi, és egy hosszabb-rövidebb (olykor meg sem jelenő) svában nyilvánulhat meg, vö.: (2).³

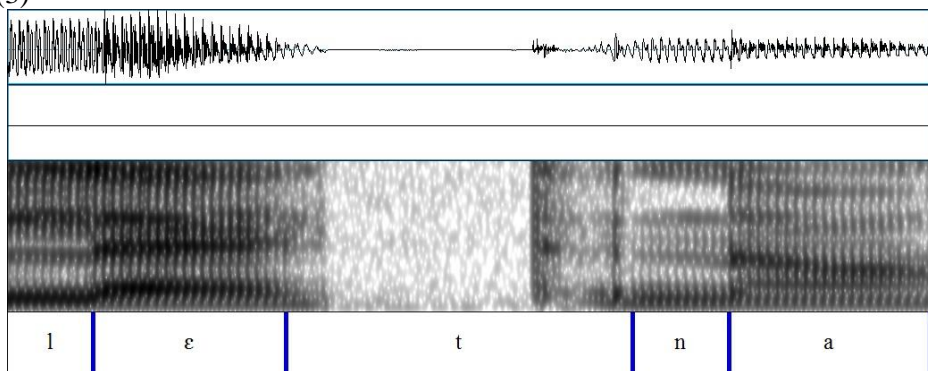
(2)

<i>mélyszerkezet</i>		<i>felszíni szerkezet</i>
/TC/	→	[TVC]
pl.: /etna/	→	[etVna]

A (2) alatt példaként hozott *Etna* /'etna/ szóban a T geminációját a szóhangsúly helyzete indokolhatja: Az olasz hangtan egyik legalapvetőbb jellemzője, hogy a hangsúlyos szótag nehéz, vagyis hosszú magánhangzót vagy kódamássalhangzót tartalmaz (vö. Krämer 2009: 134). Ha az *Etna* szó felszíni szerkezetében egy hipotetikus V-pozíciót, azaz egy üres nukleuszt feltételezünk, a /t/ átszótagolódik, így a hangsúlyos első szótagban csak egyetlen rövid magánhangzó marad, ami ellentmondana az olasz hangtan említett alapvetésének: *['ε.tV.na] (a szótaghatárokat pont jelzi). Az *Etna* szó olasz kiejtésében ezért legtöbbször megnyúlik a hangsúlyos magánhangzó: ['ε:tV.na], a hangsúlyos nehéz szótag követelményének engedve. Délolaszok kiejtésében azonban igen gyakori, hogy ugyanebben a szóban nem a hangsúlyos [ε] nyúlik meg, hanem az azt követő [t]: ['εt.:V.na], a szótagot ebben az esetben kódamássalhangzó teszi nehézé. Illusztrációképpen (3) alatt közlök egy hangszíneképet a tanulmány 2. pontjában összefoglalt akusztikai vizsgálatból.

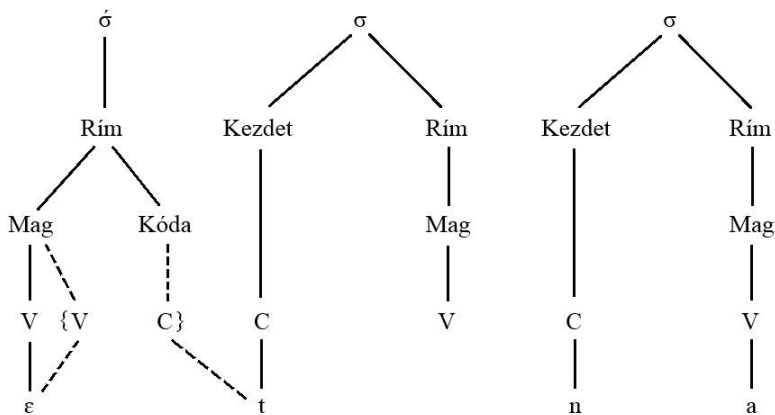
³ A táblázat egyelőre általánosságban ábrázolja a TC megjelenését az olasz kiejtésben, ezért nincs még feltüntetve a T-gemináció.

(3)



A (3) alatti hangszínekpen a *l'Etna* 'az Etna' szó látható (mely a korpusz egyik példamondatából van kiemelve), egy Reggio di Calabriából származó húszéves lány kiejtésében (a spektrogram a Praat programmal készült). A szó kiejtésének teljes időtartama (az /l/ névelőt nem számolva) 0,519045 másodperc, az egyes hangoké pedig a következő: /ε/ 0,118781; /t/ 0,215604; /n/ 0,05989; /a/ 0,12477. A felvételek között ez a /t/ mutatkozott a leghosszabban ejtett zárhangnak. A felpattanás utáni zörejben egy egészen rövid svá is felfedezhető, vagyis a hangszínekp megfelel az imént használt ['et:Vna] átírásnak. A fonológiai következtetésekkel összefüggésben (4) alatt feltüntettem az *Etna* szó potenciális olasz kiejtésének szótagszerkezeti ábráját.

(4)



A zárhangot követő üres nukleusz feltételezésével az *Etna* szó felszíni szerkezete három szótagúvá válik, mint a (4)-es ábra mutatja. Leginkább a hangsúlyos szótag szerkezete érdekes: az olaszban ugyanis a hangsúlyos szótagnak nehéznek kell lennie (ami azt jelenti, hogy súlya minimum két mora), ám az olasz fonológia elméleti leírásaiban az olasz szótag súlya két morában van maximalizálva, tehát a hangsúlyos szótag súlya az olaszban pontosan két mora

(vö. Krämer 2009: 179). Ebből az következik, hogy az *Etna* szó első szótagjának nehéznek kell lennie, ám nem tartalmazhat egyszerre hosszú magánhangzót és kódamássalhangzót is, tehát az *[ϵ :t:Vna] felszíni alak nem jöhet számításba. A (4)-es ábrán szaggatott vonalak jelzik, hogy a hangsúlyos szótag magjának második eleme és a kódája kiegészítő eloszlásban állnak. A szótagszerkezeti ábrából általánosságban pedig az következik, hogy az *Etna* szónak két lehetséges felszíni szerkezeti kimenete, azaz jónak elfogadható olasz kiejtése van: a hosszú magánhangzóval ejtett [ϵ :t:Vna] és a hosszú zárhanggal ejtett [ϵ :t:Vna]. Ebben a megközelítésében tehát azt feltételezem, hogy az utóbbi megoldás csak délolasz beszélők kiejtésében fordulhat elő, míg az előbbi a nem délolaszokéban, illetve alkalom adtán a délolaszokéban is.

A zárhang geminációját ebben az esetben a szóhangsúly helyzete indokolja. Ez ugyanakkor hiányos magyarázat, ugyanis a korpusz adataiból kiderül, hogy a TC-csoport T-tagja nem csak hangsúlyos szótagban geminálódhat, pl.: az *Ètna* szó mellett az *etnìa* 'nemzetiség' szóban szereplő TC is potenciális bemenete a geminációnak: [et:V'ni:ja]. Ebben a megközelítésben a hangsúlytalan helyzetben történő gemináció indokolatlanná és estlegessé válik: ha OT-elemzést készítünk az adatok alapján (l. a 3.2. pont 5-ös ábrája), az elemzésnek mindig két optimális kimenetele lesz, az /*etna*/ esetén [ϵ :t:Vna] és [ϵ :t:Vna] (itt a geminációt a szótagsúly indokolja, a magánhangzó vagy a mássalhangzó geminálása közötti választás pedig dialektális vonás), míg az /*et'nia*/ esetén [et:V'ni:ja] és [etV'ni:ja] (itt viszont a geminációt nem indokolja semmi). Másrészt, ez a fajta magyarázat azért sem kielégítő, mert ha minden /TC/-kapcsolat felszíni szerkezetében feltételezünk hipotetikus V-pozíciót, akkor a T geminációjára úgy kéne tekintenünk, mint a svá-epentézis kísérő jelenségére. Ugyanakkor az adatokból kiderül, hogy a T-tag C előtti felpattanása nem minden esetben jár svá-betoldással: a 2. pontban közölt adatok közül svá csak az esetek 33%-ában, az 54-ből 18-ban fordult elő; a gemináció (illetve a T-tag zárszakaszának megnyúlása) pedig minden esetre jellemző volt.

3.2 Második megközelítésben: /TC/ mint kapcsolat

A 3.1. pontban bemutatott elemzés hiányosságai miatt kiindulva ebben a pontban a gemináció jelenségét teljesen más oldalról közelítem meg. A TC-csoportra ezúttal mássalhangzó-kapcsolatként tekintek, amely a délolasz kiejtésben csak úgy jelenhet meg, ha első tagja gemináta. Ez a fajta mássalhangzócsoporthoz nem ismeretlen az olasz fonotaktika számára, ugyanis az olasz nyelvben előfordulnak jól formált TTC-kapcsolatok, amennyiben a kapcsolat C-tagja likvida (továbbiakban TTR; vö. a tanulmány 2.1-es pontjával), pl.: *fabbro* [ϵ 'fab:ro] 'kovács', *elettrico* [e'let:riko] 'elektromos', *applauso* [ap':lawzo] 'taps' stb. Az olasz déli változataiban ráadásul magasabb a TTR kapcsolatok előfordulása, ugyanis délen a /b/ minden környezetben geminataként jelenik meg (vö. Ledgeway 2009; Loporcaro 2013), így a déliek több olyan TR-kapcsolatot is hosszú zárhanggal ejtenek, melyeket a nem délolaszok nem, pl.: *Calabria* (délol.) [ka'lab:rja], *libro* (délol.) [ϵ 'lib:ro] 'könyv', *problema* (délol.) [prob':le:ma] 'gond' stb.

A következőkben optimalitáselméleti keretben fogok elemzéseket végezni a fonetikailag jól formált TTR és a fonetikailag rosszul formált TTC-kapcsolatok fonológiai viselkedésének összevetésére. Az (5) alatti táblázatban az *Etna* és a *libro* 'könyv' szavak optimális olasz kiejtését elemzem.

(5)

	/ 'etna/	*TC(ONSET)	FOOT=μμ	CODACOND	PARSE-σ
a.	(ε:).tna	*!			*
b.	(εt).na			*!	*
c.	(εt).tna	*!			*
d.	(εtt).na		*!	*	*
e.	☞ (εt).tV.na				**
f.	☞ (ε:).tV.na				**
g.	(ε:t).na		*!	*	*
	/ 'libro/				
h.	(li).bro		*!		
i.	☞ (li:).bro				*
j.	(lib).ro			*!	*
k.	☞ (lib).bro				*
l.	(libb).ro		*!	*	*
m.	(lib).bV.ro				**!
n.	(li:).bV.ro				**!

(6)

- FOOT=μμ: Minden láb súlya pontosan két mora (Krämer 2009: 179).
- PARSE-σ: Minden szótag valamely láb része (Krämer 2009: 179).
- CODA CONDITION: Kódában csak zengőhang vagy egy gemináta fele állhat (Krämer 2009: 137).
- *TC(ONSET): Zárhang előtagú mássalhangzócsoportok nem szerepelhetnek szótagkezdetben.

Az (5)-ös táblázat az / 'etna/ és a / 'libro/ bemeneti alakok OT-elemzését mutatja be a (6) alatt feltüntetett fonotaktikai korlátok segítségével. A táblázat első oszlopában felsorolt lehetséges kimeneti alakokban a láb határait zárójelek jelzik. A táblázat legfelső sorában kiskapitális betűvel írva az OT-korlátok szerepelnek, melyekre a következő sorrendet állapítottam meg: *TC(ONSET), FOOT=μμ » CODACOND » PARSE-σ. A *TC(ONSET) korlátban szereplő TC alatt itt az olasz nyelvben rosszul formált zárhangcsoportok értendők, tehát a korlát nem érvényes, ha C likvida. A CODACOND korlát általában nyelvspecifikus értelemben használatos, jelen esetben az olaszra van konfigurálva. A csillaggal jelölt mezők azt jelentik, hogy az adott mezővel vízszintes kimeneti alak megsértette a függőlegesen ugyanahhoz a mezőhöz tartozó OT-korlát követelményeit. Ha a csillag után nem szerepel felkiáltójel, a sérelem semmi

negatív következménnyel nem jár, és az alak folytatja útját az elemzésben, a felkiáltójel ellenben azt jelzi, hogy az adott alak kiesett az elemzésből. A kihullott alakokat szürke háttérű mezők különítik el az elemzésben még résztvevő alakoktól. Az elemzés optimális kimeneteleit jobbra mutató kéz jelzi.

Az /'ɛtna/ bemeneti alak (5) alatti OT-elemzése pontosan ugyanazt mutatja, mint a szó (4) alatt ábrázolt szótagszerkezete. A T és a C közötti üres V pozíció felvételét az elsőként rangsorolt *TC(ONSET) korlát indokolja, ennek a korlátnak a bevezetését pedig a CODACOND, amely nem engedélyezi, hogy a TC-csoport előtagja kódában jelenjen meg, vagyis tiltja TC heteroszillabikuságát. A PARSE- σ jelöltségi és hűségkorláti szerepet is ellát, mert ha egy kimenetben szótagbeoldás történik a bemenethez képest, az megnöveli a hangsúlytalan szótagok számát, és a kimenet ez által még egyszer megsérti a PARSE- σ korlátot. Az /'ɛtna/ elemzésében ugyanakkor ez nem jár következményekkel, mert a PARSE- σ a legalacsonyabbra rangsorolt korlát, és az elemzésben akkor lép életbe, mikorra már kettő híján minden potenciális kimeneti alak kiselejteződött. Mivel az (5/e) és (5/f) alakok egyaránt kétszer sértik meg a korlátot, nem esnek ki az elemzésből, és mindketten a bemenet optimális kimeneteleinek számítanak, mint az a (4) alatti szótagszerkezeti ábrából már korábban kiderült.

Ugyanez a korlátsorrend más eredményre vezet a /'libro/ bemeneti alak elemzésében, mégpedig abból az okból kifolyólag, hogy a *TC(ONSET) korlát nem vonatkozik likvidát megelőző zárhangokra: az (5/h, i, k) alakok ezért nem sértik meg a korlátot, ellentétben az (5/a, c) alakokkal. Az OT-elemzés ugyancsak két győztes kimenettel szolgál: (5/i) és (5/k), azaz ['li:bro] és ['lib:ro], az előbbi az észak- és középolasz, az utóbbi a délolasz regionális köznyelvre jellemző ejtismód.

Az (5) alatti OT-elemzés még nem mutat újdonságot a 3.1. pontban leírtakhoz képest, ám megalapozza a soron következő elemzéseket. A (7) alatti OT-elemzés célja, hogy a gemináció kiváltó okát függetlenítse a szóhangsúly helyzetétől, azaz a FOOT= $\mu\mu$ korláttól, valamint hogy valódi mássalhangzókapcsolatként elemezze a TC-csoportot, üres nukleusz feltételezése nélkül. Ehhez új korlátokat vezetek be, az eddig látott korlátok sorrendjét is némileg átrendezve. Az így létrejövő elemzés egyik előnye, hogy az eddigi kettő helyett csak egy optimális kimenetele lesz, kivédve az optimális alakok közti választás esetlegességét, valamint dialektusspecifikussá válik, jól láthatóvá téve az észak- és a délolasz regionális köznyelv ejtéskülönbségeit. A (7) alatti táblázatban szintén a *libro* és az *Etna* szavak kiejtését elemzem, de ezúttal csak a délolasz regionális köznyelvi változatot. Az OT-elemzés célja a szótagkezdő és nem szótagkezdő TC-csoportok viselkedésének megfigyelése lesz, (8) alatt adom meg az új OT-korlátok jelentését.

(7)

	/libbro/	MX -IO	*TC (ONS.)	PRS-σ	C.COND (GEM.)	C.COND (SON.)	F _{T=μμ}	DP - IO
a.	(li:).bro	*!		*				*
b.	(lib).ro			*	*!	*		
c.	☞ (lib).bro			*		*		
d.	(libb).ro			*		**!	*	
e.	(lib).bV.ro			**!		*		*
f.	(li:b).ro			*	*!	*	*	*
	/ˈɛtna/							
g.	(ɛ:).tna		*!	*				*
h.	(ɛt).na			*	*!	*		
i.	(ɛt).tna		*!	*		*		*
j.	☞ (ett).na			*		**	*	*
k.	(ɛt).tV.na			**!		*		**
l.	(ɛ:t).na			*	*!	*	*	*

(8)

- MAX-IO: Az output nem vehet el az inputból (nincs törlés).
- DEP-IO: Az output nem tehet hozzá az inputhoz (nincs betoldás).
- CODACOND (SONORANT): Kódában csak zengőhang állhat.
- CODACOND (GEMIMATE): Kódában csak gemináta vagy gemináta egyik fele állhat.

Az (7) alatti elemzés első szembetűnő különbsége az (5) alattihoz képest a *libro* szó bemeneti alakja, mely ezúttal inherens geminátát tartalmaz: /'libbro/. Ennek indoklása, hogy a (7)-es elemzés (az 5-össel ellentétben) nem az összes olasz beszélő számára jól formált alakokat vizsgálja, hanem csak a délolaszokét, a délolasz dialektusokban (és a regionális köznyelvben) pedig a /b/ fonéma csak geminátaként fordul elő. Az újonnan bevezetett OT-korlátok között megjelenik a két legalapvetőbb hűségkorlát: (8/a, b). Ezek sorrendje (miszerint a MAX-IO a legmagasabbra, a DEP-IO pedig a legalacsonyabbra lett rangsorolva) az olasz nyelv „konzervativizmusából” adódik, az olaszt Marotta (2008: 236) egyenesen a legkonzervatívabb újlatin nyelvnek nevezi. Az olasz nyelv szinkrón konzervativizmusa igen fontos szerepet kap a TC-ben megfigyelt geminációs folyamat interpretációjában, mert erre vezethető vissza, hogy az adatközlők inkább hozzátoldanak a szavakhoz, mint elvesznek belőlük. Az olasz (jelenleg pedig a délolasz) fonotaktikában tehát cél, hogy egy mélyszerkezeti alak minden eleme megőrződjön a felszíni szerkezetben, vagyis ne kerüljön sor törlésre: ez indokolja a hűségkorlátok rangsorát a (7)-es elemzésben, ahol a betoldás tiltása az utolsó, míg a törlés tiltása az első helyre került. Továbbá ezért esik ki a (7/a) kimenet az első helyen a /'libbro/ elemzéséből ([ˈli:.bro], amely a *libro* szó sztenderd olasz, illetve nem délolasz ejtőmódja).

A (7)-es OT-elemzés legfontosabb újítása az (5)-öshöz képest, hogy kétféle bontja a CODACOND korlátot, a „kóda kondíció” olasz fonológiában

érvényes feltételei szerint: a (8/c) korlát kódában csak zengőhangok jelenlétét engedélyezi, a (8/d) pedig csak geminátákét, illetve szótaghatár által kettévágott geminátákét. Ez a javaslat vitába száll Krämer (2009: 137–140) néhány olasz kódára vonatkozó megállapításával, de számos fonológiai érv támasztja alá (többek között a zöngésségi hasonulás működési feltételei az olaszban), melyekkel egy másik tanulmányban foglalkozom (Huszthy 2015). A CODACOND megbontásának legfontosabb következménye az lesz, hogy indok-lást nyernek a TC-kapcsolatok feloldásában történő dialektális különbségek, de erre csak a következő OT-elemzés kapcsán fogok rátérni (l. 9).

A (7) alatti elemzésben a korábban használt OT-korlátok sorrendje is átalakul, az új korlátsorrend a következő: MAX -IO » *TC(ONSET), PARSE-σ, CODACOND (GEM.) » CODACOND (SON.) » FOOT=μμ » DEP - IO. Azzal, hogy a FOOT=μμ korlát hátrébb kerül a rangsorban, a szóhangsúly helyzete nem lesz többet befolyással a geminációra, így a jelenség a hangsúlytalan szótagban szereplő TC-kben is indokolttá válik. A gemináció kiváltója tehát nem a szótagsúly hangsúlyra való érzékenysége, hanem a (6/b, d) és a (8/c, d) korlátok interakciója: a gemináció így nem opcionális megoldási lehetőségként tűnik fel a hangsúlyos szótag nehezzé tételére, hanem javító stratégiaként, mely feloldja a TC-kapcsolatokban észlelt fonotaktikai akadályt.

Az új korlátsorrendben a CODACOND(SON.) elé rangsorolt PARSE-σ korlát meggátolja, hogy a kimenetekben szótagbetoldás történjen. Ez nem azt jelenti, hogy a TC-csoportokban a T nem pattan fel a C előtt, hanem azt, hogy a fonetikai felpattanást fonológiailag nem svá-epentézisként értelmezem. A T felpattanását a fonológiai elemzésben nem is ábrázolom, és a svá-epentézist teljesen opcionálisnak tekintem. Ez által a fonetikailag rosszul formált /TC/-t fonológiailag lehetséges kapcsolatként fogom fel az olaszban, akkor is, ha akusztikai szinten a két mássalhangzó nem koartikulálódik, hanem egymást követően ejtődik.

A /'libbro/ bemeneti alak (7) alatti OT-elemzéséből kiderül, hogy a jól formált /bbr/ mássalhangzó-kapcsolat optimális szótagolása a délolaszban [b.br], az /'etna/ bemeneti alakban található rosszul formált /tn/-csoporté pedig [tt.n]. Az első esetben a gemináta már a mélyszerkezetben jelen van, a második esetben a gemináta a felszíni szerkezetben jön létre, és a gemináció a kódában történik meg. Ebben a helyzetben a geminációnak az a szerepe, hogy meggátolja a bemenet bármely elemének elvételét, tehát a szegmentumtörlés elkerülésének érdekében a fonetikailag rosszul formált mássalhangzócsoport akusztikusan bonyolultabbá, de fonológiailag jól formálttá válik. Ez összhangban van azzal az általános hangtani megfigyeléssel is, miszerint gemináta mellől nehezebb törölni.

A tanulmányban közölt két utolsó OT-elemzés a Dél-Olaszországban (9) és az Észak-Olaszországban (10) beszélt regionális köznyelv fonológiai különbségeire világít rá a TC-kapcsolatok feloldásában. A táblázatokban a *tecnico* /'tekniko/ 'szerelő' szó délolasz és északolasz optimális felszíni szerkezeti formáját elemzem.

(9) Déli változat:

/tɛkniko/	MX -IO	*TC (ONSET)	PRS-σ	C.COND (GEM.)	C.COND (SON.)	F _T =μμ
a. (tɛk).ni.ko			**	*!	*	
b. (tɛ:k).ni.ko			**	*!	*	*
c. (tɛ:).kni.ko		*!	**			
d. ☞ (tɛkk).ni.ko			**		**	*
e. (tɛk).kni.ko		*!	**		*	
f. (tɛk).kV.ni.ko			***!		*	
g. (tɛ:).kV.ni.ko			***!			
h. (tɛn).ni.ko	*!		**			

(10) Északi változat:

/tɛkniko/	MX -IO	*TC (ONSET)	PRS-σ	C.COND (SON.)	C.COND (GEM.)	F _T =μμ
a. ☞ (tɛk).ni.ko			**	*	*	
b. (tɛ:k).ni.ko			**	*	*	*!
c. (tɛ:).kni.ko		*!	**			
d. ☞ (tɛkk).ni.ko			**	***!		*
e. (tɛk).kni.ko		*!	**	*		
f. (tɛk).kV.ni.ko			***!	*		
g. (tɛ:).kV.ni.ko			***!			
h. (tɛn).ni.ko	*!		**			

A (9, 10)-es táblázatokban közölt OT-elemzések azt feltételezik, hogy a TC-kapcsolatok feloldásában a délolasz regionális köznyelv alapvetően különbözik az északolasztól, amennyiben a CODACOND korlátok fordított sorrendben működnek. Az délolaszban a sorrendjük CODACOND (GEM.) » CODACOND (SON.), míg az északolaszban CODACOND (SON.) » CODACOND (GEM.). Ezt az elvi megállapítást több gyakorlati érv is alátámasztja, melyek közül esetünkben a legfontosabb, hogy a délolaszban a mélyszerkezeti /TC/-kapcsolatok a felszínen [TTC]-ként jelennek meg, a T tag geminálódásával, míg az északolaszban [TC]-ként, gemináció nélkül.

A (9, 10/f, g) alakok ugyan kiesnek az OT-táblázatokból, ám ez nem a T felpattanásának hiányát jelenti C előtt, hanem hogy a svá-epentézis opcionális folyamat, amely teljesen független a délolasz kiejtésre jellemző T-geminációtól. Emellett a MAX -IO korlát első helyen történő rangsorolása azt feltételezi, hogy a regresszív hasonulás már nem produktív feloldása a TC-kapcsolatoknak, ezért esnek ki az elemzésekből a (9/h) és a (10/h) alakok.

A (9) és a (10) alatti OT-elemzések eredménye, hogy a TC-csoportok, fonetikai rosszul formáltságuk ellenére, fonológiaiilag felfoghatók mássalhangzó-kapcsolatként, melyek a délolasz változatokban csak úgy jelenhetnek meg a felszínen, ha a T-tag gemináta: /TC/ → [TTC]. A /libbro/-típusú szavakban, melyek TTR-kapcsolatot tartalmaznak, a gemináta már mögöttesen jelen van a

szavak szerkezetében, ezért tud kettészótagolódni: ['lib.:ro] (l. 7/c). A TC-helyzetben létrejött gemináták ugyanakkor nem tudnak kettészótagolódni (l. 7/j; 9/d), ezért pattannak fel a C előtt, ami opcionális svá-betoldást eredményezhet.

4. Konklúziók: a bonyolultabb egyszerűbb

Ebben a tanulmányban az olasz dialektális hangtan egy korábban említetlen jelenségét igyekeztem bemutatni, két egymással teljesen ellentétes oldalról megközelítve. Az olasz fonotaktikában rosszul formált TC-kapcsolatokat megfigyelésem szerint a délolasz beszélők úgy ejtik ki, hogy a T-tagot geminálják. Fonológiai szempontból ezt úgy interpretáltam, hogy egy mélyszerkezeti /TC/ alak a felszíni szerkezetben [TTC]-ként jelenik meg.

Első megközelítésben (l. 3.1.) a geminációt a T és C közötti gyakori svá-epentézisre vezettem vissza. T minden esetben felpattan C előtt, ami svá-betoldással is járhat, ezért a két mássalhangzó között üres szótagmagot feltételeztem: [TVC]. A gemináció ez esetben a svá-betoldás opcionális következménye. A második magyarázat (l. 3.2.) abból indul ki, hogy a gemináció egyáltalán nem opcionális, amennyiben sokkal jellemzőbb az adatokra, mint a svá-epentézis. Ebben a megközelítésben épp a gemináció következménye a svá esetleges betoldódása. Ez az interpretáció azt jelenti, hogy a zárhang geminációja voltaképpen nem más, mint javító stratégia, amely kiejthetővé teszi a délolaszok számára a TC-kapcsolatokat.

A gemináció javító stratégiaként való interpretálása az olasz nyelv szinkrón fonológiai vizsgálataiban is fontos lehet, ugyanis több vitás kérdésben is érvként szolgálhat (például érv amellett, hogy az olaszban az /sC/ mássalhangzócsoportok tautoszillabikusak, l. Huszthy 2015). Ha javító stratégiáról beszélünk, az egyszerűsítést jelent, amit jelen esetben igen nehéz elképzelni, lévén hogy a /TC/ → [TTC] folyamat épphogy a mássalhangzó-torlódás bonyolításának tűnik. A 3.2. pontban kifejtett érveléssel azonban arra szerettem volna rámutatni, hogy a fonetikai bonyolítás fonológiai szempontból lehet egyszerűsítés. Az ok az olasz nyelv említett konzervativitása, mely kontinuumszerűen korlátozza a mássalhangzó-torlódások kiejtését, minél délebbre megyünk, annál inkább. Az olasz anyanyelvűek a mélyszerkezetek valamennyi elemének megőrzésére törekednek a felszíni szerkezetben (ez idegen akcentusukban is jól kimutatható). Erre vezetem vissza a TC-kapcsolatok korábbi, hasonulással való feloldásának szinkroniában való megszűnését. Illetve ennek eredménye, hogy jóval inkább kerül sor szegmentum betoldására (l. svá-epentézis), mint törlésre. A zárhang-gemináció szerepe ebben az esetben a szegmentumtörlés megakadályozásában áll: ha a rosszul formált mássalhangzó-torlódás törlendő tagja geminálódik, akkor törlése könnyebben elkerülhető (mivel a diakroniában jellemző hasonulással való feloldás mindig regresszív, a TC törölhető tagja a T, tehát geminálnia is neki kell).

Az itt közölt tanulmány a megfigyelt hangtani folyamat (/TC/ → [TTC]) első fonológiai leírása és elemzési kísérlete. A jelenség igen érdekesnek tűnik, ráadásul az olasz nyelv fonológiai elemzésében is szerepet kaphat, ezért a

tanulmányozását folytatni tervezem. A folyamat más elemzési szempontok szerint is vizsgálható, a gemináció mértéke például kontinuumszerűen nő Olaszország délebbi részei felé haladva, illetve úgy tűnik, hogy területi eloszlása megegyezik a *raddoppiamento fonosintattico* néven ismert, az olasz hangtan egyik legnagyobb figyelemmel övezett jelenségének területi eloszlásával. A TC-gemináció vizsgálata talán az utóbbi jelenség még pontosabb feltárásához, és új oldalról való megközelítéséhez is hozzájárulhat.

Hivatkozások

- Benincà, Paola–Mioni, Alberto–Vanelli, Laura 1999. *Fonologia e morfologia dell'italiano e dei dialetti d'Italia*. Bulzoni. Roma.
- Bertinetto, Pier Marco–Loporcaro, Michele 2005. The sound pattern of Standard Italian, as compared with the varieties spoken in Florence, Milan and Rome. *Journal of the International Phonetic Association* 35: 131–151.
- Huszthy Bálint 2013. L'accento straniero degli italiani: Esiste un "accento italiano" comune? *Verbum* 14: 167–181.
- Huszthy Bálint 2015. Újraelemezhető-e az olasz nyelv fonológiája az olaszok idegen akcentusán keresztül? In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.): *Lingdok 14*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. Szeged. (Megjelenés előtt).
- Kager, René 1999. *Optimality Theory*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Krämer, Martin 2009. *The Phonology of Italian*. Oxford University Press. Oxford.
- Krämer, Martin 2012. *Underlying representations*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Ledgeway, Adam 2009. *La grammatica diacronica del napoletano*. Niemayer Verlag. Tübingen.
- Loporcaro, Michele 2013. *Profilo linguistico dei dialetti italiani*. Laterza. Roma, Bari.
- Maiden, Martin–Parry, Mair 1997. *The Dialects of Italy*. Routledge. London, New York.
- Marotta, Giovanna 2008. Lenition in Tuscan Italian (Gorgia Toscana). In: de Carvalho, Joaquim Brandão–Scheer, Tobias–Ségéral, Philippe (szerk.): *Lenition and Fortition*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York. 235–272.
- Maturi, Pietro 2002. *Dialetti e substandardizzazione nel Sannio Beneventano*. Peter Lang. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien.
- Mioni, Alberto 1993. Fonetica e fonologia. In: Sobrero, Alberto (szerk.): *Introduzione all'italiano contemporaneo: Le strutture*. Laterza. Roma, Bari. 101–139.
- Nespor, Marina 1993. *Fonologia*. Mulino. Bologna.
- Radtke, Edgar 1997. *I dialetti della Campania*. Il Calamo. Roma.
- Rohlf, Gerhard 1966–1969. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. Einaudi. Torino.

Huszthy Bálint
PPKE BTK Olasz Tanszék
huszthy.balint@gmail.com

A progresszív nézőponti aspektus jellegzetességei és a moldvai magyar nyelvjárás

Kádár Edit – Németh Boglárka

Az ún. nézőponti aspektus kategóriái közül talán a progresszív aspektussal kapcsolatos szemantikai és szintaktikai jelenségeket tárgyalja a leggyakrabban és legátfogóbban a nemzetközi és magyar szakirodalom. Jelen tanulmány célja a progresszív nézőponti aspektus kategóriájának általános és magyar nyelv-specifikus, problematikus kérdéseinek tárgyalása oly módon, hogy a moldvai magyar nyelvváltozatban adathozható nyelvjárás-specifikus jelenségek elemzése egyfajta esettanulmányként szolgál az aspektuselméleti problémák vizsgálatához. A téma kapcsán magyarázatra szorulnak magának a progresszivitásnak az aspektuális funkciói, a kategória magyar nyelvi megvalósulásának, a magyar progresszív szerkezet típus képzésének szabályszerűségei, bemeneti kritériumai és az ún. szituációs aspektusra gyakorolt hatása, valamint a szerkezet típus moldvai magyar nyelvjárásbeli produktivitása és disztribúciós sajátosságai. A vizsgált nyelvjárásban a prototipikus progresszíválási műveletnek minősíthető jelenségeken kívül tetten érhetőek a szerkezet típusnak a sztenderdhez viszonyított atipikus használatai, továbbá nagy számban adathozható az olyan, progresszív alakú szerkezetek, melyek szemantikai-pragmatikai szempontból nem mutatnak szoros összefüggést a progresszíválás műveletével.

A tanulmány felépítése a következő: az alábbi 1. rész a progresszivitással kapcsolatos általános kérdéseket tárgyalja, felvázolva az általunk alkalmazott progresszivitásértelmezést, illetve a jelen tanulmányban kiinduló alapul szolgáló aspektuselméleti keretet; a 2. rész a korpuszt mutatja be; a 3. fejezet a progresszív aspektus moldvai magyar nyelvjárásbeli sajátosságait tárgyalja, a nyelvjárás-specifikus jelenségeket a sztenderd nyelvváltozatban érvényesülő szabályszerűségekkel ütköztetve; a 4. részben a progresszív szintaxisát vázoljuk fel; az 5. fejezet a további kutatást igénylő kérdéseket veszi számba; végül a 6. részben összegezzük az eredményeinket.

1. A progresszivitás és helye az aspektusrendszerben

1.1 A progresszivitás egy kétszintű aspektusmodellben

A progresszív az ún. nézőponti (grammatikai) aspektus imperfektivitás kategóriájának egyik alete (Smith 1991), funkciója pedig, hogy „belülről láttatja” az ige által kifejezett eseményszerűséget: annak kezdő- és végpontját mellőzve, folyamatában ábrázolja az eseményszerűséget (vö. Comrie 1976, Dahl 1985, Smith 1991). Oppozíciós párja, a perfektív aspektus teljességében ábrázolja a predikátum által kifejezett eseményszerűséget, kezdő- és végpontját is tartalmazza: a történést egészét befogja.

Kétszintű aspektusmodelljében Smith (1991) az eseménytipológia szegmensét szituációs aspektusnak (*situation aspect*), a szemléletmódot pedig nézőponti aspektusnak (*viewpoint aspect*) nevezi, ezeknek mibenléte pedig a szerző alább idézett példáival szemléltethető:

- (1) a. Mary walked to school.
'Mari iskolába ment.'
- b. Mary was walking to school.
'Mari épp ment az iskolába.'
- c. Mary walked in the park.
'Mari a parkban sétált.'
- (Smith 1991: 5)

E három példamondatra is érvényes az az általános megállapítás, hogy a szituációs aspektust az ige és annak argumentumai, a nézőponti aspektust pedig leggyakrabban valamilyen grammatikai elem jelöli (vö. Smith 1991: 8). Ebből az is következik, hogy a szituációs aspektust eleve mondat szintű kategóriának kell tekintenünk, amit Smith az olyan mondatpárok eltérő aspektusával indokol, mint (1a) és (1c). Szituációs aspektus tekintetében (1a–b) természetes végponttal rendelkező eseményeket ír le, mindkettő a teljesítmények (*accomplishments*) osztályába sorolható, (1c) viszont természetes végpont nélküli eseményszerűséget ábrázol, és a cselekvések/folyamatok (*activities*) osztályába tartozik. Nézőponti aspektus tekintetében (1a) és (1c) tartoznak azonos kategóriába, hiszen mindkettő totális nézőpontból ábrázolja az adott eseményszerűséget, ezzel ellentétben (1b) részleges nézőpontból ábrázol.

A szituációs aspektus kiválasztása bizonyos jegyek szerint kategorizált, sematizálható szituációtípusok alapján történik, tehát – a lehetséges konceptualizációs különbségeket leszámítva – konvencionálisan adottnak tekinthető. A négy fő kategória a következő: állapotok (pl. *tud spanyolul; boldog* stb.), folyamatok (pl. *fut; almát eszik* stb.), teljesítmények (pl. *tönkreteszi a gépet; iszik egy pohár vizet* stb.) és eredmények (pl. *eléri a hegycsúcsot; felismeri a jegyellenőrt* stb.).

A nézőponti aspektus kiválasztása kevésbé kötött, hiszen annak függvénye, hogy a beszélő mennyit kíván láttatni az ábrázolt eseményszerűségből. Emiatt Smith a nézőponti aspektust találóan egy fényképezőgép lencséjéhez hasonlítja, mivel ezek az aspektuális kategóriák abban különböznek, hogy

az eseményszerűség egészére vagy annak csak egy részére fókuszálnak. Ennek a szegmensnek a fő aspektuális kategóriái a perfektív és imperfektív (ezen belül a progresszív) nézőpont. Smith elméletében a nézőponti aspektus szegmense a szituációs aspektusétól teljesen független rendszert alkot. Eszerint minden mondatnak van nézőponti aspektusa, amely nélkül a szituációtípusra vonatkozó információ nem értelmezhető, vagyis a szemantikai értelmezés számára az eseményszerűségeknek csak a nézőponti aspektusban fókuszált része elérhető.

A perfektív nézőponti aspektusú predikátumok eseményszerűsége az adott eseményszerűség kezdő- és végpontját is tartalmazzák, tehát egységes egészként ábrázolják azt. Ennek a kategóriának a különböző szituációs aspektusokkal való összeférhetősége nyelvenként eltérő mintát mutathat: egyes nyelvekben mindegyik szituációtípusra alkalmazható, másokban pedig csak a [+Dinamikus] jegyűekre. A perfektívvel oppozíciós párt alkotó imperfektív aspektus jellemzője, hogy az adott eseményszerűség egy részét láttatja, és fókuszán kívül esik az eseményszerűség végpontja. Az általános imperfektív aspektus bármely szituációs aspektussal kombinálható, a progresszív aspektus pedig csak a [+Dinamikus] eseményszerűségekkel.

A fentebb említettek közül a folyamat- és a teljesítménypredikátumok képezik a progresszív nézőpontot kódoló szerkezet típusok prototipikus bemeneti kategóriáit, mivel definíció szerint ezek rendelkeznek belülről láttatható folyamatszakkal, azonban a nyelvek ebből a szempontból is eltérő mintákat követhetnek. Néhány nyelvben az eredménypredikátumok időszerűsége nem tartalmaz megelőző folyamatszakaszt (pl. a kínaiában), és így ezek a predikátumok egyáltalán nem kaphatnak imperfektív formát, más esetekben viszont (pl. az angolban vagy egyes orosz eredménypredikátumok esetében) az eredmények időszerűsége tartalmaz ilyen folyamatszakaszt,¹ így ez a kombináció lehetséges, az imperfektív alak viszont az említett folyamatszakra vonatkozik, vö.:

- (2) a. Mary was walking in the park. 'Mari a parkban sétált.' (progr.)
 b. Tom was eating the apple. 'Tamás ette az almát.' (progr.)
 c. We were reaching the top. '(Már épp) értük el a csúcst.' (progr.)
 d. He was winning the race. '(Már épp) nyerte meg a versenyt.' (progr.)

Látható tehát, hogy (2a–b)-vel ellentétben – ahol a progresszív szerkezetek az eseményszerűségeket folyamatukban ábrázolják – a (2c–d)-ben szereplő progresszív alakok a hegycsúcs elérését, illetve a verseny megnyerését megelőző folyamatszakra vonatkoznak, nem pedig magukra az eseményekre (vö. Smith 1991).

¹ Ez a megkülönböztetés problémát jelenthet, illetve további kritériumok bevonását teszi szükségessé az eredmények és teljesítmények kategóriáinak elhatárolása számára, hiszen a megelőző folyamatszakasz különbözteti meg a két aspektuális osztály predikátumainak időszerűségeit.

1.2 A progresszivitás és a kompozicionális szituációs aspektus

A szegmensek egymáshoz való viszonya és az aspektus kompozicionalitása kapcsán az általunk alkalmazott aspektuselméleti keret lényeges eltérést mutat a Smith (1991)-ben leírtakhoz képest: a két aspektuális szint nem tekinthető egymástól függetlennek, mivel a forgalomban levő tesztek alapján (is) a nézőponti aspektus megváltoztathatja a predikátum/mondat (lexikálisan vagy akár kompozicionálisan kódolt) szituációs aspektusát. A nézőponti aspektust ennek megfelelően – bizonyos szempontból a Michaelis (2002)-ben, illetve a de Swart (2000)-ben foglaltakhoz hasonlóan – a mondataspektus meghatározásának fontos részrendszereként, tehát a kompozicionalitás egyik szintjeként tartjuk számon (vö. Németh 2012).

A nézőponti aspektus valóban egy a szituációs aspektusétól különböző szegmens, melynek kategóriáit nem az igék vagy nagyobb egységek inherens szemantikai jegyei határozzák meg, hanem általában valamilyen grammatikai eszköz (morfológiai elem vagy perifrasztikus kifejezés) formájában jelöltek, és funkciójuk, hogy segítségükkel a beszélő az adott predikátumhoz rendelt eseményszerkezet valamely szakaszát vagy az eseményszerűség kvantifikációs jegyei által meghatározott szakaszt helyezi fókuszba.² Amint Smith (1991) és Boland (2006) is rámutat, csak az így fókuszba helyezett eseményszakasz elérhető a szemantikai értelmezés számára. Ebből azonban egyenesen következik, hogy ha egy adott nézőponti kategória, mint például a progresszív aspektus, az ige által kifejezett eseményszerűségnek egy részét helyezi fókuszba, akkor az összetett (több eseményszakaszból álló) eseményeket kifejező igék esetében a nézőponti aspektus az összetett eseménynek csak egy részét helyezheti fókuszba. Egy progresszív nézőponti aspektusú predikátum definíció szerint nem utalhat az általa leírt eseményszerűségnek a kezdő- és/vagy végpontjára, mindez tehát a telikus igék esetében csak azt jelentheti, hogy az adott alak az esemény folyamatszakaszát írja le, nem pedig a teljes eseményt. A

² Ennek kapcsán fontos kiemelni, hogy a szituációs aspektus kategóriáinak kiválasztása sok szempontból a nézőponti aspektus használatának tulajdonított mechanizmusokkal azonos séma szerint történik. A valóságnak ugyanazt az eseményét, pl. egy futás eseményét ábrázolhatjuk folyamatként (*Péter futott*), teljesítményként (*Péter befutott az épületbe*) vagy akár állapotként is (*Péter nagy futásban volt*). Az aspektuális kategóriáknak a beszélő általi kiválasztásával kapcsolatos kérdésekről bővebben l. Smith (1986).

A nézőponti kategóriák kiválasztásával kapcsolatban érdemes megemlíteni a Stutterheim–Carroll–Klein (2009)-ben leírt kísérleti eredményeket, amelyek adaléku szolgálhatnak ehhez a kérdéshez. A vizsgálat egy olyan kísérletre alapsz, melynek lényege, hogy különböző – angol, német és holland – anyanyelvű beszélők vizuális, tehát nonverbalis információ (bizonyos történéseket ábrázoló, vetített bejátszások) alapján ültették nyelvi formába az általuk látottakat, eredménye pedig az az általános következtetés, hogy az említett feladatot azoknak a nyelveknek a beszélői teljesítik leggyorsabban, amelyekben grammatikalizált formája van a progresszív aspektusnak, a grammatikalizált alakot nélkülöző nyelvek beszélői pedig lényegesen több idő alatt oldják meg ugyanazt a feladatot, mivel pl. egy esemény azonosításához több időre van szükség, mint az esemény folyamatszakaszának felismeréséhez és progresszív nézőponti alakból való ábrázolásához (vö. Stutterheim–Carroll–Klein 2009: 205–14).

progresszív események így valójában folyamatok, tehát atelikus jegyű esemény-szerűséget jelölő komplex predikátumok.

Az alábbi (3a) telikus predikátumának progresszív aspektusú párja a telikusság ismert tesztjei alapján is atelikusnak (vö. Smith 1991), tehát folyamatnak minősül, így egyértelműen kijelenthető, hogy végbemegy egy detelicizálási művelet: a progresszív aspektus megváltoztatja a bemeneti alak szituációs aspektusát, mivel az inherens végpont ezekben az esetekben nem elérhető a szemantikai interpretáció számára. Szintén ezt a felfogást támogatja Piñón (1995), azt feltételezve, hogy a folyamatokból (*process expressions*) és eseményekből (*event expressions*) különbözőképpen jönnek létre progresszív alakok: a progresszív folyamatok esetében az aspektusjelölés művelete közvetlenül megy végbe, az esemény bemeneti predikátumok esetében viszont végbemegy egy köztes művelet, a folyamattá konvertálás lépése (vö. Piñón 1995: 162). E konverziós művelet feltételezésének szükségszerűsége arra utal, hogy az eseményigékből képzett progresszív alakok esetében valóban detelicizált predikátumokkal kell számolnunk.

Lényegileg azonos álláspontot képvisel Bertinetto–Delfitto (2000) is, rámutatva, hogy a progresszív és általában az imperfektív aspektus detelicizálja a bemeneti predikátumot. A szerzők érvelése szerint az *écrire sa thèse* 'megírni a dolgozatát' telikus predikátum *il écrivait sa thèse* imperfektív alakja a perfektív *il a écrit sa thèse* alakkal ellentétben elveszíti inherens telikus jegyét, az imperfektív aspektus tehát detelicizál a francia nyelv esetében is (vö. Bertinetto–Delfitto 2000: 191–3). Az efféle adatok azért is lényegesek a szituációs aspektus és a perfektív–imperfektív oppozíció szegmensével kapcsolatos kérdések tárgyalásakor, mivel a francia nyelvet Smith (1991) a két aspektuális szegmens függetlenségének egyik prototipikus példájaként említi.

- (3) a. Tom ate the apple in ten minutes.
'Tamás tíz perc alatt megette az almát.'
- b. Tom was eating the apple for ten minutes.
'Tamás tíz percen keresztül 'ette ('meg) az almát.' (prog.)
- c. *Tom was eating the apple in ten minutes.
'Tamás tíz perc alatt 'ette ('meg) az almát.' (prog.)

Az alábbi (4a–d) példái az ún. *imperfektív/progresszív paradoxon* jelenségét szemléltetik, mely szintén érvként szolgál amellet, hogy a progresszív aspektus „elrejtí” a telikus bemeneti predikátumok inherens végpontját. (Az imperfektív paradoxonról és a szemléltetésére felhasznált eredeti példákról l. Dowty 1979.)

- (4) a. Between 9.20 and 9.22, Tom was eating the apple, but he didn't eat it.
'9.20 és 9.22 között Tamás javában ette az almát, de nem ette meg.'
- b. # Between 9.20 and 9.22, Tom was eating, but he didn't eat.
'9.20 és 9.22 között Tamás javában evett, de nem evett.'

- c. Péter 50 másodpercen keresztül (csak) 'futott 'le a domboldalon, de nem futott le.
- d. #Péter 50 másodpercen keresztül futott a domboldalon, de nem futott.

A (4a–d)-ben szereplő példák azt mutatják, hogy a telikus igékből képzett progresszív predikátumok nem feltétlenül implikálják a bemeneti ige által kifejezett esemény megtörténtét (l. (4a) és (4c)), miközben az atelikus igékből képzett progresszív predikátumok mindig implikálják a bemeneti ige által kifejezett folyamat megtörténtét (l. (4b) és (4d)) (vö. Dowty 1979: 133–8). Mindez arra utal, hogy a telikus igékből képzett progresszív predikátumok esetében az inherens végpont, tehát épp az a részesemény, amely telikussá teszi az effajta predikátumokat, kikerül az eredeti eseményszerkezetből, így az esemény folyamatszakasza marad a kimeneti eseményszerkezet egyetlen referenciálisan elérhető eseményszerűsége.

A nézőponti kategóriák szerepével kapcsolatban tehát az az általános megfigyelés tehető, hogy funkcióik között szerepel például az esemény–folyamat minimálpárok létrehozása, vö. (5b–c).

- (5) a. Tom ran. 'Tamás futott.'
- b. Tom ran into the building. 'Tamás befutott az épületbe.'
- c. Tom was running into the building, when I saw him.
 'Tamás futott be az épületbe, mikor (meg)láttam.'

Míg (5a–b) példái (lexikai) szituációs aspektus szempontjából alkotnak oppozíciós párt, (5b–c) a perfektív–progresszív szembenállás révén a (kompozicionális) szituációs aspektus szintjén minimálpárt alkotnak, jelentésük tehát csupán a telikusság jegyében különbözik, oly módon, hogy a mondatokban szereplő predikátumok szemantikája minden más jegy szempontjából azonos. Az efféle példapárok elemei tehát szemantikailag közelebb állnak egymáshoz, mint a lexikálisan kódolt szituációsaspektus-párok, és így képesek (tovább) árnyalni az adott nyelv aspektusrendszerét.

1.3 A progresszivitás nézőponti kategóriája a magyarban

A magyar szakirodalom általában progresszív aspektusúnak tekinti a (6a–d)-ben felsoroltakhoz hasonló példákat, a kategória funkciójaként pedig a referenciaidő intervallumában éppen végbemenő folyamat kifejezését jelöli meg. Kiefer (2006: 93–135) szerint a progresszív és az egyszerű folyamatos aspektus közötti különbség a korlátozott idővonatkozásban áll, illetve annak összes, disztribúciós minta szempontjából tetten érhető következményében.

- (6) a. Anna (éppen) a disszertációján dolgozott, amikor beléptem a szobába.
 b. Anna éppen felolvasott Péternek, amikor...
 c. Anna éppen 'olvasta 'fel a levelet, amikor Péter megérkezett.
 d. A gyerekek éppen 'festették 'zöldre a kerítést, amikor...

(Kiefer 2006: 95–101)

A fenti (6a–d) példákban szereplő predikátumok Kiefer (1992, 2006) és Piñón (1995) alapján progresszív aspektusúnak minősülnek. Kiefer (2006) kiemeli, hogy a folyamatos aspektusú igék esetében kontextus nélkül nem eldönthető az adott predikátum aspektusa, a (7a–b)-ben szereplő példák tehát az *éppen* határozószó, illetve referenciaidőt kifejező mellékmondat hiányában folyamatos és progresszív értelmezést is megengednek. A szerző által említett szabályszerűségeket és a (6–7)-ben idézett példaanyagot, valamint az aspektuális érték ellenőrzésére felhasznált telikusságteszteket figyelembe véve arra lehet következtetni, hogy a fenti megfigyelések a progresszivitásra mint jelentés-elemre általánosan vonatkoznak, tehát a szerző a progresszivitás tárgyalásakor nem szorítkozik a kizárólag a mondatszinten – szórenddel és specifikus intonációs mintával – kifejezett progresszív nézőponti aspektus vizsgálatára.

- (7) a. Anna a disszertációján dolgozott.
 b. Éva a kertben sétált. (Kiefer 2006: 96)

Az idézett munkával ellentétben, tanulmányunkban a progresszivitás kifejezésének (6c–d)-ben szemléltetett típusára koncentrálunk, figyelmen kívül hagyva a (7a–b) típusú, opcionálisan progresszív jelentésű folyamat-predikátumokat, illetve a (8a–b) típusú, egyértelműen progresszív jelentésű, ám állapot aspektusú predikátumokat.

- (8) a. Pista nagy munkában van.
 b. A golyó még mozgásban volt, amikor megláttam.

A progresszivitás mint nézőponti kategória jelölése tehát az ige–igekötő/ igemódosító szórend és az említett intonációs minta együttesével történik.³

Fontos e helyen kiemelni, hogy a progresszív a magyar aspektusrendszerben egy ún. *preaspektuális kategóriának* tekinthető. Johanson (2000) értelmében preaspektuális kategóriák a még nem korlátlanul produktív, azaz nem teljesen grammatikalizálódott szemantikai-aspektuális kategóriák.⁴ Bár a

³ A szórendi mintáról és az aspektus szintaxisával kapcsolatos kérdésekről I. É. Kiss (1992, 2006), Piñón (1995), Alberti (2001), Csirmaz (2006), a szemantikai-pragmatikai és információs szerkezeti kérdésekről pedig I. Maleczki (2001).

⁴ Johanson a következőképpen vezeti be a kategóriát: “*Since there are diachronic developments leading from peripheral constructions without aspectotemporally determining force to highly grammaticalized viewpoint operators, we may in many cases speak of preaspectual items. They do*

különböző nyelvjárásokban a grammatikalizáltság eltérő fokozatai figyelhetők meg,⁵ a progresszív szerkezet típus nem korlátlanul produktív az igekötős vagy az igekötőkéhez hasonló szerepet betöltő igemódosító, telikus predikátumok körében sem. A szerkezetek létrehozásában érvényesülő restriktívok a kompozicionális jelentéssel és az igekötő szemantikai transzparenciájával kapcsolatosak (vö. Kiefer 2006: 93–102).

- (9) a. Éppen 'ment 'át a hídon, amikor a baleset történt.
 b. A gyerekek éppen 'festették 'zöldre a kerítést, amikor...
 c. *Anna éppen 'írta 'meg a munkáját, amikor... (Kiefer 2006: 100–1)
 d. (?) János (épp) 'ette 'meg az ebédet, amikor a postás csengett.
 (É. Kiss 1987: 71)
- (10) a. Péter öt perc alatt lefutott a domboldalon.
 b. Péter öt percen keresztül (csak) 'futott 'le a domboldalon.
 c. *Péter öt perc alatt 'futott 'le a domboldalon.

A (9a–b) példái a szakirodalomban általánosan idézett, jólformált progresszív aspektusú mondatok, a (9c–d)-ben idézett példák pedig azt hivatottak szemléltetni, hogy a magyar progresszív szerkezet típus tárgyaló szakirodalomban (is) eltérő grammatikalitási ítéletek érvényesülnek a kategória sztenderd nyelvváltozatbeli produktivitása és időmódosítókkal való kombinálhatósága tekintetében. A (10)-ben szereplő időmódosító példák alapján elmondható, hogy (10b) progresszív aspektusú predikátuma [–Telikus] jegyű, mivel a (10a)-ban szereplő bemeneti predikátummal ellentétben nem kombinálható határpontos időmódosítóval, határpont nélkülivel viszont jólformált mondatot eredményez.⁶

A magyar progresszív aspektusú egységek dinamikussága ugyanakkor nem kérdéses, hiszen ez a jegy a kategória legalapvetőbb bemeneti kritériuma (amit az is jelez, hogy a progresszivitás lehetőségét – annak szemantikájára alapozva – általában az egyik legfőbb dinamikusságtesztként tartják számon).

not reach the degree of generalization expected from aspectotenses. (...) The more limited the applicability of a preaspectual marker is, the longer its way is to the status of a viewpoint operator" (Johanson 2000: 41).

⁵ Erről l. Wacha (2001).

⁶ A progresszív aspektusú predikátumok időmódosítókkal való kombinációját Kiefer (2006: 102–5) agrammatikusnak tartja pl. a **Péter egész nap mászott fel a fára, amikor...* típusú mondatok alapján. Az agrammatikusság oka a szerző szerint a korlátozott idővonatkozás miatt kötelező időhatározói mellékmondat időmódosítói funkciójában rejlik: egy eseményszerűséget jelölő predikátum csak egyetlen időmódosítóval kombinálható (Kiefer 2006: 103). Az itt idézett mondat agrammatikussága az említett okok miatt valóban vitathatatlan, azokban az esetekben azonban, amelyekben az egyetlen időmódosítói funkciójú elem maga a határpont nélküli időmódosító, mint a fenti (10b) esetében is, a mondat jólformáltnak tekinthető. Hasonló példákat említ Kiefer (2006: 102–105) is az iteratív jelentésű predikátumokra szorítkozva (pl. *Egész nap 'szedte 'össze a holmiját* vagy *Több órán át 'terítette 'szét a betont*).

Az alábbi (11)-ben szereplő példa a *javában* határozószóval való kombináció dinamikusságtesztjét szemlélteti (e teszttípusról l. Kiefer 1992, Wacha 2001, Németh 2012).

(11) Péter javában 'futott 'le a domboldalon, amikor belecsapott a villám a fába.

A fenti példákat és a téma szakirodalmát figyelembe véve tehát a progresszív nézőponti aspektusú predikátumok szituációs aspektus szempontjából egyértelműen folyamatoknak minősülnek, mivel az ismert nyelvi tesztek alapján is [-Telikus, +Dinamikus] jegyűek,⁷ továbbá a magyar progresszív kapcsán is kijelenthető, hogy e preaspektuális kategória esemény–folyamat minimálpárok előállítására képes.

1.4 A progresszív egyéb használatai

Amint az 1.1. részből is kiderült, a szakirodalom speciális esetekként tartja számon a prototipikus progresszív bemeneti kritériumaitól eltérő szabályszerűségeket mutató adatokat. Smith (1991) jelölt imperfektív fókuszként tárgyalja a progresszív aspektusnak a már tárgyalt eredménypredikátumokkal való kombinációját (l. (2c–d)), illetve az ún. rezultatív imperfektívumokat, valamint kitér a szemelfaktív (pillanatnyi eseményt kifejező) igékből képzett esetekre is.

- (12) a. We were reaching the top. ' (Már épp) értük el a csúcst. ' (prog.)
 b. He was winning the race. ' (Már épp) nyerte meg a versenyt. ' (prog.)
 c. Tom was coughing all day. ' Tamás egész nap köhögött. '
 d. I was knocking on his door. ' Az ajtaján kopogtattam. '
 e. John was sitting in a chair. ' János egy széken ült. '
 f. Your socks were lying on the bed. ' A zoknid az ágyon hevert. '

(Smith 1991: 114–6)

A fenti (12a–b)-ben megismételt példák az eredménypredikátum bemenetű, aspektuális koercióval⁸ jellemezhető progresszív szerkezetek kategóriáját szemléltetik. Mivel az eredménypredikátumok pillanatnyi (vagy akként konceptualizált) eseményeket fejeznek ki, nincsen folyamatszakaszuk, így az efféle igékből előállított progresszív csak az eseményt megelőző folyamatszakaszra fókuszálhat (vö. Smith 1991), a szerkezet tehát ilyenkor **proximatív** jelentést kap. Hasonló koerciós művelet történik a szemelfaktív predikátumok progresszív alakjainak használatakor is: a (12c–d)-ben példázott esetekben a

⁷ Az ún. részintervallum-kritériumból kiinduló teszt alapján szintén hasonló következtetésre juthatunk: ha fenntartható, hogy valaki 12:10 és 12:12 között 'futott 'le a domboldalon, akkor ennek a kétperces időintervallumnak a legtöbb osztatára is igaz, hogy az illető 'futott 'le a domboldalon. A részintervallum-kritériumról bővebben l. Vendler (1967), Dowty (1986), Smith (1991), Michaelis (2002) stb.

⁸ Az aspektuális koercióról bővebben l. de Swart 2000.

progresszív alak **iteratív** jelentést kap, azaz a bemeneti predikátum által kifejezett esemény ismétlődését fejezi ki. A (12e–f)-ben példázott, állapot aspektusú bemeneti igéből képzett szerkezetek Smith szerint egy megelőző eseményszerűség eredményét fejezik ki, tehát **rezultatív** imperfektumok.

A progresszív „másodlagos” használatairól a magyar szakirodalomban is szó esik. Az alábbi (13–15)-ben szereplő példák a magyar progresszív jelölt eseteit és disztribúciós sajátosságait szemléltetik.

- (13) a. *Egész nap 'tépte 'szét a leveledet.
 b. Egész nap 'tépte 'szét a leveleidet. (Kiefer 2006: 104)
- (14) 'Rohantam 'le, 'vettem 'elő, 'rúgtam 'be a motort,
 s már Győr felé robogtam. (Wacha 1978: 79)
- (15) a. A hét végén 'jön 'haza Pista.
 b. *Múlt héten 'jött 'haza Pista. (Kiefer 2006: 105)

(13a–b) példái azt szemléltetik, hogy – az angol progresszív működéséhez hasonlóan – a magyarban is **iteratív** jelentést kapnak a pillanatnyi eseményt kifejező igékből képzett progresszív szerkezetek. Amint Kiefer (2006) is rámutat, (13b) iteratív progresszív jelentésű, (13a) agrammatikussága pedig annak tudható be, hogy az egyes számú tárgy kizárja a bemeneti ige által kifejezett esemény ismétlődésének lehetőségét.

A progresszív szerkezet típus (14)-ben példázott, **inchoatív-szekvenciális** használatai – meglátásunk szerint – bizonyos szempontból rokoníthatóak az ún. *riporterjelen*ben megfigyelhető diskurzusmintával, az efféle szerkezetekbe ugyanakkor általában az alábbi (16)-ban szemléltetett módon beilleszthető az *is* partikula, mely ilyenkor szintén gyors egymásutániságot fejez ki.

- (16) 'Rohantam is 'le, 'vettem is 'elő, 'rúgtam is 'be a motort, s már Győr felé robogtam.

A (14)–(15)-ben szereplő mondatokkal Kiefer (2006) azokat az eseteket kívánja példázni, amelyekben hiányzik a progresszív szerkezet típus időviszonyító szerepe. A hasonló esetekben a progresszív predikátumok által kifejezett eseményszerűségek időtartama valóban nem funkcionálhat referenciaidőt specifikáló elemként, így azonban a szerkezet típus ilyenkor épp progresszív aspektuális jelentését veszíti el: (14) progresszív alakú predikátumai egymásutániságot fejeznek ki, és nem szolgáltatnak időkeretet egy további eseményszerűségnek, a (15a) progresszív alakú predikátumához rendelhető időintervallum pedig csak eseményidőként értelmezhető, a propozíció referenciáidejét a mondatban szereplő időhatározó adja, és csak jövő idejű predikátum esetén használatos időviszonyító szerep nélkül (vö. (15b)). A szerző nem ad

részletes magyarázatot a jelenségre, csupán utal rá, hogy a progresszíválás efféle, jelölt eseteiben a szerkezet a beszélő érzelmi érintettségét fejezi ki.

A (15a) típusú adatokban érvényesülő jelentéstípust a továbbiakban **prospektív**ként címkézzük, és alapvető sajátosságaként a kimenet telikusságát és ennek következményeként a kötelező jövő idejű referenciát emeljük ki.⁹

Végezetül a progresszív atipikus használataként fontos megemlítenünk az ún. **proximatív** jelentésű progresszív szerkezettypust is (vö. (17a–b)).

- (17) a. Olyan hideg van/volt, hogy 'fagyunk/'fagyunk 'meg.
 b. Úgy szenved/szenvedett, hogy 'szakad/'szakadt 'meg a szívem.
 c. ?Kizártak minket, és egy órán keresztül 'fagyunk 'meg.
 d. *Kizártak minket, és egy óra alatt 'fagyunk 'meg.

(17a–b) mondataiban a progresszív szerkezet úgy helyezi fókuszba a határpontos (telikus) esemény megelőző folyamatszakaszát, hogy – az angol eredménypredikátumokból képzett progresszívhez hasonlóan – a végpont közelségét fejezi ki. A proximatív jelentésű szerkezetek fontos sajátossága a fent említett prospektív jelentésűekkel ellentétben, hogy esetükben a kimeneti szerkezet atelikus, amint egyrészt a (17c–d)-beli telikusságtesztek, másrészt a jelen idejű predikátumok jelen idejű referenciája mutatja.

A fentiek alapján összegzésképp megállapítható, hogy a progresszív szerkezettypus jelölt használatai között lényegi eltérések vannak: az aspektuális koerció révén iteratív, illetve proximatív jelentésüként értelmezett progresszív szerkezettypus – a prototipikus használathoz hasonlóan – atelikus kimenetet eredményez, így ezeket a progresszív jelölt használatainak, marginális aleseiteinek tekintjük; a szerkezettypus szekvenciális, illetve prospektív használatai azonban nem teljesítik sem az atelikus kimenet, sem az időviszonyítási szerep kritériumát, tehát nem jellemző rájuk a progresszivitás szemantikájának egyetlen lényegi eleme sem, ennek megfelelően ezeket a szerkezeteket nem tekintjük a progresszív valódi aleseiteinek.

⁹ A szakirodalomban adatolt tény, hogy az egyszerű jelen idejű telikus predikátumok kötelezően jövő idejű referenciát kapnak, az atelikusak pedig a jelen idejű referenciának kedveznek (vö. Kiefer 2006).

2. A moldvai magyar nyelvjárás és a „progresszív szórend”

„A csángó mondatnak szórendjében azon meglepő jelenséggel találkozunk, hogy amaz általánosnak hitt törvény, melynek felfedezésével oly lelkesen kiáltotta Fogarasi *Heuréká*-ját, s mely szerint a mondatbeli hangsúlyos résznek okvetlenül meg kell előznie az igét – itt igen sokszor meg van támadva.” (Munkácsi 1881: 201)

Mint fentebb is láttuk, a progresszivitás mint nézőponti kategória jelölése a magyarban az ige–igekötő/igemódosító szórend és egy specifikus intonációs minta együttesével történik. A legkeletibb magyar nyelvjárásokban, a székelyben és a moldvai magyarban feltűnően más az igekötős igék ige–igekötő szórendjének disztribúciója, mint a mai magyar sztenderdében, olyan értelemben, hogy olykor akkor is ezzel a mintázattal találkozunk, amikor a sztenderd igekötő–ige sorrendet kívánna. Először¹⁰ talán Fogarasi János figyel fel a jelenségre Kriza székely népköltészeti gyűjteménye kapcsán (Fogarasi 1865: 46), de nem sokkal később, a *Magyar Nyelvőr* első 22 évfolyamában¹¹ kibontakozó szórend vita, mely a kor legjelesebb nyelvészeit vonultatja fel, szintén több cikkben tárgyalja a kérdést. A XIX. század végének és a XX. század első felének szakirodalma (néhány kivétellel, pl. Munkácsi 1881: 201) jellemzően mind a székely, mind a moldvai magyar nyelvváltozatban megőrzött régiségnek tekinti az ige–igekötő szórendnek a sztenderd szabályaival le nem írható megjelenéseit (pl. Simonyi 1884: 358–60; Rubinyi 1901: 115, 1902: 6–7; Molecz 1900: 23–24, 26–28, 45, 80; Horger 1934: 169). Hasonlóan a TNy is már az ómagyarból adatolja az ige–igekötő(előzmény) mintát (l. Wacha 1991: 630, Wacha 1992: 185), mely – a szerző szerint – a mai sztenderdnek megfelelő igekötő–ige mintázattal fakultatív módon váltakozhat (Wacha 1992: 186).

A progresszív felől nézve jelen tanulmányban elsődlegesen annak kívánunk utánamenni, hogy ezeknek a mai sztenderdtől eltérő ige–igekötő mintázatoknak van-e közülük valamiféle nézőponti aspektusjelöléshez,¹² pontosabban, hogy a szerkezet különböző használati módjai a progresszivitásnak mint általános nézőponti kategóriának a speciális megvalósulásai-e a moldvai magyarban.

¹⁰ A kérdés leíró szakirodalmának részletes ismertetését l. Kádár (2007)-ben.

¹¹ 1872-től (vö. az I–XIV., XVIII., XIX–XXII. évfolyamokat).

¹² Történetileg ugyanis ennek az ige–igekötő szórendi mintának a folyamatban levés kifejezésével való összekapcsolása nem lehet túl régi, hiszen kódexeinkben (pl. Jókai-kódex, Érdy-kódex) még nem jelöl folyamatosságot az, ha az igekötő az igéhez képest posztpozícióban szerepel (vö. Wacha 1994: 17, idézi Pátrovics 2002: 484).

2.1 A korpusz

Jelen vizsgálat kopuszául Tánzos Vilmos néprajzkutató *Csapdosó angyal* c. kötete szolgál (Tánzos 1999), amely moldvai archaikus imádságok gyűjteményét tartalmazza úgy, hogy a gyűjtő megkísérli bemutatni nemcsak magukat az imaszövegeket, hanem ennek a műfajnak az életterét is. Annak a mentális- és szövegkörnyezetnek a bemutatása, amelyben ezek az imádságok élnek, olyan módon valósul meg, hogy a gyűjtő egy-egy adatközlő hangszalagra rögzített imaszövegeit a rájuk vonatkozó beszélgetésekkel együtt közli. A közölt anyag a csángó csoportok földrajzi-kulturális rétegződése szerint van csoportosítva (északi, a déli és a székelyes csángók), az ezen belül található egyéni imarepertoárok bemutatása az adatközlő nevét, születési évét, valamint a gyűjtés helyét és időpontját is tartalmazza. Ekképp a kötetből kinyerhető adatok lehetővé teszik egyrészt a nyelvföldrajzi perspektíva érvényesülését, másrészt egyazon adatközlő eltérő nyelvallapotokat tükröző szövegprodukcioit – beszélt nyelvi és (véltetően egy korábbi nyelvallapotot tükröző) imádság- és liturgikus szövegeit – teszi összevethetővé.

Noha a korpusz nem elég nagy ahhoz, hogy az adataiból messzemenő következtetéseket lehessen levonni (az archaikus imádságok és liturgikus szövegek hozzávetőlegesen 15 000 szövegszónyiak, az interjúszövegek pedig körülbelül 25 000 szövegszót tesznek ki), ez az egyetlen olyan moldvai magyar korpusz, amely egy archaikusabb nyelvallapot szövegeit és az ezeket használó beszélők mai szövegprodukcioinak összehasonlítását lehetővé teszi. Arra ugyanis már korábbi vizsgálatok nyomán rámutattunk (Kádár 2007),¹³ hogy a moldvai magyar nyelvváltozatokban feltűnően nagy számban fordul elő az ige-igekötő(/egyéb igemódosító) sorrend¹⁴ olyan esetekben, amelyek nem írhatók le a köznyelvben előforduló ige-igekötő szórendre érvényes szabályokkal. Ott azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy ezek egy komplexebb aspektuális rendszer nyomai, melynek konzerválásához minden bizonnyal hozzájárult a román szórendi minta, továbbá a prezentáló mondatok sémája is közrejátszott fennmaradásukban. Ennek folyományaként jelen vizsgálatunk egyik hipotézise az volt, hogy az archaikus szövegekben százalékarányosan több ige-igekötő mintázattal fogunk találkozni (olyan szintaktikai környezetben, amely a sztenderdben igekötő-ige sorrendet kíván), mint az interjúszövegekben. A számadatok azonban nem igazolták ezt a hipotézist.

¹³ A korábbi vizsgálatokhoz korpuszként Tánzos Vilmos 1993–1995 közötti gyűjtéséből lejegyzett interjúszövegek (identitásvizsgálat háttéranyaga, hozzávetőlegesen 15 000 szövegszónyi korpusz), valamint Ivács Zsuzsa 2002–2003 között készített mélyinterjúinak lejegyzett anyaga (mindegy 50 000 szövegszó az udvarlás, lakodalom, ételkészítés, lopás és a „fermekálás” hiedelme köréből) szolgáltak.

¹⁴ Sem a hivatkozott cikk (Kádár 2007), sem a korábbi szakirodalom (l. az fentebb felsoroltakat) nem számszerűsítette a szövegekben ezeknek a sztenderd szabályának megfelelő igekötős igékhez képesti arányukat.

2.2 A számok

A teljes korpuszban **1322** példát találtunk olyan igeikötős ígére, amely nem tagadó, fókuszos vagy felszólító szerkezetben szerepel;¹⁵ ebből 574 (vagyis az adatok 43,41%-a) az archaikus szövegekből való. Ige–igeikötő sorrend összesen 175 példában (vagyis az adatoknak csupán a **13,22%**-ban) szerepel.

Ami az adatok területi megoszlását illeti, a kisszámú adat miatt erre vonatkozóan sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Az azonban jól látszik, hogy a Tánzos Vilmos klasszikus területi felosztást követő rendszerében az északi csángó korpuszban nagyobb az ige–igeikötő szórendű adatok aránya, az igeikötős adatoknak közel az egyharmadát teszi ki.¹⁶ A Románvásártól északra élő, északi csángókként számon tartott csoport a középkori eredetű, nem székely származású moldvai magyarság utódai (ugyanúgy, ahogy a néhány, Bákótól délre eső faluban élő déli csángók, de míg a déli csángó falvak jó részében székelyek telepedtek rá a népességre, jelentősen megváltoztatva az illető település nyelvét és népi kultúráját, addig az északi csángóság széke-lyekkel való keveredése sehol nem történt meg). Noha a 90-es években a (valamilyen szinten) magyarul is beszélők számát hozzávetőlegesen 8000 főre becsülte Tánzos Vilmos (Tánzos 1997), az asszimilációs folyamatok ezt a régiót érintették a leginkább.

¹⁵ Az infinitívuszi és participiumi igeikötős alakok számbavételétől is eltekintettünk, mert azoknak a szintaxisa a sztenderdben is különbözik a finit igék szintaxisától.

¹⁶ Bodó és mtsai dialektometriai vizsgálata (Bodó–Vargha–Vékás 2012) a moldvai magyar nyelvváltozatok új felosztását adja, amely eltér a klasszikus dialektológiai irodalom izoglosszákra alapozó módszerétől. A szerzők négy területet különböztetnek meg, melyeket (1) északi, (2) Szeret folyása menti, (3) Tázló folyása menti, valamint (4) Tatros folyása menti területeknek neveznek (az elnevezések azonban nem fedik teljes mértékben e címkek földrajzi megfelelőjét, némely település ugyanis, egyik folyóhoz való proximitása ellenére a dialektometriai mérések eredményeként egy másik folyóval megnevezett osztályba tartozhat). Adatainkat ebbe a felosztásba konvertálva azt láthatjuk, hogy – noha ez a kép már jobban mutatja a fokozatokat, de – a kevés északi csángó adat ellenére itt is ebben a csoportban a legnagyobb az ige–igeikötő sorrendű példák aránya.

	igeikötős adat	%	ige–igeikötő sorrend	%
Északi	108	8,16	33	30,55
Szeret menti	190	14,36	21	11,05
Tázló menti	388	29,32	36	9,27
Tatros menti	540	40,81	75	13,88

	igekötős adat		ige–igekötő sorrend	
Északi	106	8,01%	33	31,13%
Déli	147	11,11%	13	8,84%
Székelyes	1061	80,19%	129	12,15%
(Gyimesi)	8		–	
Összesen:	1322		175	13,22%

Ha közelebbről szemügyre vesszük azt a 175 példát, amelyben ige–igekötő sorrendet találunk, először is azt látjuk, hogy hipotézisünket cáfolva a 175 példából csupán 12 (6,85%) származik az archaikus szövegekből, ebből is 10 konjunktívusz. A maradék két példából (ami az adatok **1,14%**-a) az egyik a *szála alá poklokra* szekvenciája a *Hiszekegynek*. Vagyis a kevés adat ellenére az azért jól látszik, hogy a beszélt nyelvi korpuszhoz képest ezek az archaikus adatok elenyésző számban tartalmaznak a sztenderdtől eltérő szerkezeteket az ige–igekötő sorrendjére vonatkozóan. Ezzel természetesen nem tudjuk kizárni azt, hogy ez a moldvai magyar nyelvváltozatban megőrzött régiség lenne (amint azt a szakirodalom egy része feltételezi), könnyen lehet, hogy az interjú-szövegnek nem a mai voltával, hanem a beszéltnyelvűségével állnak összefüggésben a kapott adatok.

A 175 ige–igekötő mintázatot mutató adat a következő típusokat példázza:

- 42 példában (az adatok 24%-ában) van konjunktívusz,
- a maradék 133 adatból 98 (vagyis 73,68%) egyértelműen telikus szituációs aspektusú mondatot eredményez. Így
- atelikus szituációs aspektusú mondatokkal az ige–igekötő sorrendű mondatoknak csak **17,14%**-ában találkozunk.

A fentiekből jól látszik, hogy a moldvai magyar nyelvváltozatban megfigyelt, a magyar sztenderdtől különböző disztribúciójú ige–igekötő szórend nem írható le egységesen, vagyis nem vezethető vissza azonos okra. A alábbiakban az atelikus szituációs aspektusú mondatok leírására vállalkozunk, a konjunktívuszt tartalmazó mondatok, illetve a telikus szituációs aspektusú ige–igekötő szórendű mondatokra csak érintőlegesen térünk ki.

3. A progresszív a moldvai magyar nyelvváltozatban

Mint láttuk (vö. 1.3. alfejezet), a sztenderdben a progresszív korlátozottan produktív: a progresszíválási művelet feltétele a teljesítményigei bemenet, illetve – Kiefer (2006) alapján – az igekötős ige szemantikai transzparenciája. A moldvai magyar nyelvváltozatban a transzparens teljesítményigék mellett (l. (18a)) a

progresszív szerkezet produktivitása kiterjed a nem transzparens teljesítmény-igékre¹⁷ (l. (18b)), valamint az eredményigék egy részére is (l. (18c)).

- (18) a. Nem! Mikor fekszem le, mikor az ájba *mejek fel*, akkor mondom ezt. (Pusztina)
 b. Mikor mejek valamerre, az úton es végig imádkozom. S ha a tehenyeket *fejem meg*, imádkozom, ha magamba vajok, akkor es. (Pusztina)
 c. Máccor mondom az emberemnek, hogy na, fogjunk csak neki, s mondjuk el az olvasót. Akkor elmondjuk az olvasót, s mikor végzettünk, s felajáltam, akkor mikor *fekszem le*, akkor mondom: (Pusztina)

A (18b)-ben példázott nem transzparens teljesítményigei bemenetek esetét illetően – mint már utaltunk rá az 1.3. részben – a sztenderdre vonatkozóan sincs teljes konszenzus a szakirodalomban. Bizonyos szerzők jólformált példának tartják pl. a *meg* igekötős igékből képzett progresszív szerkezetek előfordulásait (vö. É. Kiss 1987: 71, Kenesei 1989: 132), mások pedig a transzparencia erős kritériumát tekintve mérvadónak, agrammatikusnak tartják az efféle eseteket (vö. Kiefer 1992, 2006). Az említett szerzők eltérő álláspontjait és a gyakori beszélt nyelvi előfordulásokat figyelembe véve, a moldvai magyar nyelv-változatban gyakran előforduló (18b) típusú adatokat is a progresszív prototipikus használatának példáiként tartjuk számon, megjegyezve, hogy a szemantikai transzparencia kritériuma e nyelvváltozatban nem működtethető.

A (18c) típusú szerkezetek bemeneti predikátumai a sztenderdben eredményigék, illetve eredményigeként viselkednek, így ezek a szerkezetek elvileg nem minősíthetők prototipikus progresszívnek, hiszen az eredményigék progresszív alakja az eseményszerűséget megelőző folyamatszakaszra utal (vö. 1.1., 1.3. alfejezetek). A fent idézett példát és a hasonló adatokat megfigyelve azonban kiderül, hogy a progresszív predikátumok ezekben az esetekben is rendelkeznek időviszonyító szereppel, tehát referenciaidőt biztosítanak valamely eseményszerűség számára. Mindezek alapján úgy tűnik, a vizsgált nyelvjárásban pl. a *lefekszik* igével kifejezett esemény teljesítményként konceptualizált, így az ige a transzparens teljesítményigékkel megegyező disztribúciós mintát követ.

3.1 A progresszív egyéb használatai a moldvai magyar nyelvváltozatban

A moldvai magyar nyelvváltozatban már a 19. század végének és a 20. század elejének nyelvészei adatolják az ún. „majdnem beálló” vagy „inchoatív” szerkezetet (Simonyi 1884, 1902, Horger 1934 stb.), de ezt még a század közepén is Soltész az erdélyi nyelvjárások specifikumának tekinti: „Erdélyben az igekötő fordított szórendje a cselekvés majdnem megtörténését fejezi ki: *Ugy neveltünk*,

¹⁷ A 175 ige–igekötő sorrendű adatból 102 teljesítményige (58,28%), és ebből 60 (58,82%) nemtranszparens.

hogy pukkadtunk meg (Nyr. XXVI, 42.)” (J. Soltész 1959: 207). Horger egy minimálpárral hívja fel a figyelmet a szerkezetre:

- (19) a. Ajan hideg vót, hogy mekfattak.
b. Ajan hideg vót, hoty fattak meg. (Horger 1934: 170)

Noha a sztenderdben a proximatív kifejezésére főként lexikális eszközökkel élünk (pl. *majdnem, szinte*),¹⁸ az [*olyan fáradt vagyok, hogy*] *alszom el, szakad meg a szívem* is köznyelvi (l. még az 1.3. részt). Az alábbi (20a–c) példásor a proximatív moldvai magyar nyelvvaltozatbeli megvalósulásait szemlélteti.

- (20) a. De hát ha veszik a kannát s jőnek bé, hogy a gyermek *hal meg*, akkor magad hagyjad, hajjon meg?! (Degettes)
b. Ő temetett, ő minden, vót tizenhatesztendő. De ojan tisztán magyarul, hogy a szüved *hasadott meg*, mikor ő búcsuztatta el a halottat. (Dormánfalva)
c. [Térden tanították imádkozni a gyerekeket?] Mikor *ültünk le* enni, letérgyeltünk, imádkoztunk. (Frumósza)

A (20c)-ben szereplő példa bizonyos szempontokból eltér a (20a–b) típusúaktól: míg (20a–b)-t a proximatív jelentés prototipikus eseteinek tekinthetjük, (20c)-ben a proximatív olvasat pragmatikai tényezők általi mediáltsága hangsúlyozottabb. A *leül* – akárcsak az előző részben említett *lefekszik* – teljesítmény- és eredményigeként is konceptualizálható, e példa esetében pedig a pragmatikai tényezők az eredménypredikátumként való minősítést favorizálják (annál az oknál fogva, hogy a világról való tudásunk alapján a leülés eseménye nem eshet egybe a letérdelés eseményével). (20c)-ben időhatározói mellékmondatban szerepel az ige–igekötő sorrendű kifejezés, melynek kötőszava, a *mikor* a sztenderdben egyaránt kifejezhet egyidejűséget (pl. *Mikor* (‘miközben’) *buszozom, mindig zenét hallgatok*) és utóidejűséget is (pl. *Mikor* (‘miután’) *hazajön, indulhatunk*), előidejűséget azonban nem (pl. #*Meghalt, mikor* (‘mielőtt’) *odaértünk*). A tárgyalt példa esetében azonban az említett pragmatikai tényezők csak az előidejűség értelmezését engedik meg, tehát az aspektuális koerció eredménye egyértelműen a proximatív jelentés.¹⁹

4. A progresszív szintaxisa

Az adatok értelmezésében abból indulunk ki, hogy a magyarban nincs perfektív (grammatikai) nézőponti aspektus. Ebből fakadóan nincs perfektív–progresszív csak telikus–atelikus oppozíció. Az igekötők szerepe sem a nézőponti, hanem a

¹⁸ Ezek a lexikális elemek nem használhatók deiktikus jelen idejű mondatokban.

¹⁹ Ugyancsak proximatív jelentésű a $V_{\text{múlt}}\text{–volna}$ -igekötő szerkezet is (*Mikor mentünk volna be, akkor vettük észre, hogy zárva van.*), aminek a moldvai magyar nyelvvaltozatban szintén csak ige–igekötő szórend felel meg, múlt idejű vagy konjunktív igealakkal (l. még a (35)-ös példát alább).

szituációs aspektus jelölésében ragadható meg (vö. É. Kiss 2004, 2006, Csirmaz 2006).

Továbbá a progresszív a magyarban egy preaspektuális kategória (bővebben l. Németh 2012: 99–102). Ezzel jól összeegyeztethető az a tény is, hogy nem teljesen produktív (noha egyes nyelvváltozatokban eltérő lehet a produktivitása vö. az 1.3. alfejezetet a 3.1. résszel). A progresszívet tehát egy **művelet**nek tekintjük, amely telikus bemenetből atelikus kimenetet hoz létre. A bemenet függvényében a kimenet kétféle lehet: „valódi” progresszívnek a teljesítményigei bemenetű eseteket tekinthetjük (l. (21)), míg az eredményigei bemenet többnyire proximatív olvasatot eredményez (l. (22)):

(21) Éppen *vette fel* a kabátját, hogy induljon, amikor betoppant a főnöke.

(22) *Szakadt le* a kezem, de akkor is felvittem!

Vannak igék, amelyeket egyes nyelvváltozatok teljesítménynek, mások eredménynek kategorizálnak. A fentiek értelmében ezeknek a progresszív alakjai várhatóan kétértelműek lesznek. Ezt az alábbi, (23) típusú példák igazolják is:

(23) Pista 'esett' össze az éhségtől, amikor rátaláltam.

a. eredményige → 'már majdnem összeesett az éhségtől'

b. teljesítményige → 'éppen esett össze'

Természetesen progresszív jelentést, mint korábban is láttuk, nem csak progresszivalási művelettel, hanem egyéb grammatikai eszközökkel, sőt pusztán kontextuális eszközökkel is ki lehet fejezni. Néhány példát alább (24)-ben láthatunk: (24a)-ban és (24b)-ben igekötős és igekötő nélküli atelikus (folyamat) ige és az *éppen* (~*épp*) kiemelő-nyomatékosító partikula kombinációja, (24c)-ben pedig elsősorban a progresszív jelentésű *lemenőben* adja a progresszív olvasatot és az időviszonyító szerepet a főmondatokban.

(24) a. Mari (*éppen*) *felmosott*, mikor kiléptem az ajtón.

b. Olga (*éppen*) *írt*, amikor a főnök rányitott.

c. A nap *lemenőben* volt, amikor megérkeztünk.

A fent vázoltakat generatív nyelvelméleti keretre legegyszerűbben úgy lehetne lefordítani, ha abból indulnánk ki, hogy, mivel az AspP a (grammatikalizált) nézőponti aspektust kódolja, ez csak akkor épül ki, ha van jelölt nézőponti aspektus a mondatban. (25a)-nak így (25b) elemzését adhatnánk.

- (25) a. Péter 'jött 'le az emeletről, amikor...
 b. ..._{[AspP [[V+Pred]_i + Asp]²⁰ [_{PredP} t_i [_{vP} . . .]]]}

A fenti elemzéssel el lehet kerülni azt (vö. pl. Pap 2007), hogy az Asp⁰ fejhez hol progresszív, hol perfektív jegyet kelljen hozzárendelni, majd azt stipulálni, hogy az egyik esetben ezt le kell ellenőrizni (ezért a perfektív olvasathoz az igemódosítónak [Spec,AspP]-be kell felmozognia), a másikban pedig nem (ezért az igemódosító [Spec,PredP]-be marad, és az ige mozog csak fel az Asp⁰ fejbe). Pap elemzésében az ige Pred⁰-ból Asp⁰-ba való mozgását mind progresszív, mind perfektív értelmű mondatban feltételezni kell.

Ugyanakkor Pap elemzése az alábbi, (26)-beli igekötő–ige sorrendű mondatokról úgy tud számot adni, hogy azt feltételezi: abban egy progresszív jeggyel rendelkező igekötő van, amelyet a progresszív jeggyel rendelkező Asp⁰ fej engedélyez a [Spec,AspP] pozícióban.

- (26) Péter éppen felolvasott, amikor...

A mi elemzésünkben ilyen stipulációra nincsen szükség, hiszen ha atelikus igei predikátumunk van, akkor a mondat atelikus olvasata nem progresszíválási művelet eredményeként áll elő. Ezért ha az atelikus igénk igekötős, akkor sem várunk ige–igekötő sorrendet, hiszen aspektuális projekcióval sem számolunk. Az alább (27a)-ként megismételt (26) példában a *felolvas* ige tárgyatlan (atelikus) használatával találkozunk. A neki megfelelő szerkezetet (27b) mutatja.

- (27) a. Péter éppen felolvasott, amikor...
 b. ..._{[PredP [V+Pred]] [_{vP} . . .]]}

Ugyanennek az igének van egy tárgyias lexikális tétele is, mely már teljesítménypredikátum. Ez ige–igekötő sorrendben mindig telikus (ugyanúgy, ahogy például a tárgyatlan *felmászott* (28b)-ban), és csak progresszíválási művelet során válhatna atelikussá, aminek az ige–igekötő sorrend lenne a szimptomája. (28a) és (28b) példákban az igekötő nem azért van az ige előtt, mert „perfektívál”, hanem mert végpontot ad az igével kifejezett esemény-szerűséghez, ezáltal komplex (teljesítmény)predikátumot alkot az igével, ennek pedig magyarban a PredP a locusa (vö. É. Kiss 2004, 2006). Nézőponti aspektus egyik (28)-ban példázott esetben sincs jelölve, a szituációs aspektus pedig kompozicionálisan áll elő a PredP szintjén.

- (28) a. Péter felolvasta az elnök levelét.
 b. Péter felmászott a fára.

²⁰ Az igeemelés kiváltó mechanizmusának technikai részleteibe nem megyünk bele, ez (az elméleti keret függvényében) többféleképpen is leírható.

Vagyis (27a) és (28a, b) közötti aspektuális különbség nem függ össze az igeikötő pozíciójával,²¹ olyan értelemben, hogy (27a) nem annak ellenére progresszív olvasatú, hogy igeikötő–ige sorrendű, ugyanis a progresszív olvasat itt nem egy progresszivalási művelet eredménye, hanem az atelikus predikátumnak köszönhető, így nem is várunk ige–igeikötő sorrendet.

Elemzésünk számot tud adni arról a korábbi megfigyelésről is, hogy fókuszos mondatok aspektuálisan kétértelműek (vö. Piñon 1995: 165, Kiefer 2006: 64–65 stb.), ahogy ezt (29) is illusztrálja.

(29) PÉTER sétált át a téren (5 perc alatt/amikor harangoztak).

Amint a mondat folytatásából látszik, (29) akár telikus, akár atelikus esemény leírásának tekinthető. Az előbbi esetben a (30a)-beli semleges mondatból vezethető le fókuszemeléssel, az utóbbi esetben egy progresszivalási művelet eredményeként létrejövő, atelikus szituációs aspektusú mondatra vezethető vissza (l. (30b)).

- (30) a. Péter [_{PredP} átsétált a téren].
 b. Péter [_{AspP} sétált [_{PredP} át a téren]].

A fentiek értelmében (29)-cel szemben (31a)-t nem várjuk, hogy kétértelmű legyen, hiszen a tárgyatlan használatú *felolvas* atelikus (szemben a (31c)-ben illusztrált tárgyas *felolvással*, amely pont úgy kétértelmű, mint (29)). A (31a)-beli fókuszos mondatnak megfeleltethető semleges mondatban nincs jelölt nézőponti aspektus (l. (31b)), így aspektuális projekcióra sincsen szükség. Az igeikötő az igemódosítók semleges mondatbeli „kanonikus” pozíciójába (PredP specifikálójába) mozog, ekképp – mint információsan prominens elem – a predikátum elejére eső mondat hangsúly hordozója lesz.

- (31) a. PÉTER olvasott fel (*5 perc alatt/√ amikor bejött az igazgató).
 b. Péter [_{PredP} felolvasott].
 c. PÉTER olvasta fel a levelet (5 perc alatt/amikor bejött az igazgató).

4.1 Miben különböznek a nyelvváltozatok?

Mint a korábban idézett példákból láthattuk, a moldvai magyarban az ige–igeikötő mintázatú példák között vannak olyan predikátumok, amelyeknek az igeikötőjét pusztán telicizálónak (perfektiválónak) minősíti a szakirodalom (pl. Kiefer 1992: 855, Pap 2007: 127, de: Szili 1988). Amennyiben a progresszívet olyan műveletnek tekintjük, amely telikus predikátumból atelikus predikátumot hoz létre, akkor az ilyen igék esetében a progresszivalási művelet elvileg

²¹ Ez ellentétben áll Csirmaz elemzésével, aki az igeikötők létét vagy hiányát a szituációs aspektusra való befolyásukban ragadja meg, a nézőponti aspektust viszont az igeikötő pozíciójával hozza összefüggésbe (l. Csirmaz 2006).

megspórolható lehetne, hiszen a pusztán telicizáló igekötő elhagyása is ugyanúgy atelikus szituációt leíró mondatot eredményezne. Mégis vannak nyelvváltozatok – köztük a moldvai magyar –, amelyben elfogadható az alábbi (32)-es példa:

(32) %János (éppen) 'ette 'meg az almát, amikor...

A nyelvváltozatok közötti különbség vélhetően a „ráfördített költség” mentén írható le. A két stratégia – (i) a telikus ige „lecserélése” a neki megfelelő atelikusra (*megette* → *ette*) és (ii) a telikus igéből progresszíválási művelettel való előállítás az atelikus predikátumnak (*megette* → *ette meg*) – vélhetően egyformán hozzáférhető, és nyelvváltozatonként eltérő lehet az, hogy melyik tekinthető kisebb költségnek, vagyis gazdaságosabb eljárásnak.

5. Az ige–igekötő szórend egyéb esetei a moldvai magyar nyelvváltozatban

Két olyan adatsort azonosítottunk a korpuszban, amelynek esetében az ige–igekötő szórend nem magyarázható progresszíválási művelettel. Az egyik a konjunktívuszos mondatok csoportja, a másik azoké a kijelentő mondatoké, amelyek egyértelműen telikus szituációs aspektusúak. Ezeknek a sztenderdtől eltérő mintázatoknak az elemzésére nem vállalkozunk, csak további kutatási témaként jelöljük meg, érintőlegesen vázolva a problémakört.

5.1 A konjunktívuszos mondatok szórendje

A magyarban morfológiailag nincs különbség a kötőmód és a felszólító mód között. Pontosabban a generatív nyelvészet felszólítással csak a szintaxis szintjén számol, a morfológiában csak kötőmódot feltételez (vö. Farkas 1992). Felszólítás kifejezésére akkor válnak alkalmassá a kötőmódú alakok, ha egy fonológiailag üres imperatív operátor hatókörébe kerülnek (és egy ilyen operátor hatókörében az igének mindenképpen kötőmódúnak kell lennie, vö. Turi 2009, Varga 2011). Ebből az elemzésből levezethető egyrészt a sztenderdbeli felszólító alakok ige–igekötő szórendje, másrészt a kötőmódú mondatok ige–igekötő mintázata is.

A teljes korpuszban azonban csak 87 esetben²² találkozunk a sztenderdnek megfelelő szórendű kötőmódú mondatokkal, 42 adatban a felszólító mondatok jellemző szórendje jelenik meg (ebből 12 példa tekinthető felszólítást idéző függő beszédnek).

²² Ezeknek egy része igekötő–segédige–konjunktívusz mintázatú:

(i) Ha nem tanoltuk meg, terebusaszemet tett anyám, s *reja kellett térgyeljünk* a terebusaszemre. (Pusztina)

(ii) ...oszt nem tudom, ha lesznek vajegy huszan, akik tudnak magyarul. [Öregek?] Öregek. *EI lehet vágják* ökököt, me nem tudnak. (Szeketura)

- (33) Sietek, erőst sietek, kell vigyem az ekevast, hogy *veressék ki* most este. Hetfőn még kell menjek a dologra. (Magyarfalu)

Noha ennek a részleteibe (és főként a szintaxisába) itt nem kívánunk belemenni, de elemzésük során érdemes lehet ezekkel az adatokkal együtt nézni azt is, hogy a (székely és) moldvai magyar nyelvjárásra jellemző a kötőmódjeles alakoknak a használata olyan szövegkörnyezetben is, amelyben a sztenderd kijelentő módú alakot kívánna. Ez statisztikailag túlnyomó többségben olyan mondatokat érint, amelyben a szituációs aspektust eredmény- vagy teljesítményigék fejezik ki,²³ tipikusan igekötő–ige szórenddel. Előfordulhat, hogy a kijelentő funkcióban használt alakok és a kötőmódként használt alakok homonímiájának egyik feloldási lehetősége az, hogy az utóbbiakat a felszólító mód szórendi mintájához asszimilálják (vö. (34)).

- (34) *Meggyűjtsuk, letegyük* tiszta valami helyre, reáhajlunk, reábúvunk, reátakarózunk egy ruvával, felszívjuk azt a füstöt, *járjon* esze münköt, hogy *nyomja ki* az ijedséget belőlünk.

Ugyanakkor a konjunktív alakoknak a moldvai magyarban van egy olyan használata (ha szórványosan is), ami a magyar sztenderdben feltételes módú (időhatározói) alárendelésben valósul meg²⁴ (l. (35) 'mikor mentek volna be'), a románban azonban szintén konjunktív alakot követel.

- (35) Na mennek jókor, mikor *menjenek be* a kapun, a temető kapuján, há né itt egy fehérnép, há mit dolgozik ott a temetőbe. (Lészped)²⁵

A moldvai magyar nyelvváltozatban tehát a proximatív jelentés kifejezésére a kijelentő módú, ige–igekötő szórendű szerkezetek mellett, az azonos szórendű konjunktívuszi alakokból képzett szerkezetek is használhatók (szemben a sztenderddel, ahol konjunktívus nem, csak feltételes módú igealak jelenhet meg ilyen jelentésben, l. még 19. lábjegyzet).²⁶ Ez a funkcionális azonosság mintaként hathat a igekötős konjunktív igealakok szórendjére.

²³ Ld. Kádár (2014).

²⁴ A mai magyarban „kötőmód akkor szerepel, ha irreális, de nem kontrafaktuális a prepozíció kontextusa, míg feltételes módot használunk, ha kontrafaktuális” (Bartos 2008: 86).

²⁵ *Moldvai csángó legendárium*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2007. (710. szöveg)

²⁶ A kijelentő módú igealakot tartalmazó mondatokkal szemben sem a (35)-ben példázott konjunktív, sem a 19-es lábjegyzetben említett (a sztenderdből és a moldvai magyar nyelvváltozathoz egyaránt adatolható) feltételes módú igealakot tartalmazó mondatokban nem működtethetők a bevett (a)telikusságtesztek. Az külön vizsgálatot igényelne, hogy ezekben a példákban a modalitás, a kontrafaktualitás és az aspektus milyen összjátéka adja a proximatív olvasatot. A jelen cikkben ezért csak a kijelentő módú mondatokra szorítkozik az elemzésünk.

5.2 Ige–igekötő sorrendű telikus példák a korpuszban

A fentiek nem adnak számot a moldvai magyar nyelvjárási korpusznak azokról az adatairól, amelyekben telikus olvasatú ige–igekötő sorrendű példákat találunk. Mivel ezek nem minősülnek progresszíválási műveletnek, kiesnek e tanulmány vizsgálati spektrumából, így ennek kapcsán leginkább elkövetkező kutatási kérdéseket és irányokat tudunk megfogalmazni. Ezek egyike a román nyelvi (általános alaptag + módosító) minta hatásának feltérképezése lenne, a másik viszont a magyar sztenderd szintaxisával függ össze, az adatok egy része ugyanis a sztenderben *is*-es kifejezésként hangzana. A (36a–c)-ben példázott esetekben az *is* partikula jelentésváltozás nélkül beilleszthető a szerkezetbe. Azt, hogy a vizsgált nyelvváltozatban is használatos az említett partikulás szerkezet, az alábbi (37a–c) példái szemléltetik.

- (36) a. Ha nem tartod, ha nem mondom elé, akkor *felejtet el*. (Bogdánfalva)
 b. Sz bé esz jöttek! Sz *hántak mindent essze*. (Bogdánfalva)
 c. Elvégeztük az olvasót, s akkor ajáltuk a Boldogságos Szépszűzmárjának, a Páduai Szent Antalnak s a Jézus Szent Szüvinek, hogy ha még élettye van, tériccse a jóra őszentvessége, ha pedig halálra való, akkor legyen az őszentvességinek az ő akarattyá. Más, nem töt belé két óra, három, *hót belé*. (Dormánfalva)
- (37) a. Mikor Máriának mikor elharangozták, akkor ha egy kicsit beszélgettem a fiúval a kapuba, akkor *rikojtott es bé* mámika: „Ani, háj bé, háj bé, nem hallod, hogy harangoznak?” (Forrófalva)
 b. S.K.: S akko azután elvót Szent Erzséhez, asztán *ment es el* hogy mongya meg, hogy né ő anya lesz, s akko Szent Erzi is vót, ő is telibe vót Ian Botezătoruval [Keresztelő Szent János] (Lészped)
 c. ...mikó bedüffentette az csóbe, akko es ment s enkizetort be, záródott automatául, s *pattant es ki* túl a szádánál. (Klészse)²⁷

Mint a számadatokból láttuk, az ige–igekötő szórendű (nem konjunktívuszos) korpuszbeli adatok zöme (73,68 %-a) telikus kimenetet tartalmaz, vagyis bármi is az oka ennek a sorrendnek ezekben a példákban, az egyértelműen nem hozható összefüggésbe a definíció szerint atelikus kimenetű progresszíválási művelettel. A korpusz ide tartozó példáinak egy része egyetlen eseményre vonatkozik (l. (38)), más része pedig eseménysorra (l. (39)):

²⁷ A forrófalvi szöveg Máthé Judit és Király Annamária 2005-ös gyűjtése, a lészpedi Szabó Krisztina és Ferenczi Eszter, a klézsei pedig Dániel Csaba és Vajda Szabolcs interjúinak lejegyzett anyaga. A néprajzos diákok által gyűjtött és lejegyzett interjúszövegek a Kriza János Néprajzi Társaság archívumában találhatóak.

- (38) a. [Ő magyarul énekelt-e?] Oóóó, misa dorsi ('szépen')! Jettek a madzsarak: „Tudsz inekelni?” *Ment fel* az orgonákra, sz osztá inekelt a madzsaroknak. (Szabófalva)
- b. [És amelyik gyermek nem tanulta meg az imádságot?] *Verte meg!* Tették még diókacsra es. De münköt nem tettek le soha, me megértettük a szót. (Magyarfalu)
- c. [A szobából az udvar felé tekingetve:] Nezem a gyermekeket, elmentek-e, me *kacagnak le*, mikor imádkozom magyarul. (Szalánc)
- (39) a. Ahogy a zsoárnak vége lesz, akkor *veszik elé* a pálinkát, s akkor *tisztelik meg*. Egy rendet, kettőt. Az egész világot megtisztelik. (Pusztina)
- b. Éjjel es parcá, parcá érzem, hogy valaki mintha mozgat. S *megebredek*, s akkor veszem az olvasót, *kelek fel*, s immádkodszom. *Allok térgyre*, s végzem. (Dormánfalva)

(36–39)-ban idézett példák közös aspektuális sajátossága az 1.4. részben már említett inchoativitás (melyet az *is* jelentésváltozás nélküli beilleszthetősége is jelez), míg azonban a (38a–c) példái egyszerű inchoativitást fejeznek ki, tehát rögtön beálló eseményszerűsége utalnak, referenciaidejük pedig kontextuálisan vagy egy másik eseményszerűséget kifejező predikátumhoz rendelt időintervallum formájában adott, a (39a, b) példái inchoatív-szekvenciális jelentésűek, és komplex predikátumaik referenciaideje kontextuálisan vagy valamely időhatározó formájában adott. Ez utóbbi típus a sztenderdben is használatos, amint az az 1.4. részben is kiderült.

A fentiek kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy a kimeneti inchoatív jelentésről – akárcsak a sztenderdben – nem tehetők predikciók a bemeneti predikátum szituációs aspektusa alapján. Ezt megfelelően szemléltetik az alábbi (40a–b) példái, melyekben ugyanaz a bemeneti predikátum (40a)-ban progresszív, (40b)-ben viszont inchoatív olvasatot hív elő.

- (40) a. Máccor mondom az emberemnek, hogy na, fogjunk csak neki, s mondjuk el az olvasót. Akkor elmondjuk az olvasót, s mikor végzettünk, s felajáltam, akkor mikor *fekszem le*, akkor mondom: (Pusztina)
- b. jöttek haza, mind a részeg ember: „Jaj, bunika, vessen vizet, bunika, nem még tudok!” *'Feküdték 'le*, ahova találták. Vettem vizet nekik, s egy óra múlva nem vót semmi bajik. (Dormánfalva)

A 3.1. alfejezet (18c) példájában – amit (40a)-ként megismételtünk –, mint már említettük, a progresszív prototipikus használata érhető tetten (annál is inkább, mivel úgy tűnik, a *lefekszik*, *leül* stb. típusú igék által kifejezett események egyaránt konceptualizálhatók eredményként és teljesítményként, jelen esetben pedig teljesítménypredikátumról van szó). A (40b)-ben szereplő szerkezet ezzel ellentétben már inchoatív jelentésű, következésképp az inchoatív szerkezet típus

bemeneti kritériuma csupán a telicitás, nincsenek tehát a bemeneti predikátum szituációs aspektusára (eredmény- vagy teljesítménypredikátum) vonatkozó további restriktciók.

Az előzőektől különböző kategóriába sorolhatók az alábbi (41a–c) példasorban idézett és az ezekhez hasonló egyéb adatok.

- (41) a. Ezekbe isz akodom, met há... ha nem erőssen.. nem erőssen mondjuk.
En isz *vigyitem essze*, met... (Bogdánfalva)
- b. *Jőnek ide* hezzám, s mondom: „Hagyjátok el, me meghalok, s osztá még hova jötök?” (Dormánfalva)
- c. Nem tudok írást, s én azkot nem tudtam fojtatni, met nem tudom az eszembe megtartani. Mikor *érek oda* [a szövegekkel], akkor mondok tíz Üdvezlégy Máriját. (Dormánfalva)

A fenti példákban szereplő progresszív alakú szerkezetek nem jellemezhetők sem egyszerű inchoatív, sem pedig inchoatív-szekvenciális jelentéssel, kimenetük pedig telikus. Nem kétséges ezeknek a szerkezeteknek a habituális jelentése, ám e kvantifikációs jegy önmagában nem magyarázza a telikus kimenetet, és az inchoatív-szekvenciális olvasatot sem zárja ki, amint az a (39) típusú, egyszerre habituális és inchoatív-szekvenciális olvasatú adatokból is kiderül. A kérdés további vizsgálatot igényel, melyre jelen tanulmányban nem vállalkozunk, az azonban valószínűsíthető, hogy a szerkezet típus produktivitásának a prototipikus progresszívétől való sokirányú eltávolodása valamiféle funkcionális kiüresedést jelez, mely az esetleges analógiás túlképzésnek kedvez, ugyanakkor mindehhez hozzájárulhat a fentebb is említett román nyelvi szórendi séma hatása is.

6. Összegzés

Tanulmányunkban a progresszív nézőponti aspektus általános, magyar nyelvi és moldvai magyar nyelvjárársbeli kérdéseit jártuk körül. Az adatok értelmezésében abból indultunk ki, hogy a magyarban nincs grammatikai eszközzel jelölt perfektív nézőponti aspektus, maga a progresszív is preaspektuális kategóriának tekinthető korlátozott produktivitása és a kimeneti szerkezetek változatos szemantikája alapján. Az általunk alkalmazott, az 1.1. részben bemutatott, általános aspektuselméleti koncepció szerint – a Smith (1991) kétszintű aspektusmodelljétől eltérően – a nézőponti aspektus szegmense nem független a szituációs aspektus szegmensétől, olyan értelemben, hogy a nézőponti kategóriák – köztük a progresszív is – részt vesznek a mondat szintű szituációs aspektus kompozicionális kialakításában, és gyakran felülírják a bemeneti szituációs aspektust. A progresszíválás műveletének a forgalomban levő telikusságtesztek alapján lényeges következménye a detelicizálás, tehát az atelikus kimenet. Ennek szimptomája az ige–igekötő szórend, amely – elemzésünk szerint – az igének egy aspektuális fejbe való emelésével áll elő. Aspektuális projekciót csak progresszív esetén feltételezünk, grammatikai

eszközzel jelölt perfektív aspektus nem lévén a magyarban. Az igeekötő mondat szerkezeti pozíciója a VP-t uraló PredP kifejezés specifikálójában van (jelöletlen esetben), így a – progresszív hiányaként értelmezett – perfektív olvasattal együttjáró ige–igeekötő szórend a PredP szintjén áll elő. A folyamat szituációs aspektusú, ige–igeekötő sorrendű példák mögött is ugyanezt a PredP-t feltételezzük. Mivel ezek atelikus olvasata nem progresszíválási művelet eredménye, aspektuális projekciót ezek esetében sem teszünk fel.

A magyar progresszív szerkezet típus bemeneti kritériumainak bemutatásakor kitértünk a szemantikai transzparencia erős kritériumának vitatottságára, illetve a nem transzparens bemenetből képzett szerkezetekkel kapcsolatos, a szakirodalomban és a beszélt nyelvi szövegekben is kimutatható grammatikalitási ítéletekre. A prototipikus progresszíválási művelet bemeneti kritériumaként a telicitást és a durativitást neveztük meg, tehát a teljesítményigei bemenet restriktívóját, ugyanakkor megemlítettük a sztenderdben is adathozható marginális eseteket, az iteratív és proximatív olvasatú szerkezeteket. Kitértünk továbbá a valódi progresszíválási művelettel szemantikai-pragmatikai szempontból összefüggést nem mutató esetekre, az inchoatív-szekvenciális és a prospektív olvasatú szerkezetekre, melyek – a prototipikus progresszívtól eltérően – telikus kimenetet adnak a sztenderdben is.

A nyelvjárási adatok vizsgálata alapján rámutattunk arra, hogy a prototipikus progresszív és a proximatív olvasatú – nagy számban adathozható – szerkezeteken, illetve a sztenderdben szintén használatos inchoatív és inchoatív-szekvenciális jelentésű szerkezeteken kívül gyakori előfordulásuk az olyan, telikus kimenetű szerkezetek is, melyek szemantikailag/pragmatikailag nem rokoníthatók sem a progresszív, sem pedig az inchoatív, szekvenciális vagy proximatív címkével ellátott szerkezet típusokkal. Ezek strukturális és szemantikai sajátosságainak kutatásában fontos tényezőként említettük a progresszív szerkezet típus funkcionális kiüresedését, illetve a román nyelvi minta hatását.

Hivatkozások

- Alberti Gábor 2001. Az aspektus szintaxisa a magyarban. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest. 145–164.
- Bartos Huba 2008. Mód és modalitás a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 105: 80–103.
- Bertinetto, Pier Marco – Delfitto, Denis 2000. Aspect vs. Actionality: Why they should be kept apart. In: Dahl, Östen (szerk.): *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter, New York. 189–225.
- Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára – Vékás Domokos 2012. Classifications of Hungarian dialects in Moldavia. In: Peti Lehel – Tánczos Vilmos (szerk.): *Language use, attitudes, strategies. Linguistic identity and ethnicity in the Moldavian csángó villages*. The Romanian Institute for Research on National Minorities, Cluj-Napoca. 51–70.

- Boland, Annerieke 2006. Tense, Aspect and Quantification. In: Boland, Annerieke: *Aspect, tense and modality: Theory, typology, acquisition*. Volume I. LOT, Utrecht. 35–66.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. CUP, Cambridge.
- Csirmaz Anikó 2006. Particles and a Two Component Theory of Aspect. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht. 107–128.
- Dahl, Östen 1985. *Tense and Aspect systems*. Blackwell, Cambridge MA & Oxford.
- Dowty, David R. 1979. *Word Meaning and Montague Grammar*. Reidel, Dordrecht.
- Dowty, David R. 1986. The effects of aspectual class on the temporal structure of discourse: semantics or pragmatics? *Linguistics and Philosophy* 9: 37–61.
- Farkas Donka 1992. Mood Choice in Complement Clauses. In: Kenesei István – Pléh Csaba (szerk.): *Approaches to Hungarian 4*. JATE, Szeged. 207–224.
- Fogarasi János 1865. Kriza János 'Székely népköltészeti gyűjtemény'-e nyelvészeti tekintetben. *Nyelvtudományi Közlemények* 4: 23–47.
- Horger Antal 1934. *Magyar nyelvjárások*. Budapest.
- Johanson, Lars 2000. Viewpoint operators in European languages. In: Dahl, Östen (szerk.): *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter, New York. 27–187.
- Kádár Edit 2007. Az ige–igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben. In: Maticsák Sándor et al. (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás*. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest – Debrecen. 61–80.
- Kádár Edit 2014. A suksükölés jelenségköre a magyarban. A kötőmódtól az analógiás túlképzésig – alternatív hipotézis. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest – Kolozsvár, 2014. 58–75.
- Kenesei István 1989. Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 105–152.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 799–886.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség – különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Reidel, Dordrecht.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–177.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–43.

- É. Kiss Katalin 2006. The function and the syntax of the verbal particle. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Event structure and the Left Periphery*. Dordrecht, Springer. 129–157.
- Maleczki Márta 2001. Az információs szerkezet, a szintaktikai szerkezet és az aspektus összefüggései a magyarban: a progresszív és az egzisztenciális aspektus. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest. 165–81.
- Michaelis, Laura A. 2002. *Aspectual Grammar and Past-Time Reference*. Routledge, New York.
- Molecz Béla 1900. *A magyar szórend*. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1881. A moldvai csángók nyelvjárása. *Magyar Nyelvőr* 10: 101–107, 149–158, 199–205.
- Németh Boglárka 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben – különös tekintettel a statikusságra*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Pap Dániel 2007. Az igei partikulák és az aspektus. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LINGDOK 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 117–130.
- Pátrovics Péter 2002. Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőségjelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr* 126/4: 481–489.
- Piñón, Christopher J. 1995. Around the Progressive in Hungarian. In: Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian 5*. JATEPress, Szeged. 155–89.
- Rubinyi Mózes 1901. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 30: 57–65, 109–116, 170–182, 227–235.
- Rubinyi Mózes 1902. Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 31: 1–7, 82–87, 143–148, 202–208.
- Simonyi Zsigmond 1884. „Fordul elő”. *Magyar Nyelvőr* 13: 356–364.
- Simonyi Zsigmond 1902. A magyar szórend. *Magyar Nyelvőr* 31: 57–61, 121–129, 180–186, 233–241, 289–301, 359–379, 424–441, 473–496.
- Smith, Carlota 1986. A speaker-based approach to aspect. *Linguistics and Philosophy* 9: 97–115.
- Smith, Carlota 1991. *The Parameter of Aspect*. Dordrecht.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- von Stutterheim, Christiane – Carroll, Mary – Klein, Wolfgang 2009. New perspectives in analyzing aspectual distinctions across languages. In: Klein, Wolfgang – Li, Ping (szerk.): *The Expression of Time*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York. 195–216.
- de Swart, Henriette 2000. Tense, aspect and coercion in a crosslinguistic perspective. In: Butt, Miriam – Holloway King, Tracy (szerk.): *Proceedings of the Berkeley Formal Grammar conference*. <http://csli-publications.stanford.edu/LFG/5/bfg00/bfg00deswart.pdf>

- Szili Katalin 1988. Szabályok és szabálytalanságok a *meg* igekötő kapcsolódásában (Az imperfektív – perfektív igepárok kérdéséhez a magyarban). *Magyar Nyelvőr* 112/3: 348–357.
- Tánczos Vilmos 1997. Hányan vannak a moldvai csángók. *Magyar Kisebbség Új f.* 3/1–2: 370–390.
- Tánczos Vilmos 1999. *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük.* Krónika Könyvek. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Turi Gergő 2009. Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 1: 3–42.
- Varga Diána 2011. A felszólító mondatok szerkezete. *Magyar Nyelv* 107/1: 60–72.
- Vendler, Zeno 1967: Verbs and Times. In: Vendler, Zeno: *Linguistics in Philosophy.* Ithaca, Cornell University Press, New York.
- Wacha Balázs 1978. *Az ígés-szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben.* Bölcsészdoktori értekezés. ELTE, Budapest.
- Wacha Balázs 1991. A mondat szórendje és aktuális tagolása. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 618–631.
- Wacha Balázs 1992. A mondat szórendje. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 155–209.
- Wacha Balázs 1994. *A folyamatos szemlélet a magyarban.* Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest.
- Wacha Balázs 2001. Időbeliség és aspektualitás a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 149. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kádár Edit

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
edith.kadar@gmail.com

Németh Boglárka

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
nemethbogi@gmail.com

Dialektológiai hipotézisek az idő mérlegén

Kiss Jenő

1. Problémafölvetés

A hipotézis 'előfeltevés; valószínűsége, illetőleg csak részben igazolt tételeken alapuló föltevés'. A kutatók dolga a hipotézisek helyességének vagy helytelenségének a megállapítása. Ha ez sikerül, a hipotézis megszűnik hipotézis lenni. Nem hipotézis tehát a magyar nyelvnek a finnugor nyelvekkel való rokonsága, mert ez már régóta tudományosan igazolt tény. De hogyan állapítható meg a nyelvi hipotézisek helyessége vagy helytelensége? Ellenőrzéssel. Leginkább megbízható módon pedig a nyelvi valósággal, a tényleges nyelvhasználattal való szembesítéssel.

A jelen tanulmányban dialektológiai hipotéziseket szembesíték mai nyelvhasználati tényekkel. Azonban nem a nyelvtani rendszerre irányuló hipotézisekről lesz szó. Hanem a jelenben is zajló, tendenciaszerű regionális beszélt nyelvi változásokkal kapcsolatos hipotézisekről. Az itt terítékre kerülő előfeltevések értelemszerűen tehát nem természettudományos jellegű előrejelzések, hiszen nem zárt rendszerekről van szó. A nyelvi változás tudvalevőleg a nyelvhasználathoz kötődik, s ez utóbbi kettős beágyazottságú: nemcsak a mindenkori nyelvi rendszerbe, hanem közösségi, szociokulturális közegbe is ágyazódik. Minthogy pedig a nyelvhasználatot befolyásoló társadalmi változásokat egzakt módon előre jelezni nem lehet, nem tudjuk pontosan előre jelezni a nyelvhasználat változását sem (a nyelvi rendszer változásának előrejelezhetőségére vonatkozóan l. például Herman 2001, Szentgyörgyi 2014). A terítékre kerülő kérdéseknek nagy szakirodalma van a nemzetközi és a hazai dialektológiában is. Jelen alkalommal azonban elegendőnek látszik néhány bibliográfiai tétel megnevezése.

Nyelvtudományi közhely jó ideje már, hogy a standardizált nyelvekben a regionális nyelvhasználatnak, s elsősorban éppen a nyelvjárásoknak a körében zajlanak a leggyorsabb és legnagyobb hatókörű nyelvi és pragmatikai változások. Számosan szóvá tették már, hogy a nyelvjárási változások gyorsan, szemünk előtt zajlanak, lehetővé téve a rövid nyelvi változási folyamatok modellszerű tanulmányozását (Cherubim 2012: 37), s hogy ily módon a nyelvjárások kutatási laboratóriumoknak tekinthetők, amelyekben a nyelvi

változások egyrészt *in statu nascendi*, másrészt *in statu movendi* (azaz születésüknek az állapotában és mozgásuknak a folyamatában) tanulmányozhatók. Winteler ezt lényegében már 1876-ban felismerte (l. Schmidt 2010: 203). Hogy pedig ma már közhelynek számít, arra Schmidt 2010-es tanulmánya egyik alfejezetének a címe idézhető (i. h.): *Spatially distributed language as a research laboratory for a theory of language (change)*, tehát a szóban forgó dialektológiai vizsgálatok a nyelvváltozás-elmélet szempontjából is fontosak. Tudvalevő persze, hogy egyetlen elmélet, egyetlen modell alapján nem lehet kielégítően válaszolni a nyelvi változás bonyolult kérdéskörére.

2. A hipotézisek

2.1 A nyelvjárások záros határidőn belül eltűnnek

A nyelvjárásokkal kapcsolatos legrégebbi, immár mintegy két évszázados föltevés az, hogy záros határidőn belül eltűnnek. Nem csodálkozhatunk ezen. Mert való igaz: a standardizált nyelvekben szinte minden a nyelvjárások továbbélése ellen szól, és szinte semmi sem szól továbbélésük mellett. (Azokban a közösségekben, amelyekben nincs köznyelv, a nyelvjárások eltűnésének kérdése nem, legföljebb a nyelvhalálé merül föl.) Mattheier szerint ha csak a nyelvi kommunikáció szempontjából nézzük, akkor a nyelvjárások a standardizált nyelvekben voltaképpen fölöslegesek, hiszen a köznyelvvvel úgyszólván minden anyanyelvi kommunikációs igény kielégíthető. Igen: „szinte” minden a nyelvjárások továbbélése ellen szól. Ami viszont mellettük szól, az a nyelvjárások rejtett presztízse, azaz a nyelvjárások azon funkciói, amelyek éppen a köznyelvvvel szembeni plusz szerepükkel legitimálják a nyelvjárásokat és teszik lehetővé továbbélésüket. Mi a lényegi különbség a köznyelv és a nyelvjárások között? A köznyelv az azon nyelvi presztízsközösségnek és a nyilvánosságnak a nyelvváltozata (az írásbelisége, az iskoláztatása, a szépirodalomé, a tömegtájékoztatása, a tudományé), a nyelvjárás pedig a területi-társadalmi alapon szerveződő kisebb-nagyobb szolidaritás-közösségeknek és a családiasságnak a kifejezőeszköze. A nyelvjárás tehát a lokálitás egyik megjelenési formája s a helyi kultúra hordozója, kifejezője, illetőleg a kisközösségi, a helyi közösségi azonosságnak, együvé tartozásnak a szimbóluma. Mire valók a nyelvjárások? — hangzik a gyakran fölített kérdés. A válasz roppant egyszerű: arra, amire bármely nyelv. Elsődlegesen tehát arra, hogy emberek egymással érintkezni, beszélni, kommunikálni tudjanak, s hogy környezetüket, a világot mentálisan is birtokba vegyék (gondoljunk például a fogalmi kódolásra, a szavakkal való nyelvi jelölésekre, tehát a valódi tájszavakra is). De mint a föntebb megfogalmazottak mutatják, a nyelvjárások társadalmi szimbólumok, a kisközösségi azonosság kifejezői is, tehát eleve társadalmi jegy szerepük is van. Arra a kérdésre pedig, hogy: mikor halnak ki a nyelvjárások? vagy: meddig lesznek nyelvjárások?, csak azt válaszolhatjuk: addig, ameddig lesznek olyan területi-társadalmi alapon szerveződő kisebb-nagyobb közösségek, amelyek fontosnak tartják, illetőleg érzékelik (tudatosan vagy spontán módon), hogy szűkebb közösségük együvé tartozását — közösségükön kívülre is szóló,

vagy csak saját közösségük tagjainak szánt – regionális nyelvi jegyekkel jelezzék. Azt azonban senki sem tudja, mindig lesznek-e, s ha nem mindig, meddig lesznek ilyen kisközösségek. A nyelvek elsöprő többsége (minden nem standardizált nyelv ilyen) csak nyelvjárási formában éli a maga életét. Jelen pillanatban s a kutatás jelen állása szerint azonban nincs olyan standardizált nyelv sem, amelyben ne volnának regionális különbségek, illetőleg hogy ne volnának ezekben a társadalmakban olyan közösségek, rétegek, amelyeknek regionális nyelvhasználati jegyei ne hordoznának társadalmi-szimbólum funkciót. Az pedig nyelvtudományi közhely, hogy az marad meg a nyelvben, aminek funkciója van. Mutatis mutandis: amely nyelvváltozatnak a nyelv- vagy beszélőközösségben van az adott nyelvváltozattal kifejezhető, csak rá jellemző funkciója, az megmarad. Ha nincs, akkor eltűnésre van ítélve.

A nyelvjárások eltűnése abszolút értelemben azt jelentené, hogy a nyelvjárások minden nyelvből kihalnának. A mintegy hét ezer nyelvből az elsöprő többségnek, tudniillik a csak nyelvjárásokban élő nyelveknek az esetében ez egyszersmind nyelvhalált jelentene. A továbbélésre legnagyobb esélye a standardizált nyelveknek van – akár nyelvjárásokkal, akár nélkülük. Relatív értelemben azt jelentené a nyelvjárások eltűnése, hogy a nyelveknek csak egy részéből tűnnének el a dialektusok, illetőleg a dialektusok egy része tűnne csak el a nyelvekből vagy egy részükből.

A kérdéskör tárgyalása azért is izgalmas lehet, mert a nyelvjárásoknak a (standardizált nyelvekben föltételezett) eltűnése a nyelvváltozat-tartományban radikális változást hozna: a két fő nyelvváltozat-típus egyike, a területi alapon létrejött típus tűnne el a rendszerből, s maradna a szociolektus a maga számos alfajával (a köznyelvtől a szaknyelveken keresztül egészen a digilektusokig; etnolektus nincs minden nyelvben, azért nem soroltam a fő típusok közé). Az ebbe az irányba mutató változások annak a természetes következményei, hogy a területiség mint a nyelveknek is egyik létezési dimenziója sokat veszített korábbi jelentőségéből. Nem önmagában, hanem a társadalmi tényezőkkel szoros összefüggésben (a területi nyelvváltozatok szerepének visszaszorulásával mintegy párhuzamosan, a társadalom továbbtagolódásának következményeként megnőtt a szociolektusok száma és szerepe). A kommunikációs lehetőségek mai szintjén az elhagyatott szigeten vagy tanyán élő ember is benne élhet a nyelvhasználati sokféleség szinte zuhogó áradatában, ha megvannak a megfelelő technikai eszközei (rádió, tévé, okostelefon, számítógép netes kapcsolattal). Ily módon pedig állandóan különböző nyelvi hatásoknak, mindenekelőtt pedig a presztízs-nyelvváltozat, a köznyelv hatásának is közvetlenül ki van téve (vö. még Auer 2005).

A feltételezés, hogy a nyelvjárások záros határidőn belül, tehát gyorsan kihalnak, immár jó két évszázada vár beteljesülésre. Európában fogalmazódott meg, laikus véleményként, a standardizált nyelvekre vonatkoztatva. Néhány példa: 1875-ben egy angol filológus írta: „Ahol ma a hatalmas mértékben könnyebbé vált közlekedési kapcsolatok korábban nem sejtett módon összekeverik az embereket, ott vége a helyi nyelvjárásoknak, a mondáknak és

szokásoknak; a vasúti síp elzengte halotti éneküket. Néhány éven belül el fognak tűnni...” (idézve Kiss 1989: 466). Magyarországi híradásokból idézünk: 1818: „Miolta az Oskolák fönn állanak Eörséghe [...], ez az Ösi nyelv szokás igen hanyatlik”, 1832: „a’ Göcsei [...] szóejtés [...] mióta a’ nemzeti kisebb iskolák megszorodtak, és az olvasás a’ köznép között is inkább elterjedt, tellyes elenyészéséhez közelget”. Ez utóbbra így reflektál egy helyi kutató 82 évvel később, 1914-ben: „Hát az ő idejében bizony még nagyon keveset kophatott meg a göcseji nyelvjárás, mert az általa közlött szójárás szerint beszélnek még máig is az öregek” (idézve Magyar Nyelvőr 1954: 427). Folytatva a sort: a 20. század hetvenes éveiben Végh József minden korábban leírt ottani nyelvjárási sajátosságot megtalált, hallott idős adatközlőtől.

Miért gondolták és gondolják, hogy eltűnnek a nyelvjárások? Az idézetekből is jól látható, hogy társadalmi-kulturális okokban rejlik a magyarázat: a templomi szószék, a népiskolák hatása, az írni-olvasni tudás terjedése, az iskoláztatás széles körűvé válása, az iparosodás, a társadalmi mobilitás, a migráció korábban elképzelhetetlen arányú megnövekedése (ez utóbbi kiemelendő fontosságára lásd a japán helyzetet is: Sági 2012: 315, s Hegedűs Attila konferenciái hozzászólását a jelen előadáshoz), később meg a rádió, a televízió révén a köznyelvi hatás fölerősödése, az urbánus szemléletmód terjedése, majd pedig a globalizációs kultúraváltás és az informatikai forradalom a maga nyelvhasználati és nyelvi szemléletbeli következményeivel.

Mi volt jellemző Magyarországon az utóbbi 60 évben? A volt szocialista országokban úgy tanultuk, hogy a szocialista kulturális forradalom nagy vívmánya lesz a nép kulturális fölemelkedése, ennek eszköze pedig csak a köznyelv lehet, mert a köznyelv a magas kultúra hordozója. Azaz a társadalom korszerűsödésének természetes és kikerülhetetlen velejárója a köznyelv általánossá válása. Minthogy pedig szocialista viszonyok között valósul meg az emberiség legfejlettebb társadalma, a mi viszonyaink között a köznyelv elterjedése és általánosan használttá válása belátható időn belül be is következik, s ezt a folyamatot elősegíteni kötelességünk is.

A hipotézis ellenőrzése. Csak relatív értelemben beszélhetünk a nyelvjárások eltűnéséről. Vannak ugyanis visszaszorult, kihalt nyelvjárások, de nincs tudomásunk olyan standardizált nyelvről sem, amelyben ne volnának területi alapú, a laikusoktól is érzékelt és lokalizált beszélői csoportokhoz kötött dialektusok. S persze tudunk csak nyelvjárásokban beszélt nyelvek kihalásáról is, de az ilyen nyelvek elsöprő többsége egyelőre él. Ez pedig azt jelenti, hogy vannak élő nyelvjárásaik. A mai nyelvjárások azonban sehol, különösen pedig a standardizált nyelvekben nem azonosak a régi, hagyományos nyelvjárásokkal, hiszen az utóbbiak közeledtek, idomultak a köznyelvhez, sajátosságaikból egyre többet feladva, s főként használati színtereikből sokat veszítve. A szóban forgó mai nyelvjárások tehát kevesebb regionális jeggyel és kisebb használati térre visszaszorulva töltik be identitásjelző funkciójukat. Következtetés: a nyelvhasználat területi alapú differenciálódása jelenleg egyetemes nyelvhasználati

jegynek tekintendő. A hipotézis, hogy a nyelvjárások (a standardizált nyelvekből) záros határidőn belül eltűnnek, eddig tehát nem igazolódott.

Megjegyzések: nem tudjuk, hogy milyen fokú, a köznyelvtől területi alapon eltérő, táji alapú nyelvhasználati különbségekre lesz szükség ahhoz, hogy egy adott közösség a maga identitását, együvé tartozását nyelvileg is kifejezze, érzékeltesse. Mint a mai helyzet mutatja, jóval kevesebb is elég, mint ami korábban volt. Sőt arra is gondolhatunk, hogy nem lesz, hogy nincs szükség arra, hogy a nyelvhasználat vagy a nyelvi rendszer minden szintjén legyen eltérés. Elkövetkezhet az az állapot is, hogy a ma még világos nyelvváltozati tagolódásnak a területiséggel összefüggő tartományai elveszítik mai értelemben vett nyelvváltozat-státusukat, s bizonyos nyelvhasználati jegyek (hangtaniak, akcentusbeliak, szóképzéletek) teszik ki majd a társadalmi szimbólum szerepét hordozó nyelvhasználati regionalizmusokat. (A palóc nyelvjárás azonosítására laikusok számára is elegendőnek tűnik az illabiális *a*.)

Mattheier szóbeli véleménye szerint a nyelvjárású reneszánsz nem a régi bázisnyelvjárások visszatérését jelenti, hanem az új regionális szubstandard kiépülését és stabilizálódását. Ezek szerint a regionalitás új formában jelentkezik, a nyelv területi tagolódásában tehát új képződménnyel kell számolnunk.

Két fő tényezőnek mai tudásunk szerint bizonyosan fontos szerepe lesz a nyelvjárások jövőjét illetően. Éspedig: mindenekelőtt 1. lesznek-e olyan közösségek, amelyek szükségesnek tartják majd regionális nyelvhasználatukkal (is) jelezni a szűkebb közösséghez tartozást? 2. Milyen lesz a társadalmi méretű viszonyulás a regionális nyelvhasználatához és a nyelvjárású beszélőkhöz: lenéző, gúnyoló, kioktató – vagy támogató, pozitív, de legalábbis semleges. Az előbbi ugyanis gyorsítja a nyelvjárású nyelvhasználat visszaszorítását, az utóbbi pedig segíti a megmaradást.

2.2 A nyelvjárások közvetlen nyelvváltozat-cserével (-váltással) tűnnek el

A nyelvjárások eltűnésének kérdésével párhuzamosan föl kellett merülnie két másik kérdésnek is: miért és hogyan tűnnek el a dialektusok?

Maradva a magyar nyelvjárásoknál, Deme László 1955-ös tanulmányából idézek: „Csak most, a szocialista társadalom építésének útján, ez ellentét [ti. a nyelvjárások és a köznyelv, illetőleg a beszélőcsoportjaik közötti ellentét] antagonisztikus voltának megszűnése után vált és válik majd a továbbiakban lehetségessé az, hogy a nyelvjárású beszélők a köznyelvnek passzív megismerésével, azután szükség esetén aktivizálható tudásával, majd egyre gyakrabban aktív használatával, s végül a nyelvjárásnak a passzív nyelvkincsbe való visszaszorulásával olyan fejlődési fokra jussanak el, amelyen a nemzeti irodalmi nyelv és beszélt változata, a köznyelv a nemzeti fő formájából *e g y e d ü l i* formájává lesz. Ez természetesen még hosszú folyamat” (1955: 82).

Az idézet jól tükrözi az akkori, a szocialista kulturális forradalomhoz kapcsolódó ideológiát. Azonban a nyelvhasználati változás irányát tekintve a következtetés abban a tekintetben ma is helytálló, ahogyan a nyelvjárások

elhagyása az esetek többségében zajlik. Ez a folyamat pedig a kétnyelvűség-kutatásokból jól ismert sémát követi. Hogyan lesz tehát a nyelvjárási egyesnyelvűből köznyelvi egyesnyelvű? A nyelvi kompetenciafokokozatok változásán keresztül a következőképpen: 1. csak nyelvjárási beszélő → 2. nyelvjárás-domináns kettősnyelvű beszélő → 3. kiegyensúlyozott kettősnyelvű → 4. köznyelv-domináns kettősnyelvű → 5. nyelvjárás-reliktumos köznyelvi beszélő → 6. köznyelvi egyesnyelvű beszélő. (Természetesen előfordulnak olyan esetek, amikor nyelvjárásra vagy egy másik nyelv köznyelvére váltja nyelvjárását a beszélő, ezekkel azonban itt nem foglalkozom.)

A hipotézis ellenőrzése. A szóban forgó hipotézis biztosan nem általános érvényű, mert 1) nem ritka az, hogy a szülők, illetőleg a környezet nem adja tovább anyanyelvjárását, tehát a követő nemzedék tagjai egy részének nincs mit leváltani, lecserélni. Észak-Németország (Hamburg és Lüneburg környéke) a klasszikus példa: a szülők nagy része azt tette, hogy nagyrészt a német köznyelven (Hochdeutsch) szocializálta gyermekeit. S a következmény: ezek a területek nagyrészt elnyelvjárásiatlanodtak (Bajorországban más a helyzet). Illetőleg: ugyanez kisebbségi körülmények között is előfordul, amikor a gyermek eleve az államnyelvet tanulja meg, s nem kisebbségi (nyelvjárási) anyanyelvét. Példa: a hazai német és szlovák kisebbség egy része így adja föl elsődleges nyelvvaltozatával, a nyelvjárással együtt anyanyelvét is. Ugyanez a helyzet a szomszédos országokbeli magyar kisebbségek tagjainak egy részével is (a nyelvjárásvesztés itt is nyelvvesztést is jelent az érintettek körében). 2) Bizonyosan előfordult vagy előfordulhat, hogy természeti katasztrófa vagy népirtás (genocídium) következtében tűnik el egy-egy nyelvjárás. Ez azonban (különösen az utóbbi) remélhetőleg csupán elméleti lehetőség.

A nyelvjárási visszaszorulás a körülményektől és a beszélőközösségek nyelvi mentalitásáról függően több irányba elágazó folyamat. Vannak ugyanis olyan nyelvjárási beszélők, akik elkerülnek megszokott nyelvjárási környezetükből (házasodás, munkahely-váltás stb. révén), s asszimilálódnak nyelvvaltozatilag is környezetükhöz, éspedig vagy valamely másik regionális nyelvhasználati módhoz, vagy a (beszél) köznyelvhez, a regionális köznyelviség közbeiktatódása nélkül. Ezek a nyelvvaltozat-csere tipikus esetei. De vannak olyanok is (s ők alkotják a túlnyomó többséget), akik nem kerülnek el hazulról, megszokott regionális/nyelvjárási közegükben élnek, s ők is rálépnek az azon nyelvi standard (vagy — kisebbségiként — egy másik nyelv valamely nyelvvaltozata) fokozatos elsajátításának és használatának az útjára (nota bene: a regionális köznyelviség ezért és így jött létre). Ez a folyamat tehát általában kettősnyelvűséget eredményezett eddig, éspedig biztos nyelvjárási bázissal. Ám a tendencia az, hogy gyengül vagy (a fiatalok egy része esetében) ki sem teljesedik a falusi beszélők nyelvjárási kompetenciája. S ennek a folyamatnak a végső szakaszában következik be, hogy a nyelvjárás előre haladó térvesztésének és a köznyelv fokozatos térnyerésének párhuzamosan futó folyamatában — akár a regionális köznyelviség közbeiktatódásával is — a nyelvjárásnak már

beszélőközösségi szinten is csak reliktszerű jelenlétéről, azaz bizonyos szavaknak, kifejezéseknek, ejtésmódnak a megőrződéséről beszélhetünk.

A hipotézis ellenőrzése. A hipotézis tehát csak részben igazolódott eddig. Jött ugyanis a „meglepetés”, a regionális köznyelviségnek, az egyszerre nyelvjárási és köznyelvi sajátos közvelegnek, köztes állapotnak a nyelvjárási beszélők körében való tömeges elterjedése. Megjegyzés: a regionális köznyelviség iménti megnevezéseivel — közveleg, köztes állapot — azt a fontos tényrt rögzítjük, hogy a regionális köznyelviség mind létrejöttében, mind nyelvi állapotában a kiinduló nyelvjárás és az „érkezésül megcélzott” (Deme kifejezése) köznyelv között helyezkedik el.

2.3 A nyelvjárási : köznyelvi kettősnyelvűség magyarázatára született hipotézisek

A kettősnyelvűségnek a kialakulása és tömeges elterjedése a dialektológia egyik legizgalmasabb kérdése mind szociodialektológiai, mind nyelvi változási szempontból. Az ezekre a kérdésekre adandó válaszok részben összefüggnek az előző két hipotézis problémakörével is.

A regionális köznyelviség azt az azon nyelvi két, egymással szervesen összefüggő nyelvhasználati tartományt jelenti a beszélt nyelvi kontinuumban, amelynek egyik (a kiinduló) része nyelvjárás, másik része pedig a beszélőtől köznyelvnek szánt/érezkelt, megjelenési formáját tekintve azonban regionális sajátosságokat is hordozó, a nyelvjárás és a köznyelv között elhelyezkedő átmeneti sáv.

A magyarországi regionális köznyelviség létrejötte és elterjedése csak szélesebb összefüggés-hálózatba, a beszélt nyelvi tartományban zajló változások rendszerébe, s a beszélt nyelvi nyelvváltozat-kontinuumba helyezve érthető meg, különös tekintettel egyfelől a nyelvjárások legújabb kori nyelvi és pragmatikai visszaszorulására, másfelől a beszélt köznyelvvél való szoros összefüggésére, a beszélt köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt állandó és intenzív hatására. A kérdéskör elemzésére itt nincs lehetőség (de l. Auer 2005; Kiss 2013), illetőleg az olyan fogalmakra, mint a köznyelvietlenedés, a köznyelviesedés, a köznyelvesülés, a nyelvjárásiatlanodás, a nyelvjárásiásodás, a nyelvjárási reneszánsz, a diglossziátlanodás, a visszanyelvjárásiásodás. Valamint arra, hogy a magyar nyelvhasználatot befolyásoló társadalmi-kulturális környezetnek az 1960-as évek utáni változásai több tekintetben is merőben új helyzeteket teremtettek (összefoglaló áttekintésre l. Gunst 1999 172), s ez a nyelvvél és nyelvváltozatokkal kapcsolatos beszélői viszonyulást is módosította. Közismertek a nagy társadalmi-kulturális változások (az iskoláztatás, a migráció, a tömegtájékoztatási eszközök elterjedése, a beszélt köznyelv mindenütt való és állandó jelenléte a rádió, televízió, sajtó formájában, a standard hatalmas fölénye és ereje, mintakövetésre sarkalló presztízse, nemkülönben a standard-ideológia érvényesülése a szemléletben és az oktatásban is. Deme szerint az 1960-as évek nagy és széles körű változásainak „hatására a kis területű, egyetlen központú, nyelvében is szinte teljesen homogén országban, az általános kulturális

felemelkedéssel együtt egyre általánosabban ismertté válik e közös kultúra hordozója is: a normatív központi standard” (1997: 39). Tehát a körülmények a köznyelvesedés irányába, a nyelvi kiegyenlítődés felé tolták a nyelvjárásokat. Ám a prognosztizált nyelvváltozat-csere helyett kialakult a regionális köznyelviség, s ez (átmenetileg?) védőernyőt nyújtott a nyelvjárásoknak. Merthogy a nyelvjárásnak és a regionális köznyelvi nyelvhasználatnak a beszédhelyzet szerinti változtatásával (kódváltással tehát) a nyelvjárás beszélők idegennel beszélve is kikerülhették a megszólás, lenézés esetleges csapdáját, hiszen idegenekkel beszélve is tudtak immár „szépen”, „helyesen” beszélni. Otthon meg persze nyelvjárásban zajlott az élet. Ennek a sajátos funkciót nyelő nyelvhasználati együttállásnak nyelvi értelemben békés egymás mellett élés lett a következménye. S hangsúlyoznunk érdemes, sőt fontos: ez tömeges jelenség volt (továbbvezető irodalommal l. Kiss szerk. 2001: 234–242).

A kettősnyelvűség kialakulásának magyarázatára két elképzelés is született, a koegzisztencia- vagy együttélési és a variabilitás- vagy kontinuum-modell. Az előbbi csak a kiépült kettősnyelvűség magyarázatára jó, az utóbbival viszont magyarázható az egész jelenségkör. Mindkét magyarázat a nyelvi tudattal operál. Egymás mellett élés csak akkor lehetséges, ha két nyelvváltozata (vagy nyelve) van a beszélőnek. Nyilvánvaló, hogy az eredetileg csak nyelvjárásban beszélők nagy tömege csak nyelvjárásból indulhatott ki. A nyelvjárás beszélők eredetileg a nyelvjáráshoz hozzátanulták a köznyelvet (ez volt az additív kettősnyelvűség kialakulásának prototipikus módja). Amikor tehát alkalmazkodni, közeledni kezdtek nyelvhasználatukban a köznyelvhez, akkor eredeti anyanyelvváltozatunkon, a nyelvjáráson hajtottak végre a köznyelv irányába mutató „korrekció”-kat. Ezt a korai állapotot az együttélés-modellel nem lehet magyarázni, a kiegyensúlyozott kettősnyelvűséget viszont igen. A kontinuum-modell szerint a beszélők tudatában három szabályfajta él: az 1. (= nyelvjárás) és a 2. (= regionális köznyelv – vagy éppen köznyelv) változatot kategorikus szabályok alkotják, világos elkülönüléssel (így van ez a kétnyelvűség esetében is). Amikor azonban a köznyelvi hatás egyre jobban érvényesül, akkor (3. szabályfajta) újakkal bővülnek a nyelvjárás kompetencia-szabályok, s egy részük variábilissá válik, azaz a nyelvjárás mellett köznyelvi alakok/szabályok is megjelennek. Meghatározott variábilis szakasz után azonban a variábilis alakok/szabályok egy része kategorikussá, azaz normatívvá válik/válhat, amikor a köznyelvek veszik át a korábbi nyelvjárások helyét, miközben a korábbi nyelvjárások egy része kiszorul a rendszerből/a nyelvi tudatból. A kettősnyelvűség velejárója a beszédhelyzet szerinti kódváltás. Ha ez elmozdul egyik vagy másik irányba (a mi esetünkben az esetek elsöprő többségében a köznyelv irányába), akkor dominánssá válik (a mi esetünkben) a köznyelv. Ami azt is jelenti, hogy a regionális köznyelviség értelmezhető a szó időbeli értelmében is átmenetiségnek, amely előbb vagy utóbb köznyelvi végeredményt hoz. Ha viszont stabilizálódik a funkciómegoszlás (ahogy a diglosszia-irodalom tanítja), akkor a nyelvjárás : regionális köznyelv vagy

nyelvjárás : köznyelv további hosszú egymás mellett élésének nincs akadály (gondoljunk a német anyanyelvű svájciak nyelvhasználatára).

Itt nincs tér belebonyolódni annak tárgyalásába, hogy vajon a beszélt nyelvi tartomány korábban hagyományos nyelvészeti felosztása regionális és köznyelvi területekre — a szociolektusokat most figyelmen kívül hagyva — mennyiben felel meg a beszélők laikus nyelvi tudatának, tehát a népi nyelvészeti értelmezésnek. Mindazonáltal célszerűnek látszik jelezni, hogy bár korábban a magyar dialektológiában is hármasság tagolódásról volt szó (nyelvjárás : regionális köznyelviség : köznyelv), éppen az észlelésdialektológiai (perceptív vagy perceptuális dialektológiai) megfigyelések a kettős tagolódás realitását igazolják egyre inkább (nyelvjárás : köznyelv). Hozzáteve, hogy a nyelvjárási beszélők a maguk környezetében bizonyos regionális nyelvhasználati jegyeket is (beszélt) köznyelvinek érzékelnek, s mint ilyeneket nem is kerülik őket nyilvános helyzetekben sem. S hogy ez így van, annak egyik, ha nem a fő magyarázata abban rejlik, hogy a magyarban nincs olyan nagy különbség a köznyelv és a nyelvjárások között, mint azokban a nagy nyelvhasználati különbségeket felmutató közösségekben, amelyeknek dialektológusai — legalábbis részben — a beszélt nyelvi tartomány három osztatú voltáról beszélnek (elsősorban a német kutatók).

A hipotézisek ellenőrzése: Mint láttuk, mindkettő alkalmazható, de az első a kettősnyelvűség kialakulásának csak kezdeti szakaszában.

3. Befejezésül

A tárgyalt hipotézisek többnyire induktív úton nyert olyan gyakorlati általánosítások, amelyekre jellemző, hogy tapasztalati megfigyelésen alapulnak, van racionális magjuk, s kézenfekvőnek tűnnek. Ám az ellenőrzés próbáját ennek ellenére nem mind állja ki (mai szemmel nézve). Rossz következtetéseket vontak le a hipotézisalkotók? Részben igen. Ennek azonban egyrészt az a fő oka, hogy nem volt meg elődeinknek a pontosabb megítéléshez szükséges időbeli kifutás, másrészt az, hogy nekünk már rendelkezésünkre állnak számukra nem ismert újabb adatok, korpuszok, elemzések, s persze tudományos tapasztalatok, ismeretek is. Láttuk, végső eredményt mi sem hirdethettünk. Azért nem, mert bár nem következett be az előre jelzett állapot, idővel még bekövetkezhet. Ilyen esetekben azt mondhatjuk tehát, hogy eddig még nem vált valóra a hipotézisben megfogalmazott előrejelzés. Márpedig arra vonatkozólag semmi garanciával nem tud szolgálni a nyelvtudomány, hogy az előrejelzés soha sem fog megvalósulni. De arra sem, hogy bizonyosan meg fog valósulni valamikor később (l. az első hipotézist). Ezért ebben az esetben is az szükséges, hogy az ellenőrzést később — és szükség esetén gyakrabban — újra el kell majd végezni. A nyelvi változások kutatása szempontjából nyilvánvaló, hogy a nyelvhasználat(i) valóság) figyelemmel kísérése állandóan napirendként kell, hogy szerepeljen a nyelvtudomány teendői között. A dialektológiára nézve ez egyszersmind a terepmunka változatlan nélkülözhetetlenségét jelenti.

Hivatkozások

- Auer, Peter 2005. Europe's sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. In: Nicole Delbecque, Johan van der Auwera and Dirk Geeraerts (szerk.), *Perspectives on Variation*. (Trends in Linguistics 163.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 7–42.
- Cherubim, Dieter 2012. Verstehen wir den Sprachwandel richtig? In: Maitz, Péter (szerk.), *Historische Sprachwissenschaft. Erkenntnisinteressen, Grundlagenprobleme, Desiderate*. Göttingen, Walter de Gruyter. 29–49.
- Deme László 1955. Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások. In: Pais Dezső szerk., *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 27–82.
- Deme László 1997. A magyar dialektológia útja. In: Büky László szerk., *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék 17–49.
- Gunst Péter 1999. *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánrétai Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből*. Budapest, Osiris Kiadó. 389–407.
- Kiss Jenő 1989. A nyelvről való gondolkodás egyik fejezete: vélekedések a nyelvjárások jövőjéről. *Magyar Nyelvőr* 113: 465–468.
- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő 2013. A regionális nyelvhasználat és a nyelvi kontaktusok. Problémavázlat. In: Agyagási Klára, Hegedűs Attila és É. Kiss Katalin szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 80–94.
- Sági Attila 2012. Nyelvjárási változások Japánban a 20. század első felében. *Tanulmányok. Nyelvtudományi Doktori Iskola. Asteriskos 1*. Főszerkesztő Bárdosi Vilmos. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 305–323.
- Schmidt, Jürgen Erich 2010. Language and space: The linguistic dynamics approach. In: Auer, Peter/ Schmidt, Jürgen Erich (szerk.), *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 1: Theories and Methods*. Berlin, New York, De Gruyter Mouton. 201–225.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014. A nyelvi változások előrejelzésének lehetősége és lehetetlensége. In: Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 397–410.

Kiss Jenő

ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

kullo@ludens.elte.hu

Az /r/ disztribúciója és annak eredete az angol nyelv akcentusaiban

Kristó László

0. Bevezetés

Jelen dolgozat témája – mint azt a cím is sugallja – az /r/ eloszlása a mai angol akcentusokban, illetve ennek az eloszlásnak az eredete. Az /r/ jelölésmód természetesen többféleképp értelmezhető. Egyrészt utalhat valamilyen mögöttes szegmentumra egy adott akcentus szinkrón leírásában, másrészt felfogható „történetileg mögöttes” entitásként is; a két értelmezés közötti határ a jelen dolgozatban nem mindig egyértelmű, hisz az részben történeti témát tárgyal. Feltételezem ugyanakkor, hogy az olvasó számára az esetek legnagyobb részében világos lesz, hogy melyik értelmezés a megfelelő. Amennyiben úgy vélem, hogy egy konkrét esetben a kétértelműség félrevezető lehet, igyekszem jelezni, melyikre gondolok.¹

1. Rotikus (r-ező) és nemrotikus (nem r-ező) akcentusok

Az angol nyelvben kb. a XVIII. század folyamán kialakult egy markáns dialektális különbség, melynek eredete a kor londoni népnyelvére vezethető vissza: a történeti (etimologikus) /r/ posztvokális pozíciókban törlődött, vö. (1):²

(1) /r/ > Ø / ___ {C, #}

Kissé leegyszerűsítve a kérdést: az (1)-beli történeti változást mutató – azaz innovatív – akcentusokat *nemrotikusnak* („nem r-ezőnek”, angolul *non-rhotic*) szokás hívni, míg azokat a (konzervatív) akcentusokat, amelyekben (1) nem zajlik le, *rotikusnak* („r-ezőnek”, *rhotic*) nevezzük. A *nemrotikus* akcentusok közül a legismertebb az Európa-szerte hagyományosan tanított dél-brit *Received Pronunciation* (RP; más néven *BBC English*), mint Anglia sztenderd akcentusa

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 181–195.

¹ Köszönet illeti a cikk két anonim lektorát és a szerkesztőt számos hasznos megjegyzésükért. Természetesen a fennmaradó hibákért, illetve hiányosságokért kizárólag én vagyok felelős, részben azért, mert nem vettem figyelembe valamennyi javaslatukat.

² Pontosabban fogalmazva: szótagzáró helyzetben.

– és a vele közeli rokonságot mutató délbrit akcentusok; a legismertebb *rotikus* akcentus az ún. *General American* (GA), amely valójában egymással közeli rokon akcentusok gyűjtőneve (nem pedig egyetlen, jól körülírható akcentus) – nagyjából a GA az, amit a „kivülállók” amerikai akcentusként érzékelnek.

Lássunk tehát példákat! A (2a)-ban prekonzonantális, a (2b)-ben szóvégi törlést láthatunk, azaz a (2)-beli szavak ortografikus <r>-je a nemrotikus akcentusokban néma:³

- (2) (a) *fork, card, nurse, beard, court, scarce*
 (b) *car, nor, sir, beer, rare, sure*

Az összképet némileg bonyolítja, hogy a nemrotikus akcentusok nagy részében (pl. a délbrit RP-ben vagy a londoni népnyelvben) a szóvégi /r/ megjelenik, ha magánhangzóval kezdődő szó vagy toldalék követi (ezt az /r/-t a szakirodalom *Kötő-R*-nek [Linking-R] hívja). Az ilyen akcentusokban tehát az /r/-törlés posztlexikálisan megy végbe; a szóvégi /r/ csak akkor esik ki, ha abszolút szóvégen – azaz szünet előtt – áll. A (3a)-ban található szavakban tehát néma az /r/, vagy azért, mert megnyilatkozás végén áll (pl. *That's my car.* 'Az az én kocsim. '), vagy mert a következő szó mássalhangzóval kezdődik (pl. *My car was blue* 'A kocsim kék volt'); ezt jelzik a (3a)-ban a zárójelbe tett szavak. Ezzel szemben a (3b)-beli szókapcsolatokban az /r/ realizálódik, mégpedig *Kötő-R*-ként, amit a $_$ szimbólum jelez (konkrét példa: *My car $_$ is too small* 'A kocsim túl kicsi'):⁴

- (3) (a) *car (was), nor (them), rare (bird), better (job)*
 (b) *car $_$ is, nor $_$ ours, rare $_$ animal, better $_$ idea*

Ezekben az akcentusokban tehát az (1)-beli szabály – úgy tűnik – módosítandó, mégpedig az alábbi formában:

- (4) /r/ > Ø / ___ {C, ##}

Vannak azonban olyan nemrotikus akcentusok is, pl. az USA délkeleti partvidékének hagyományos tájszólásai, ahol nincs *Kötő-R*, azaz a (3b)-beli példákban az /r/ néma. Magyarán: az ilyen akcentusokban pl. a *car* szó mindig /r/ nélkül ejtődik. Ez azt jelenti, hogy a történeti /r/-törlés vagy eleve lexikálisan működött, vagy posztlexikális volt ugyan, de lexikálissá vált (ez a különbség a mai akcentusok szempontjából nem igazán fontos). A lényeg az, hogy ezekben

³ Glosszák: (a) 'villa, kártya, ápoló, szakáll, udvar, szűkös'; (b) 'kocsi, sem, úr, sör, ritka, biztos'

⁴ Glosszák: (a) 'kocsi (volt), (ők) sem, ritka (madár), jobb (állás)'; (b) 'kocsi van, mienk sem, ritka állat, jobb ötlet'

az akcentusokban a szóvégi etimologikus /r/ végképp eltűnt. Az (1)-ben megadott szabály tehát az ilyen akcentusokra érvényes.

Még izgalmasabb azonban az ún. *Betoldott-R* (Intrusive-R), amely bizonyos szóvégi magánhangzók után jelenik meg – ám csakis azokban az akcentusokban, amelyekben Kötő-R is van, és csakis azon magánhangzók után, amelyek Kötő-R előtt is előfordulnak (a nemzárt magánhangzokról van szó; az RP-ben ezek a következők: **ɑ**., **ɔ**., **ɜ**., **ə**).⁵ Íme pár példa (R = Betoldott-R):⁶

- (5) (a) szavakon keresztül: *spaR_{is}, lawR_{and}, ideaR_{of}, BarcelonaR_{is}, milieuR_{of}*
 (b) toldalékok előtt: *withdrawR_{al}, KafkaR_{esque}*

A Betoldott-R azért (is) fontos, mert csakis a *Kötő-R-es nemrotikus* akcentusokban létezik, azaz az (5)-beli szavakban mind a Kötő-R nélküli, mind a rotikus akcentusokban hiányzik az – R-rel jelölt – /r/.

2. A történeti háttér – azaz, mi is történt?

A hagyományos felfogás szerint két történeti változásról van szó:

- (6) (a) /r/-törlés: (i) /r/ > Ø / ___ {C, ##}
 (b) /r/-betoldás: Ø > /r/ / V[+felső] ___ V

Azaz lényegében „megfordult” a (6a)-beli törlőszabály, és „/r/-törlés” helyett „/r/-betoldás” jött létre. Ennek okai a következők: (i) a (6a)-beli történeti változás előtt a délkelet-angliai akcentusokban (konkrétan valószínűleg a londoniban) a szóvégi /r/ előtt olyan magánhangzó-változások zajlottak le, amelyek következtében ebben a pozícióban csak nemzárt⁷ magánhangzók fordultak elő; (ii) ezután a szóvégi /r/ törlődött, de voltak olyan szavak, amelyek történetileg nem /r/-re végződtek, hanem valamelyik olyan magánhangzóra, ami viszont előfordult eredeti szóvégi /r/ előtt. A leglátványosabb példákat a történetileg **ə** vs. **ær** különbségre találjuk, főleg azért, mert a korai újangolig a középgangol szóvégi svá szabályosan kiesett – ezért igen kevés svára végződő szót találunk az /r/-törlés korában (ezek lényegében idegen eredetű tulajdonnevek – pl. *Deborah, Dinah, Belinda* – vagy latin-görög eredetű műveltség-szavak – pl. *agenda, addenda, data*). Aligha meglepő, hogy a XVIII. század nemrotikus beszélői ezeket „mögöttesen” **ær**-re végződőekként értelmezték.

⁵ A svához hozzáértendők a svára végződő diftongusok, pl. **ɪə** is.

⁶ Glosszák: (a) 'fürdő van, törvény és, vminek a gondolata, Barcelona van, vinek a miliője'; (b) 'visszavonás, káfkai'

⁷ A *zárt* (= [+felső] terminust a jelen tanulmányban (Wells-szel összhangban) a fonetikailag zárt és félzárt magánhangzókra használom (vs. középső/félnyílt/nyílt).

Valójában a Betoldott-R megjelenése a XVIII. század derekára tehető: ekkor említi ugyanis Sheridan (1762:34) a londoni népi ejtésről, hogy:

Another vice in the cockney pronunciation is, the changing the sound of the last syllables of words ending in ow, wherever it is not sounded like a diphthong, but like a simple o, (which is always the case when the last syllable is unaccented) into er – as feller for fellow – beller, holler, foller, winder, – for bellow, hollow, follow, window. As also adding the letter r to all proper names ending in a unaccented, as Belindar, Dorindar, for Belinda, Dorinda.

Wells (1982:227), illetve Harris (1994:253) ebből arra következtet, hogy a Betoldott-R lényegében egyidős az R-törléssel. Ha ez így van, annak messzemenő következményei vannak, ugyanis az „/r/-betoldás” egyszerűen *nem lehet* az „/r/-törlés” inverziója. Minazonáltal megjegyzem, hogy Sheridan szövegéből semmit sem tudunk meg a szövégi *hangsúlyos* magánhangzók után megjelenő Betoldott-R-ről – az, hogy ilyen helyzetben mikor kezd megjelenni a Betoldott-R, további kutatás tárgyát képezi. Az mindenesetre tény, hogy a svára végződő szavak végén az /r/-betoldás nyilvánvalóan működött a XVIII. század közepén. Ahogy Harris (1994:252kk) érvel, nincs semmi okunk feltételezni, hogy (6a) és (6b) lényegileg különbözik.⁸

Bárhogy történt is, tény, hogy a Betoldott-R egyre terjedt, és napjainkra az „igényes beszéd”-ben is elfogadottá vált. Ma már aligha hallani olyan délbrit beszélőt, aki pl. a *shah of Persia* frázist ne úgy ejtené, hogy *shahR of Persia*, és a példákat bőven lehetne sorolni. Ráadásul – mint azt Wells (1982:226) is megfigyeli – a Betoldott-R jellemzően megjelenik olyankor is, amikor a releváns fonetikai környezet megvan – idegen nyelvű beszédben, pl. *ich habe einen Hund* (német, ’van egy kutyám’; a *habe* igealak svára végződik; stb.). Összefoglalva: a „lineáris” szabálymegfogalmazás aligha működik: ha a Betoldott-R lényegében egyidős a Kötő-R-rel, akkor valamiféle egységes magyarázatra van szükség. A kérdés az, hogy mi ez az egységes magyarázat.

Vegyük észre, hogy a XVIII. századi londoni népnyelvben a szövégi /r/ kizárólag *nemzárt* magánhangzók után fordult elő. Erre már korábban is utaltam, de most szeretném nagy vonalakban vázolni a történeti helyzetet.

1. A középangolban a következő rövid magánhangzók állhattak szövégi /r/ előtt: **ɪ, ʊ, ɛ, ɔ, a, ə** (pl. *sir, fur, her, for, far, better*; a svá persze hangsúlytalan volt).

⁸ Ezzel ellentétes véleményt fejt ki pl. McCarthy (1991); köszönet illeti a tanulmány egyik anoním lektorát, amiért erre felhívta a figyelmem.

2. A délbritben a XVIII. századra az **ɪ, ʊ, ɛ > ɜ** (ún. First NURSE Merger), az **a** pedig **> ɑ**; az eredmény: szóvégi /r/ előtt a következő rövid magánhangzók fordultak elő: **ɜ, ɔ, ɑ, ə** (pl. *sir=fur=her, for, far, better*) – ezek mind nemzárt magánhangzók.
3. A XVIII. század derekára az /r/ előtti hosszú magánhangzók (mind zártak vagy félzártak) is megváltoztak. Ezt az angol szakirodalomban hagyományosan „Breaking”-nek („Brechung”) hívják, és eredetileg – úgy tűnik – egy svá betoldását jelentette hosszú V és /r/ között, vö. (7) = Wells (1982, §3.2.1):

(7) $\emptyset > ə$ / [-low, +long V] __ r

Wells példái (az eredetiben (140, 141)):

(8)	<i>beer</i>	<i>chair</i>	<i>more</i>	<i>sure</i>	<i>fire</i>	<i>tower</i>
Input	bi:r	tʃe:r	mo:r	ʃu:r	faɪr	taʊr
Breaking	bi:ə	tʃe:ə	mo:ə	ʃu:ə	faɪə	taʊə

Mivel a svá nemzárt magánhangzó, a végeredmény az, hogy szóvégi /r/ csak nemzárt magánhangzók után fordul elő. Ezután jön az ún. R-törlés, vö. (9) (= (8) kiegészítve):

(9)	<i>beer</i>	<i>chair</i>	<i>more</i>	<i>sure</i>	<i>fire</i>	<i>tower</i>
Input	bi:r	tʃe:r	mo:r	ʃu:r	faɪr	taʊr
Breaking	bi:ə	tʃe:ə	mo:ə	ʃu:ə	faɪə	taʊə
R-Törlés	bi:ə	tʃe:ə	mo:ə	ʃu:ə	faɪə	taʊə

Ami a történeti rövid magánhangzókat illeti, láthatóan nincs schwa-betoldás – van viszont nyúlás:

(10)	<i>far</i>	<i>for</i>	<i>sir</i>	<i>better</i>
Korai úja.	far	fɔr	sɜr	betər
R-törlés+nyúlás	fa:	fɔ:	sɜ:	betə(:) ⁹

A (10)-beli helyzet azonban aligha magyarázható ugyanúgy, mint amit a (9)-es táblában látunk. Egy lineáris modellben ugyanis fel kell tételeznünk, hogy a (10)-beli esetekben először egy /r/ előtti nyúlás történik, azaz pl. **far > fa:r**, s ezt

⁹ A szóvégi svá – mivel hangsúlytalan – elvben rövid. Valójában azonban sokszor hosszan ejtődik, különösen, ha zöngétlen C előzi meg (köszönet Siptár Péternek, amiért erre külön felhívta a figyelmemet). Fonetikailag tehát gyakorlatilag megkülönböztethetetlen az ɜ(:)-tól, amelytől kizárólag prozódiaiilag különbözik (mivel hangsúlytalan, az ɜ(:) pedig hangsúlyos). Az már csak a Gimson-féle IPA-átírás sajátossága, hogy az ə és az ɜ szimbólumokat megkülönbözteti; Jones pl. nem.

követi az /r/-törlés; a (9)-ben (illetve a (8)-ban) viszont egy svá-betoldás történik először, és utána jön az /r/-törlés. Magyarán az /r/-törlést mindenképp két eltérő hangváltozásnak kell megelőznie, ráadásul még egy későbbi inverziót is fel kell tételeznünk, hogy megmagyarázzuk a Betoldott-R jelenségét. Ugyanakkor – amennyiben a Betoldott-R nem későbbi, mint az /r/-törlés – ez igencsak megbotyolítja az elemzést.

Nemlineáris modellekben a *far*-típus (vö. (10)) viszonylag könnyen modellezhető: a szótagvégi /r/ törlésével *egyidejűleg* megnyúlik a megelőző magánhangzó, azaz tkp. pótlónyúlásról van szó. Ez azonban még mindig nem ad magyarázatot arra, hogy mi történik az etimologikusan hosszú magánhangzók esetében (vö. (8,9)) – itt ugyanis mindenképp fel kell tételeznünk egy svá-betoldást még az /r/-törlés előtt (vö. Wells (1982:220)) – ellenkező esetben a *beer is*, illetve a *dreary bi:r iz*, ill. *dri:ri* formában jelenne meg, jöllehet a megfelelő kimeneti alakok *bi:ər iz*, ill. *dri:əri* (mármint a XVIII. század végén, illetve egyes mai konzervatív nemrotikus ejtésekben, pl. a walesi angolban; az RP-ben *biər iz*, ill. *driəri* formákat találunk). Wells tehát rámutat arra, hogy az /r/-törlés és a svá-betoldás nem kezelhető egységesen úgy mint az /r/ vokalizációja svává.

A dologban az a legbizarrabb, hogy lényegében kizárólag a Kötő-R miatt van igaza Wellsnek. Emlékeztetőül: egyes nemrotikus akcentusokban az /r/-törlés lexikális, azaz nincs Kötő-R (s emiatt Betoldott-R sincs). Ilyen akcentusok pl. az USA délkeleti (hagyományosan: „déli”, de itt a történelmi Délről van szó) tájszólásai, vö. Harris (1994:232) – ő négy akcentustípust különböztet meg a roticitás szempontjából, ez a típus a D¹⁰. A Harris-féle D típusnak viszont még egy érdekes – és véleményem szerint számunkra releváns – tulajdonsága van: az /r/ *hangsúlytalan* magánhangzók előtt is kiesik. Azaz néma az ortografikus R például a *stárry*, *dréary*, *occúrring*, *stóry*, stb. szavakban. Az ilyen akcentusokban az /r/ tehát csakis hangsúlyos magánhangzó előtt fordul elő, és annak a magánhangzónak – fonológiai értelemben – „tautolexikálisnak” kell lennie (ezért nincs Kötő-R pl. a *béttér apple* ’jobb alma’ szókapcsolatban). A D-típusú akcentusok tanúsága szerint tehát – történetileg hosszú hangsúlyos magánhangzók után – szimplán /r/-vokalizáció történt:

(11)	<i>beer</i>	<i>chair</i>	<i>more</i>	<i>sure</i>	<i>fire</i>	<i>tower</i>
Input	bi:r	tʃe:r	mo:r	ʃu:r	faɪr	taʊr
/r/-vokalizáció	bi:ə	tʃe:ə	mo:ə	ʃu:ə	faɪə	taʊə

Ehhez még további példaként hozzáadhatjuk a *dréary*, *cáring*, *stóry*, *fiery* szavakat:

¹⁰ Az A típus a rotikus akcentusokat jelöli Harrisnél; B = van Kötő-R, de nincs Betoldott-R (ez *de facto* a konzervatív RP, amint azt Harris is beismeri), C = Kötő- és Betoldott-R is van, D = semmiféle R-kötés nincs.

(12)	<i>dréary</i>	<i>cáring</i>	<i>stóry</i>	<i>fiery</i>
Input	dri:ri	ke:riŋ	sto:ri	fai:ri
/r/-vokal.	dri:əi	ke:əŋ	sto:əi	fai:əi

Nos, akkor mi a helyzet a történetileg rövid magánhangzók utáni /r/-rel (vö. (10))? Ne felejtjük el, hogy a (10)-beli magánhangzókat egységesen *nemzárt*-ként jellemezhetjük; ezzel szemben a (11)-ben és (12)-ben található magánhangzók zártak ill. félzártak. A (10)-beli magánhangzók ráadásul rövidek; az /r/ vokalizációja tehát hiátust hozna létre, vö. (13):

(13)	<i>far</i>	<i>for</i>	<i>sir</i>	<i>better</i>
Korai úja.	fɑr	fɔr	sɜr	betər
/r/-vokal.	fəə	fɔə	sɜə	betəə

Azt azonban minden további nélkül feltételezhetjük, hogy a létrejövő magánhangzó-kapcsolatok második eleme – a svá – hosszú magánhangzóvá olvad össze az előtte levővel; ez – lássuk be – nem meglepő, különösen a *sir* és a *better* esetében, ahol lényegében két azonos rövid magánhangzó követi egymást. (Az utóbbiban a hangsúlytalan magánhangzó opcionálisan lerövidül.) Nem furcsa azonban az ilyen összevonás a *far* és a *for* esetében sem¹¹. Az összkép tehát a következő:

(14)	<i>far</i>	<i>for</i>	<i>sir</i>	<i>better</i>
Korai úja.	fɑr	fɔr	sɜr	betər
/r/-vokal.	fəə	fɔə	sɜə	betəə
Összevonás	fɑ:	fɔ:	sɜ:	betə(:)

Ebben az esetben azonban szó sincs pótlónyúlásról! Hasonló jelenség figyelhető meg pl. a sztenderd németben, ahol a történeti /r/ kódapozícióban **r**-vá vokalizálódik, ami a megelőző **a**-val **a**:-vá olvad össze, pl. *Spar* = **ʃpa**:.

Mindazonáltal a fenti forgatókönyv csak akkor működik, ha feltételezzük, hogy a nemrotikusság a D-típusú dialektusok mai állapotának megfelelően alakult ki, ez ellen azonban bőségesen lehet érvelni. Egyrészt a D típus ritka, és a „többségi elv” erős érv, még ha nem kényszerítő erejű is¹². Másrészt ez esetben fel kellene tételeznünk, hogy a (12)-beli alakokban a nem D-típusú (= B/C) nemrotikus akcentusokban az /r/ valahogy visszaállítódott; egyszerűbb

¹¹ Ugyanilyen összevonásokra egyébként az angol nyelv későbbi történetében is van példa: a korábbi RP **ɔə** diftongusból **ɔ**: lesz (pl. *more* **mɔə** > **mɔ:**); az ún. „trifongusok” (**aɪə**, **əʊə**) középső eleme – szintén az RP-ben – kieshet (> **aə**), ami aztán hosszú **a**: lesz, pl. a *tire* és a *tower* szavak egyaránt **ta**:-ként hangozhatnak.

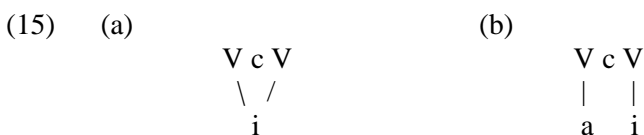
¹² Ez alapvetés a komparatív nyelvészetben, de vannak kivételek. A közgermán **ɣ** pl. a mai germán nyelvek közül csak az angolban és az izlandiban maradt meg.

tehát azt feltételezni, hogy a D típus tágabb kontextusra általánosítja az /r/-törlést. Harmadrészt, van egy olyan eset, amit eddig nem illusztráltunk, mégpedig a történetileg rövid magánhangzót követő /r/ + magánhangzó kombináció, pl. a *cárrot* 'répa' (= *kærət*) szóban, ahol nincs nyúlás a D típusban sem, jöllehet az /r/ kiesik. A (11-14)-ben vázolt forgatókönyvet tehát valószínűleg el kell vetnünk. A következő részben azonban kísérletet teszek arra, hogy egy egyszerű elemzést vázoljak föl.

3. Az „/r/-törlés” egy lehetséges elemzése

Az alábbi elemzést a Szigorú CV fonológia (pl. Lowenstamm 1996, Scheer 2004, stb.) motiválta, jöllehet az elmélet részletes ismerete nem szükséges ahhoz, hogy az elemzés érthető legyen. Tulajdonképpen – elvben – bármilyen modellre alkalmazható, amely önálló időzítési tengelyt tartalmaz. A Szigorú CV lényege, hogy a váztengely szigorúan váltakozó (CV) egységekből áll, még akkor is, ha a felszíni szótagszerkezet nem CV, azaz pl. a *kap* szó ugyanúgy CVCV vázú, mint a *kapa* vagy az *apa*; a *kapsz* váza CVCVCV, stb. Minden szó váza V pozícióra végződik, jöllehet a nyelvek egy részében ez üres maradhat (vö. *kap*). Hasonlóképp üres maradhat a szóeleji C pozíció (mint az *apa*) szóban. Végül a felszíni mássalhangzó-kapcsolatok tagjait is üres V választja el, vö. *kapsz*.

Számunkra most elsősorban a hosszú magánhangzók reprezentációja a kérdés. Az nyilvánvaló, hogy egy rövid magánhangzó egy V pozíciót foglal el. Az elmélet szerint a hosszú magánhangzók tehát VcV szerkezetűek lesznek (ahol a *c* egy üres C-pozíciót jelöl). Az alábbi ábrák egy hosszú monoftongus (15a), illetve egy diftongus (15b) szerkezetét mutatják:



Néhány korábbi előadás során (Kristó 2012, 2013) amellet érveltem, hogy a mai délbrit (és talán általában a Harris-féle C-típusú) akcentusokban az összes hosszú magánhangzó elemezhető VC szekvenciaként. Az érvelés részletes bemutatása meghaladná ennek a dolgozatnak a kereteit, ezért csak a számunkra fontos szempontokat említem meg.

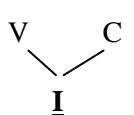

Egyrészt a zárt hosszú magánhangzók diftongikus ejtése (pl. *see* = **si**, *too* = **tu**) igen elterjedt (sőt: a délbritben szinte kizárólagos). Ami a történeti félzárt hosszú magánhangzókat illeti, a délbritben már a XVIII. század óta diftongusként ejtődnek (pl. *name* = **nem**, *stone* = **stoon** ~ **stəon**). Fonetikailag valójában **j**-re, illetve **w**-re végződő szekvenciákról van szó. A Szigorú CV – mint a Kormányásfonológia általában – a beszédhangokat ún. elemekből építi föl. Az egyik – általam is használt – változatban a magánhangzók három elemről állhatnak össze: **I** (palatalitás; önálló realizációja: **i/j**), **U** (labialitás+

velaritás, = **u/w**)¹³, az **A** pedig a nyíltságnak felel meg (önállóan = **ɑ**). A kérdés az, hogy az **A** elemnek mi lehet az önálló C-beli (azaz félmagánhangzós) megnyilvánulása. Az általam is elfogadott nézet szerint koronális approximáns, azaz **ɹ** – és a délbritben pont ez a hang a történeti /r/ mai reflexe¹⁴. Lényeges továbbá, hogy az elemek kombinálódhatnak; az egyikük *fej*, a másik (vagy a többiek) pedig *operátor(ok)*. Az **A** és az **I** kombinációja például, ha **I**-fejű, félzárt **e** magánhangzó lesz; ha **A**-fejű, akkor nyílt **a~æ**; a kettő (fejetlen) kombinációja pedig **ɛ**.

Lehet-e egyszerű (egyelemű) kifejezések egyetlen eleme fej? Az elmélet szerint igen. A „fejség” lényege az, hogy a fej kormányozza az operátort, pontosabban annak a pozícióját – ha az operátor pozíciója üres, a fej ezt az üres pozíciót kormányozza. Így fejezhető ki pl. az **i** és az **ɪ** közötti különbség, vö. (16a) – a (16b)-ben az **I** nem fej, azaz nem kormányoz (másként fogalmazva: a (16b)-beli kifejezés fejetlen):

(16)	(a)	[i]	(b)	[ɪ]
	I/U-tengely: ¹⁵	--- I ---		--- I ---
		↓		
	A-tengely	--- _ ---		--- _ ---

Nézetem szerint tehát a lexikálisan hosszú és rövid magánhangzók közötti különbség az alábbi módon ragadható meg:

(17)	(a)	[i:] (= [ij])	(b)	[ɪ]
				

A teljesség kedvéért íme a (konzervatív) RP magánhangzóit bemutató összefoglaló táblázat. A kifejezések fejét – ha van – aláhúzással jelölöm. Figyeljük meg, hogy a három elem használatával, azokhoz V vagy VC szerkezetet rendelve, továbbá specifikálva, hogy hangsúlyos-e, az összes magánhangzó hiánytalanul leírható.¹⁶

¹³ A **j** és a **w** természetesen akkor, ha C pozícióhoz kötődik az **I**, ill. az **U**.

¹⁴ Az első olyan közismert tanulmány, amely ezt kifejti, Broadbent (1991).

¹⁵ Az **I** és az **U** elemnek közös tengelye van az angolban, ezért nem kombinálódhatnak: ez azt fejezi ki, hogy nincsenek palatális kerek magánhangzók.

¹⁶ A hangsúly azért releváns, mert egyes magánhangzók reprezentációja egyébként azonos (ez motiválja pl. az eltérő fonetikai szimbólumok használatát is, vö. pl. *better* vs. *fur* a (18)-as táblában).

(18)

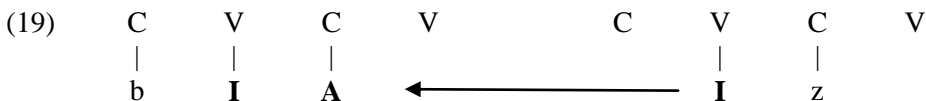
	IPA	Melódia	Szerkezet	Hangsúly	Példák
<i>Rövid mgh-k:</i>	ɪ	I	V	+/-	<i>sit / rabbít</i>
	e	A.I	V	+	<i>men</i>
	æ	I.A	V	+	<i>cat</i>
	ɒ	U.A	V	+	<i>god</i>
	ʊ	U	V	+/-	<i>full</i>
	ʌ	A	V	+	<i>run</i>
	ə¹	A	V	-	<i>ago, famous</i>
	ə²	A	VC	-	<i>better; vanilla</i>
<i>Hosszú monoftongusok:</i>	ɑ:	A	VC	+	<i>car, spa</i>
	ɜ:	A	VC	+	<i>fur, prefer</i>
	ɔ:	U.A	VC	+	<i>sore, law</i>
	i:	I	VC	+/-	<i>feed; city</i>
	u:	U	VC	+/-	<i>moon; menu</i>
<i>Diftongusok:</i>	eɪ	A.I + I	VC	+	<i>face</i>
	aɪ	I.A + I	VC	+	<i>time</i>
	ɔɪ	U.A + I	VC	+	<i>join</i>
	aʊ	I.A + U	VC	+	<i>town</i>
	əʊ	A + U	VC	+	<i>goat</i>
	eə	A.I + A	VC	+	<i>fair</i>
	ʊə	U + A	VC	+	<i>poor</i>
	ɪə	I + A	VC	+	<i>beer</i>

A satírozott sorokban láthatók azok a magánhangzók, amelyek után Kötő-, ill. Betoldott-R (azaz /r/-kötés) van.¹⁷ Figyeljük meg, hogy mind VC szerkezetűek, ahol a C pozícióhoz A elem kapcsolódik. Az elemzés lényege tehát az, hogy a rotikus akcentusokkal szemben – amelyekben a C-hez kapcsolódó A mindig mássalhangzóként (= /r/) realizálódik, a nemrotikus akcentusokban ez csak akkor van így, ha egy következő magánhangzó erre jogosítást ad. Az A elem C pozícióbeli realizációja svá – kivéve, ha komplex kifejezés részeként hosszú monoftongust alkot az előző V-hez kapcsolt magánhangzóval. Fontos azonban, hogy szigorúan véve ez csak az üres V pozíció, illetve a hangsúlytalan V előtti A elemet tartalmazó C pozíciókra igaz. A Szigorú CV-ben ezek gyenge pozíciók, szemben pl. a szóeleji vagy hangsúlyos V előtti erős pozíciókkal (legalábbis az angolban). Az erős pozíciókban lévő C-hez kapcsolódó A minden esetben kizárólag mássalhangzóként realizálódik, sohasem sváként (még részben sem),

¹⁷ A svá – ha nem szóvégi – csak egy V-hez kapcsolódik, azaz lexikálisan rövid.

lásd pl. *rát*, *arrést*, *resént*. Érdekes (ámde nem meglepő) módon pontosan ezek a pozíciók azok, amelyekben az /r/ *nem* törlődik a D-típusú akcentusokban.

Mi történik azonban az /r/-kötés eseteiben? Ilyenkor a C-hez kapcsolódó **A** elemet a melódiai tengelyen magánhangzó követi, melynek hatására /r/-ként fog realizálódni. Vegyük azonban észre, hogy a lexikális interpretációja érintetlen marad – ha nem így lenne, a *beer is* kiejtése ***bir iz** lenne, illetve a *star*-ból képzett *starring*-ban az **a**: lerövidülne (de nem teszi). Nézzük tehát a *beer is* ábrázolását! (A mássalhangzókat az egyszerűség kedvéért nem elemeikre bontva ábrázolom.)



Az **A** elem lexikálisan sváként realizálódik, hisz C pozícióhoz kötődik. Posztlexikálisan ugyanakkor a rákövetkező magánhangzó – a melódiai tengelyen – „jogosítja” a mássalhangzós megvalósulását. Ennek eredménye, hogy az **A** vokális és konzonantális interpretációt is kap egyszerre. Ugyanez történik a *dreary* szóban – épp csak ott a jogosító magánhangzó tautomorfémikus. Összességében egy **ær** szekvencia jelenik meg a felszínen, mégpedig a *struktúra* és a *melódia* egymásra hatásának következtében. A dolog természetesen ennél jóval bonyolultabb, és a teljes képhez részletes Szigorú CV elemzésre lenne szükség, ami viszont még jórészt későbbi kutatás tárgya.¹⁸

A rotikus és nemrotikus akcentusok közötti lényegi különbség tehát nem az, hogy van-e /r/ vagy sem, hanem az, hogy ugyanaz a struktúra hogyan interpretálódik. Hadd illusztráljam ezt egy olyan példával, ahol (szemben a *beer*-rel) nem diftongus van, hanem hosszú monoftongus, pl. a *car* szóval. Mögötte sen a szó szerkezete tökéletesen ugyanaz a rotikus és nemrotikus akcentusokban:



Mindezek után visszatérhetünk arra a kérdésre, hogyan is alakult ki a mai helyzet. Kezdjük a hosszú magánhangzókkal; emlékeztetőül megismétlem a (9)-es ábrát a (21)-ben:

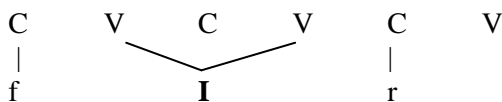
¹⁸ A kormányászfonológiában a jogosítás/kormányzás melódiai tengelyen történő működését feltételezi pl. Scheer (2004, több helyen), illetve Balogné (2005).

(21)	<i>beer</i>	<i>chair</i>	<i>more</i>	<i>sure</i>	<i>fire</i>	<i>tower</i>
Input	bi:r	tʃe:r	mo:r	ʃu:r	faɪr	taoɹ
Breaking	bi:əɹ	tʃe:əɹ	mo:əɹ	ʃu:əɹ	faɪəɹ	taoəɹ
R-Törlés	bi:ə	tʃe:ə	mo:ə	ʃu:ə	faɪə	taoə

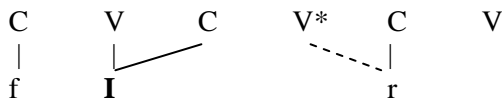
A fenti – a hosszú magánhangzók VC-szerkezetén alapuló – elemzést próbálhatjuk meg felhasználni arra, miért is történik meg a Breaking, azaz a svá-betoldás. Fontos azonban megjegyeznünk, a (21)-es ábra valójában kiegészítésre szorul, ugyanis a *fire* és *tower* típusú szavakban már a XV-XVI. században minden valószínűség szerint megtörtént a svá-betoldás (vö. Wells 1982:214, Dobson 1968:§218). Ez pedig időben egybeesik a nagy magánhangzó-eltolódással, vagy azt akár meg is előzheti. Az eltolódás előtt a *fire* ejtése **fi:r**, a *tower*-é pedig **tu:r** volt; a középanyol hosszú zárt magánhangzók tehát diftongizálódtak; valószínűleg **i** > **ij**, illetve **u** > **uw** lehetett a kezdeti lépés, hasonlóan, mint a mai angolban (vö. *see*, *too*), majd később az **i/u** nyiltabbá vált (Shakespeare korára **əj/əw** ejtést szoktak feltételezni, innen a mai magánhangzók). A svá-betoldás a *fire/tower*-szavakban olyan korai, hogy több esetben az írásképp is mutatja (pl. *tower*; de lásd még *power*, *flower*, vs. az utóbbival homoním *flour*; a *fire* típusban ez – valószínűleg ortográfiai okokból – ritka, de lásd a *fire*-ből képzett *fiery* melléknevet). Az ilyen korai svá-betoldás – nem meglepően – a rotikus akcentusokban is bőven előfordul: a *fire* sztenderd amerikai ejtése pl. szillabikus **r**-t tartalmaz.

Mi lehetett az oka ennek a svá-betoldásnak – azaz, miért jött létre lényegében szillabikus **r** a középanyol **i**: és **u**: után? Véleményem szerint erre kézenfekvő magyarázatot ad, ha feltételezzük, hogy ez a két hosszú zárt magánhangzó eredetileg VcV szerkezetű lehetett, azonban – talán a diftongizálódással párhuzamosan – VC-ként értelmeződtek át. Az alábbi két ábra (22a-b) a *fire* szó középanyol ejtését (**fi:r**) mutatja a reinterpretáció előtt (22a) és után (22b):

(22) (a)



(b)



Ekkor azonban a V*-ként jelölt pozíció üressé vált, így az **r** beleterjed (ezt jelzi a szaggatott vonal). A (22b) ábra tehát kb. egy **fiɹəɹ** ejtésnek felel meg, ahol az **əɹ**

szekvencia természetesen szillabikus **r**-ként is realizálódhat.¹⁹ Ha feltételezzük, hogy az /r/ = **A**, akkor lényegében a szóvégi svá (18)-beli ábrázolását kapjuk meg.

Bátran feltételezhetjük, hogy a XVIII. században valami hasonló történt, pl. a *beer*, *chair*, *more*, *sure* szavakban. Ami az **e**: és **o**: magánhangzókat illeti, a londoni népnyelvben ekkortájt már valószínűleg diftongikus (= **ej**, **ow**) ejtésűek voltak; a zárt **i**:/**u**:-ról a kései középangolhoz hasonló helyzetet képzelhetünk el. A Breaking tehát – akár XV-XVI. századi, akár két-három évszázaddal későbbi – lényegében nem más, mint az **A** elem beleterjedése egy üressé vált V pozícióba. Ez tehát a Wells által (is) feltételezett svá-betoldás.

Ami a történeti rövid magánhangzókat illeti, a helyzet egészen más. Emlékeztetőül: az ilyen esetekről van szó:

(23)		<i>far</i>	<i>for</i>	<i>sir</i>	<i>better</i>
	Korai úja.	far	fɔr	sɜr	betər
	/r/-vokal.	fæ	fɔə	sɜə	betəə
	Összevonás	fɑ:	fɔ:	sɜ:	betə(:)

Itt tulajdonképp egyvalami történik: a nemrotikusság. Ez pedig azt jelenti, hogy a (gyenge) C-hez kapcsolt **A** elem sváként realizálódik (ezt akár vokalizációnak is lehet hívni). Itt – mint korábban említettük – a svá (= **A**!) összevonódik az előtte levő (kizárólag **A**-t tartalmazó vagy **A**-fejű) magánhangzóval. A *car* szó (20)-beli reprezentációja tehát a korábbi állapotnak (is) megfelel – amely állapot megőrződik a rotikus akcentusokban. Mint korábban is mondtuk, a (23)-ból kitetsző „pótlónyúlás” látszólagos jelenség csupán: valójában a „nyúlás” a C pozícióhoz kötött **A** elem interpretációjában bekövetkező változás eredménye. Természetesen a (23)-ban ábrázoltak feltételezik azt, hogy a hosszú magánhangzókat VC szerkezetüként ábrázoljuk.

4. Összegzés

A dolgozatban vázoltak szerint a nemrotikusság tkp. azt jelenti, hogy a C pozícióhoz kötődő **A** elem lexikálisan vokális megvalósulást kap, amihez mássalhangzós realizáció társulhat (a melódiai tengelyen szomszédos következő magánhangzós kifejezés jóvoltából). Maradt azonban egy-két kérdés, amire röviden mindenképp szeretnék kitérni, jelezve a lehetséges megoldásokat.

Egyrészt: a Harris-féle B típus (ez gyakorlatilag a konzervatív RP-t jelenti), ahol van Kötő-R, de nincs Betoldott-R, nyilván nem elemezhető olyan rendszerként, amelyben minden hosszú magánhangzó VC szerkezetű. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a C típusban (amelyre a modell elsősorban vonatkozik) Betoldott-R-t felmutató alakoknak (pl. *spa R is*, *law R and*, stb.) a B típusban

¹⁹ Az **r** V*-ba terjedésének oka az lehet, hogy – az elmélet szerint – V* szoros kormányzást igényelne ahhoz, hogy üres legyen, de a szóvégi (szintén üres) V nem tudja kormányozni.

olyan hosszú magánhangzó felel meg, amely VcV szerkezetű. A *spar* és a *spa* tehát más ábrázolású **a**:t tartalmaz: az előbbiben VC, az utóbbiban VcV szerkezetű – ezért nincs a *spa* után soha R-kötés a B típusban. A Betoldott-R tehát úgy is értelmezhető, mint a többségre jellemző VC szerkezet általánosítása az összes olyan esetre, ahol hosszú magánhangzó van.

Másrészt: a rotikus akcentusokra lényegében ugyanaz áll, amit az előző bekezdésben a B típusról elmondtunk – mármint ami a VC vs. VcV szerkezetet illeti. Ami a D típust illeti, a VC szerkezetű hosszú magánhangzókkal ez a típus kompatibilis, azzal a kitételrel, hogy az /r/ (= **A**) mássalhangzós realizációjának prozódiai feltételei is vannak (hisz csak hangsúlyos magánhangzó előtt fordul elő).

Végül érdemes megjegyezni, hogy az /r/-hez hasonló viselkedést mutat a másik likvida, azaz az /l/ az angol bizonyos akcentusaiban (a „Betoldott-L”-t is beleértve).²⁰ Ennek a jelenségnek (illetve jelenségkörnek) a fejlődését történetileg jobban nyomon tudjuk követni (hisz az /r/-törlés jóval régebbi), és a két likvida sorsa sok párhuzamot mutat; a két jelenség(kör) részletes tárgyalása azonban túlmutat egy cikk keretein.

Hivatkozások

- Balogné, Bérces Katalin. 2005. *Strict CV phonology and the English cross-word puzzle*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE.
- Broadbent, Judith. 1991. *Linking and intrusive r in English*. UCL WPL 3: 281–302.
- Dobson, Eric J. 1968. *English pronunciation 1500-1700. Vol. II.: Phonology*. 2. kiadás. Oxford: OUP.
- Durand, Jacques & Bernard Laks. 1996. *Current trends in phonology: models and methods*. European Studies Research Institute, University of Salford Publications.
- Gick, Bryan. 2002. *The American intrusive L*. *American Speech* 77.2: 167–183.
- Harris, John. 1994. *English sound structure*. Oxford, UK és Cambridge, MA: Blackwell.
- Kristó, László. 2012. *The representation of vowel length in English*. Az IEL2012 konferencián tartott előadás. Károli Gáspár Református Egyetem.
- Kristó, László. 2013. *An element-based representation of RP vowels*. A HUSSE11 konferencián tartott előadás. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Lowenstamm, Jean. 1996. *CV as the only syllable type*. In: Durand & Laks (szerk.) 419–442.
- McCarthy, J. J. 1991. *Synchronic rule inversion*. In: L.A. Sutton et al. (szerk.) *Proceedings of the 17th Annual Meeting of the Berkely Linguistics Society*: 192–207.

²⁰ Vö. Gick (2002).

Scheer, Tobias. 2004. *A lateral theory of phonology. Vol. I.: What is CVCV, and why should it be?* Berlin: Mouton de Gruyter.

Sheridan, Thomas. 1762. *A course of lectures on elocution.* London.

Wells, J. C. 1982. *Accents of English 1: An introduction.* Cambridge: CUP.

Kristó László

PPKE BTK Angol-Amerikai Intézet

krila@btk.ppke.hu

A fogadodban sok a vendég: **hosszú magánhangzók egy** **mezőségi nyelvjárásban**

Mády Katalin

1. Bevezetés

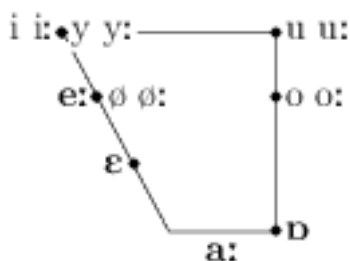
1.1 A magyar magánhangzók fonetikai megvalósulása

A magyar sztenderd nyelvváltozat magánhangzórendszere hét rövid és hét hosszú magánhangzóból áll, amelyek fonológiailag hét párba rendezhetőek. A párok fonetikai, funkcionális és fonológiai viselkedése eltér a felső *u–ú, ü–ű, i–í,* a középső *o–ó, ö–ő* és az alsó *a–á, e–é* magánhangzók esetében.

A fonetikai leírások (Kassai 1998, Gósy 2004) általában kilenc magánhangzó-minőséget szoktak megadni: felső és középső nyelvállású *i–í, ü–ű, u–ú, ö–ő, o–ó,* ahol a hosszú és rövid magánhangzók minőségét azonosnak tekintik, valamint az *e, é, a, á.* Emellett marginálisan megjelennek további magánhangzók is, mint az *á* magánhangzóval egyforma hangszínű rövid magánhangzó egyes idegen szavakban értelmiségi ejtésben, pl. az *apropó* szóban, vagy az *e* és *a* hosszan ejtett változatai az *E vágány, augusztus* szavakban. Ezek a leírások a magánhangzó-hosszúság fogalmát azonos minőségi kategóriába tartozó magánhangzókra vonatkoztatják. Ennek megfelelően a magánhangzó-hosszúság percepcióját Kovács például nem vizsgálja az *e–é* és *a–á* hangokra vonatkozóan, mivel ezeket nem tekinti hosszúságalapú pároknak (Kovács 1998, Kovács 2002). Kassai (1979) viszont az ezekkel a hangokkal képzett minimálpárookra is közöl egymással szembeállított értékeket. A jelen tanulmányban a 14 magyar magánhangzót hét párként kezeltem az *a–á* és *e–é* fonológiai alternációja miatt (l. 1.2 rész). Nádasdy & Siptár (1994) leírásából kiindulva a közepesen zárt *é* és a közepesen nyílt *e* magánhangzókat alsó nyelvállásúnak fogom tekinteni, mivel fonológiai viselkedésük megegyezik az alsó *a* és *á* páréival.

A magyar magánhangzók minőségi kategóriáit az 1. ábra szemlélteti, ahol a trapéz sematikusán egy balra néző ember szájüregét képezi le: bal oldalon láthatók az elöl képzett magánhangzók, jobb oldalon a hátul képzettek, felül a felső, alul az alsó nyelvállásúak. A vastag betűvel szedett magánhangzók minősége eltér hosszúságalapú megfelelőjüktől, azaz fonetikai értékük az IPA

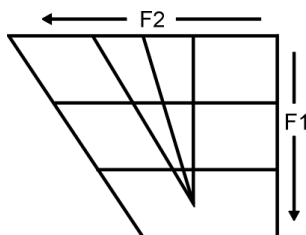
(*International Phonetic Alphabet*) különböző magánhangzó-kategóriáinak felel meg. A magyar nyelvű fonetikai leírásokban az ajakkerekítéses hátsó *a* magánhangzót általában nem legsó, hanem alsó, az IPA kategóriái szerint közepesen nyílt (*open-mid*) minőségűnek szokás tekinteni, mert az állkapocsnyílás ennél a magánhangzónál zártabb, mint az ajakréses centrális képzésű *á* esetén. Úgy tűnik azonban, hogy a kisebb mértékű állkapocsnyílás a kerekítés járulékos következménye, ahogy azt más nyelvekben is megfigyelték (Wood 1975). Egy elektromágneses artikulográffal végzett vizsgálat szerint, amely az állkapocsnyílás és az ajakműködés mellett a nyelv hát helyzetének megfigyelését is lehetővé teszi, az *a* és *á* képzésekor a nyelvtest a szájüreg legsó részén helyezkedik el, itt tehát nem látszik különbség a függőleges nyelvállásfokok között (Mády 2008). Az első formáns (ld. alább) *a*-ra jellemző, férfiaknál 500 és 600 Hz közötti értéke (Magdics 1965) is magasabb, mint a német nyílt *o*-ra megadott 400 és 500 Hz körüli értékek, ld. Ladefoged & Maddieson (1996), 290. o.



1. ábra: *A magyar magánhangzók sematikus ábrázolása magánhangzótrapézban*

A magánhangzók minőségének megfelelő spektrális jellemzők az ún. formánsok (Ladefoged 1996). Ezek olyan nagy amplitúdójú frekvenciaértékek, amelyek a toldalékcsőnek egy adott magánhangzó képzésére jellemző alakja, azaz konfigurációja esetén kialakuló állóhullámoknak felelnek meg. A semleges magánhangzó, a svá képzésekor az első formáns (F1) egy férfi ejtésében 500 Hertz (Hz), a második formáns (F2) 1500 Hz. A nők formánsértékeit 1,2-es szorzóval kapjuk meg: mivel a nők toldalékcsőve rövidebb, náluk a szájüregben létrejövő állóhullámok nagyjából 20%-kal rövidebbek, azaz magasabb frekvenciájúak, mint a férfiak esetében.

Semleges pozícióban, azaz a svá ejtésekor a nyelv mind függőleges, mind vízszintes irányban a szájüreg közepén helyezkedik el. Az első formáns értéke a függőleges nyelvállást jelzi: minél magasabb az F1 értéke, annál nyíltabb a magánhangzó, azaz annál alacsonyabb a nyelvállás foka. A második formáns értéke a vízszintes nyelvállást tükrözi: minél magasabb az érték, annál előrébb képzett a magánhangzó. Ezt a 2. ábra szemlélteti.



2. ábra: *A vízszintes és függőleges nyelvállás és az 1. és 2. formáns (F1, F2) összefüggése*

A fonetikai leírások megemlítik, hogy a hosszúságalapú párok esetén a hosszú magánhangzó képzése általában zártabb, illetve periférikusabb, míg a rövid magánhangzó kismértékű centralizáltságot mutat, azaz közelebb esik a szájjüreg középső, semleges pontjához. Kassai (1998) szerint a különbséget a hosszú magánhangzók képzésére jellemző nagyobb izomfeszültség okozza. Kovács (1998) eredményei alapján a felső nyelvállású magánhangzók spektrális tulajdonságai erőteljes átfedést mutatnak egymással, amely a középső nyelvállású magánhangzóknál kisebb mértékű. Ez a különbség azonban nem eredményez olyan mértékű eltérést, hogy a rövid magánhangzókat laza ejtésű magánhangzóknak kellene tekinteni, ellentétben például a sztenderd némettel, ahol a hosszú–rövid szembenállás szisztematikus feszes–laza különbséget is jelent. Mády & Reichel (2007) elemzése azt mutatta, hogy a felső nyelvállású rövid és hosszú magánhangzók formánsai teljesen fedésben vannak, a középsőké csupán érintkeznek, míg az alsó nyelvállásúaké egyértelműen elkülönül.

A magánhangzók tartamát, azaz akusztikailag mérhető hosszúságát a fonológiai hosszúságon kívül számos egyéb tényező is befolyásolja: prozódiai szerkezet, mondatbeli pozíció, követő mássalhangzó képzéshelye, képzésmódja és zöngéssége, hangsúly stb. A magánhangzók tartama emellett a függőleges nyelvállás fokától is függ: a felső nyelvállású magánhangzók rövidebbek, mint az alsók. Ez a tendencia univerzális, és azzal függ össze, hogy az alsó nyelvállású magánhangzókra jellemző állkapocsnyílás nagyobb artikulációs mozgást kíván.

A fonológiai hosszúság tartambeli megvalósulása elvileg háromféle módon képzelhető el: (1) a magánhangzópárok egymáshoz képest mért időtartama azonos, pl. 2:1 arányú, (2) ha két magánhangzó hangszíne eltér, a tartambeli megkülönböztetés redundánssá válik, (3) egyéb befolyásoló tényezők. Az első összefüggésre példa a szlovák, ahol a hosszú magánhangzók tartama nagyjából 1,5–2-szerese a nekik megfelelő rövidekének (Beňuš & Mády 2010). A második lehetőségre példa a sztenderd cseh, ahol az *i–í* kontrasztban egy aktuális hangváltozási folyamat eredményeként megjelent a minőségbeli kontraszt is, azaz a rövid *i* jóval centralizáltabb, mint a hosszú *í*. Podlipský, Skarnitzl & Volín (2009) eredményei azt mutatják, hogy a hosszú és rövid *i* tartamának hányadosa kisebb, mint más magánhangzópároké. Mády, White & Duběda (2009) a cseh *u–ů* esetén is hasonló összefüggést mutattak ki. Ezzel

szemben a magyarban azt látjuk, hogy a hosszú és rövid magánhangzópárok tartama a függőleges nyelvválásfokkal változik: az alsó nyelvválású *a-á* esetén a hosszú/rövid hányados 2,32, a felső nyelvválású és a középső *o* esetén 2–2,1, a középső nyelvválású *ő-ő* és *e-é* esetén pedig csupán 1,8. Ezek az arányok a Magdics (1966) által megadott értékeken alapszanak. Egy későbbi kísérlet (Mády, Bombien & Reichel 2008), amely csak a hátul képzett magánhangzópárokat vizsgálta, szintén az *a-á* párban találta a legnagyobb eltérést. Hangsúlytalan helyzetben a felső nyelvválású párban jóval kisebb volt a különbség, míg itt is az alsó nyelvválásúak megkülönböztetése volt legmarkánsabb.

1.2 A hosszú és rövid magánhangzók fonológiai jellemzése

A magánhangzó-hosszúság alternációja számos fonológiai és morfofonológiai folyamatban megjelenik. Egyes váltakozások mind a hét magánhangzópárt érintik, mások csak bizonyos párokra vonatkoznak. Nádasy & Siptár (1994) a következő folyamatokat sorolja fel:

1. **Belszótági tőmagánhangzó-rövidülés:** a hosszú magánhangzók egyes idegen eredetű tövekben rövidülnek bizonyos képzők hatására, pl. *akív-aktívál*, *agónia-agonizál*, *téma-tematika*, *vitális-vitalitás*. Az alternáció bármelyik magánhangzópárban előfordulhat, de nem produktív, előfordulása lexikális meghatározottságú, azaz csupán bizonyos szavakban fordul elő.
2. **Végszótági tőmagánhangzó-rövidülés:** egyes tövek utolsó szótagi hosszú magánhangzója bizonyos toldalékok előtt megrövidül, pl. *kút-kutak*, *kéz-kezes*, *pohár-poharat*. A jelenség a középső nyelvválású *ó*, *ő* esetén csak *v*-betoldás esetén fordul elő: *ló-lovak*, *kő-követ*. Az előfordulás szintén lexikális kötöttségű, tehát nem vonatkozik kötelezően minden végszótági hosszú magánhangzót tartalmazó töre, pl. *hír-híres*, *méz-mézes*, *kór-kóros*, *vár-várat*.
3. **Nyílt magánhangzó nyúlása:** a szóvégi *a*, *e* hangokból *á*, *é* lesz, ha a szótőhöz vagy toldalékolt szóhoz toldalék kapcsolódik. Ez a szabály korlátozás nélkül érvényes minden töre, de nem minden toldalékra.
4. **Feltételes mód alanyi és tárgyias, azaz általános és határozott ragozása:** a feltételes mód egyes szám 3. személyű ragozásában az alanyi *-na/-ne* ragnak a tárgyias *-ná/-né* felel meg.

Az (1) és (2) folyamat minden magánhangzópárt érint, de nem produktív, előfordulása egyes tövekhez kötött. A (3) és (4) ezzel szemben kötelező és produktív, de az *a-á*, *e-é* párokra korlátozódik. E két magánhangzópár alternációja tehát lényegesen szélesebb körű, mint a felső és középső nyelvválásúaké.

A magánhangzók nyelvválásfokuk szerint eltérő funkcionális terheltségűek: számos olyan minimális pár létezik, amelyekben az *a-á* és *e-é* jelentésmegkülönböztető szereppel bír (*hat-hát*, *fel-fél*). Ezzel szemben alig van olyan minimálpár, amely rövid-hosszú felső nyelvválású magánhangzó szem-

benállásán alapul, különösképpen ragozatlan szótövekben (*zug–zúg*). Középső nyelvválásúakból több ilyen párt lehet találni (pl. *kor–kór*). A felső nyelvválású hosszú magánhangzók a magyarban általában is jóval ritkábbak, mint az alsók.

A magánhangzópárok fonetikai és fonológiai viselkedése tehát egyfajta fokozatosságot mutat:

- **felső** nyelvválású *i–í, ü–ű, u–ú*: hangszínbeli eltérésük csekély, és tartamuk jelentős átfedést mutat,
- **középső** nyelvválású *o–ó, ö–ő*: köztes viselkedés mind hangszínbeli eltérés, mind a tartamok átfedése szempontjából,
- fonológiailag **alsó** *a–á, e–é*: a magánhangzók hangszíne egyértelműen különbözik, és tartamuk is következetesen eltér.

1.3 Hosszú magánhangzók rövidülése

A felső nyelvválású magánhangzók a mai magyar beszélt nyelvben hosszúságukat tekintve erőteljes ingadozást mutatnak, és a helyesírás gyakran nem tükrözi a leginkább elterjedt alak ejtését (pl. *színesz, bura, turista*). Ezen magánhangzók ejtése nyelvjárásonként is erőteljesen különbözhet (Kálmán 1989). Az ingadozás jellemzően a rövidülés irányába mutat (Kassai 1991, Mády 2010a). Laziczius (1938) már a 20. század első felében „pusztuló kvantitásról” beszél az *í, ű, ú* esetén. Ez különösen igaz a hangsúlytalan helyzet-re: Magdics a hatvanas évek elején kimutatta, hogy a felső nyelvválású magánhangzók fiatalabb beszélők ejtésében erőteljesen rövidülnek, míg az akkor 50 év feletti korosztály ezeket a magánhangzókat még hosszan ejtette (Magdics 1960). Ma a többszótagú szóban szóvégi helyzetben álló hosszú *í, ű, ú*-t a legtöbb beszélő röviden ejti, pl. *betű, háboru* (Nádasdy & Siptár 1994). A hangsúlytalan *o* és *ó* megkülönböztetésében szintén semlege-sülési folyamat tapasztalható. Magdics (1960) kimutatta, hogy a *-ból, -ből, -tól, -től* ragban szereplő magánhangzó rövidülési tendenciát mutat. Újabb kutatások szerint a semlegesülési folyamat ma nem korlátozódik a ragokra: Mády (2010b, 2012) eredményei szerint az életkor és az implicit nyelvi attitűd befolyásolja a rövid és hosszú magánhangzó közötti kategória-határt: az idősebbek és a nyelvi innováció iránt kevésbé toleráns beszélők percepciójában a hangsúlytalan *ó*-hoz hosszabb tartam és perifériálisabb, azaz feszesebb ejtés társul.

Felmerül a kérdés, hogy a rövidülés miért a felső nyelvválású magánhangzóknál a legelőrehaladottabb, és miért nem jelenik meg az alsó nyelvválású párok esetében. Egy lehetséges magyarázat a magánhangzók gyakorisága és funkcionális terheltsége: a lényegesen kisebb jelentésmegkülönböztető szereppel bíró hosszú felső nyelvválású magánhangzók semlegesülése a kommunikációban nem okoz jelentős problémát. Egy további lehetséges magyarázat, hogy a hosszúsági oppozíció átalakulóban van, és helyét egy minőségbeli oppozíció veszi át: azokban a párokban, amelyeket minőségük alapján nem lehet megkülönböztetni, a hosszúság szerepe gyengül.

A tartam és minőség összefüggésének vizsgálatához érdekes adatokat szolgáltathat a mezőségi nyelvjárás, amelyet Erdélyben, a mai Románia területén

beszélnek a Kis- és Nagy-Szamos, a Maros, az Aranyos, a Küküllő és a Nyárad folyó környékén (Juhász 2003). Ezt a nyelvjárást gyakran szigethelyzetben beszélik, ahol a román anyanyelvűek meghatározó többségben élnek. Feltehetőleg a román kontaktushatásnak köszönhető, hogy a mezőségi hosszú magánhangzók gyakran rövidülnek (pl. *tyuk, apro, vág*). Amint az átírás is jelzi, az *á* hang a rövidülés ellenére megőrzi az *a*-tól eltérő minőségét. Jelen tanulmány kérdése az, hogy ha a mezőségi nyelvjárásban a hosszú magánhangzók röviden valósulnak meg, akkor az oppozíciót fenntartja-e minőségbeli különbség, vagy semlegesül, azaz a rövid és hosszú magánhangzók azonos minőséggel valósulnak meg.

A következő, beszédprodukciót vizsgáló kísérletben a felső, középső és alsó nyelvállású rövid és hosszú magánhangzókat vizsgálok mezőségi beszélők ejtésében. Az adatokat magyarországi sztenderdet beszélő, hasonló korú beszélők adataival vetem össze. A kutatási kérdések a következők: (1) Hogyan jelenik meg a hosszúsági oppozíció a magánhangzók tartamában és hangszínében, azaz a centralizáltság mértékében? (2) Milyen összefüggést mutat a tartam és a centralizáltság? (3) Igaz-e, hogy a mezőségi hosszú magánhangzók rövidülnek? (4) Ha igen, milyen hangszínűek a rövidült magánhangzók?

2. Anyag és módszerek

2.1 Anyag

A felvételek a Kolozs megyei Pusztakamaráson (Cămărașu), egy Kolozsvártól 48 kilométerrel keletre fekvő, nagyjából 1500 lakosú helységben készültek. A magyar anyanyelvűek aránya kb. 12%, és mindenki magas szinten tud románul. A faluban jelenleg nincs magyar nyelvű oktatás, ezért a magyar iskoláskorú gyermekek többségében román iskolába járnak, a magyarul tanulók pedig távolabbi iskolákban kollégisták. Ez a helyzet számos más mezőségi falura is jellemző, magyar nyelvű oktatás kevés helyen folyik, magyarul érettségizni pedig legközelebb Szamosújváron lehet. A magyar közösség fő szervező ereje a református gyülekezethez való tartozás, a jelen kísérlet adatközlői is a gyülekezet tagjai közül kerültek ki. Mivel a kísérlet itt bemutatandó részében mondatokat kellett felolvasni, ezért olyan beszélőket választottam, akik legalább az első négy osztályt magyarul végezték. Tíz beszélőtől gyűjtöttem adatokat (6 nő, 4 férfi), életkoruk 40 és 72 év között volt. Iskolai végzettség szempontjából meglehetősen eltérőek voltak: volt, aki két osztályt végzett, volt, aki egyetemet, de magyarul legfeljebb nyolc osztályt.

A felvételeket kondenzátoros, fejhez rögzített, irányított (kardioid) mikrofonnal készítettem, és külső hangkártyán keresztül laptpra rögzítettem a SpeechRecorder (Draxler & Jänsch 2004) szoftver segítségével, 44,1 Hz-es mintavétellel. A felvételeket lehetőség szerint csendes környezetben készítettem. Ha az adatközlő otthonában nem voltak biztosítva a nyugodt felvételek, akkor a felvétel a református templomban készült. Szerencsére a jó minőségű felvevőeszközök kiszűrték a templom faláról visszaverődő visszhangot és a templom előtt éppen akkor folyó favágási munkálatokat.

A kísérletben az *a-á, o-ó, u-ú* magánhangzók tartamát és minőségét vizsgáltam. A magánhangzókat minden esetben *d* követte, és a megelőző magánhangzó szintén minden esetben alveoláris képzéshelyű volt. Erre a magánhangzók összehasonlíthatósága miatt volt szükség, mivel a magánhangzóformánsok alakját és középpontját befolyásolja a környező mássalhangzók képzéshelye. A célmagánhangzók három szótagú hordozószavakba voltak beágyazva, ahol a hangsúlyos magánhangzók az első szótag, a hangsúlytalanok a harmadik szótag magját képezték: *ladikok, lúdika, fonalad, fuvolád*.

Ugyanezeket a célszavakat korábban más produktions kísérlethez is felhasználtuk (Mády & Rác 2013), amelyekben a magyarországi sztenderd nyelvváltozatot beszélő személyek vettek részt. Ez a kísérlet 15–16 szótag hosszúságú mondatok felolvasására épült. Eredetileg a mezőségi beszélőkkel is ezeket a mondatokat terveztem felvenni, mivel a mondatok egyértelmű kontextust teremtenek a beágyazott célszavaknak. A helyszínen azonban hamar kiderült, hogy a célcsoport szókincse a korábbi beszélőkhöz képest lényegesen szűkebb, ezért a tervezett, viszonylag bonyolult mondatok helyett egy rövid, 6–7 szótagból álló mondatot vettem fel. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a helyiek egy része a célszavak egy részét vagy nem ismerte (pl. *ladik*), vagy nem így használta (*fonalod*).

A SpeechRecorder szoftverben a mondatok egyenként jelentek meg a képernyőn, randomizált sorrendben. A beszélők minden mondatot összesen ötször olvastak fel. A mezőségi adatokat 11 magyarországi sztenderd beszélő személy (6 nő, 5 férfi, 50–73 év) adataival vettem össze, akik a fent említett hosszabb mondatokat olvasták fel, szintén öt ismétléssel. Így az elemzés összesen 600 mezőségi és 660 sztenderd magánhangzó-realizáción alapszik.

2.2 Módszerek

A hanganyagot a Praat szoftverben (Boersma 2001) elemeztem. A magánhangzók tartamát kézi címkézéssel állapítottam meg, az 1. és 2. formáns értékét pedig a következőképpen határoztam meg: 2 ms-os ablakeltolással kinyertem a magánhangzó középső 20 ms-ából formánsokként 11 értéket, és ezek mediánját számoltam ki. Ez a módszer robusztusabb, mint a magánhangzó középpontjából származó egyetlen mérés vagy a középső 20 ms átlaga, amelyek érzékenyebbek a méréshibákra. A formánsokat nem a hanghullámok másodpercenkénti rezgésszámát tükröző Hertzben, hanem Barkban elemeztem, ami egyrészt jobban tükrözi az ember által észlelt hangmagasság-különbségeket (Tarnóczy 1982), másrészt a női és férfi formánsok különbségének durva normalizálására is alkalmas.

A statisztikai elemzés kevert modelleken alapszik, ahol a beszélők közötti variációt random hatásként kezeljük, azaz az egyes beszélő produktójára jellemző tendenciákat vizsgáljuk. Az egyes magánhangzópárok közötti összehasonlítás páros *t*-próbákra épül a Bonferroni-korrektúra alkalmazásával. A szignifikanciahatár $\alpha=0,05$ volt, Bonferroni-korrektúra esetén elosztva a lehetséges összehasonlítások számával, azaz 15-tel ($p = 0,0033$).

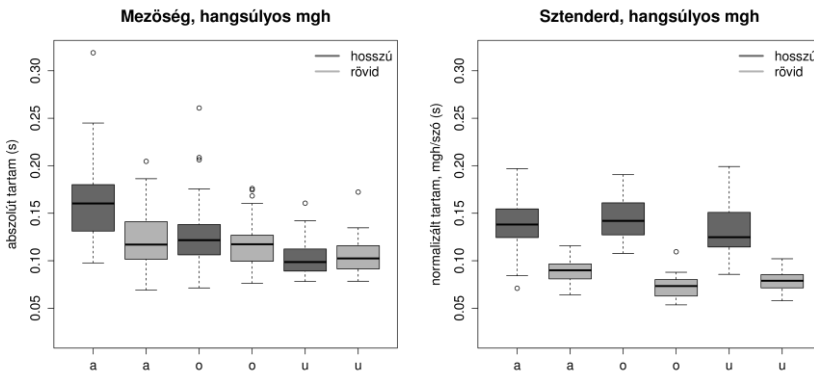
3. Eredmények

3.1 Magánhangzó tartam

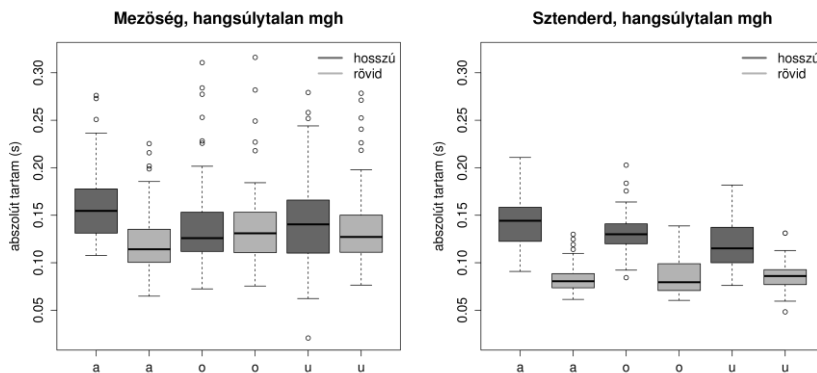
A 3. ábra a mondatba ágyazott célmagánhangzók tartamát mutatja másodpercben. Amint a jobb oldali ábrán látszik, a magyarországi beszélők magánhangzó tartamai egyértelműen elkülöníthetők egymástól, és páronként kevés átfedést mutatnak. Ezzel szemben a mezőségi beszélők rövid és hosszú magánhangzói között csekély az eltérés, sőt, az *u–ú* párban a rövid magánhangzó mediánja valamivel nagyobb, mint a hosszúé. A mezőségi magánhangzók hosszabbak, mint a sztenderdek, ami egyrészt a rövidebb mondat hossz következménye, másrészt a kevésbé rutinos felolvasásé. A statisztikai elemzés szerint a mezőségi rövid és hosszú magánhangzók tartambeli különbsége nem szignifikáns ($p = 0,579$), a sztenderdeké viszont igen ($p < 0,001$).

A hangsúlytalan magánhangzók esetén a két nyelvváltozat még erőteljesebb eltérést mutat, l. 4. ábra: a sztenderd beszélők rövid és hosszú magánhangzói itt is egyértelműen eltérnek tartamuk alapján, a mezőségi beszélők magánhangzói viszont az *a–á* kivételével teljes átfedésben vannak. Számos magánhangzó vesz fel magas szélső értéket, amit feltehetőleg a szakaszvégi nyújtások magyaráznak, hiszen ezek a magánhangzók a hordozószó utolsó szótagába voltak beágyazva. A tartamok különbsége a mezőségiben itt sem szignifikáns ($p = 0,31$), a sztenderdben igen ($p < 0,001$).

A hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók tartamának páronkénti összehasonlításából kiderül, hogy a sztenderdben az összes magánhangzó pár tartama szignifikánsan eltér egymástól, míg a mezőségiben csupán az *a–á* pár különbsége szignifikáns ($p < 0,001$). Tehát a mezőségi beszélők magánhangzói közül csak az alsó nyelvállásúak hordoznak tartambeli különbségeket is.



3. ábra: Hangsúlyos magánhangzók tartama másodpercben a mezőségiben (balra) és a sztenderdben (jobbra)

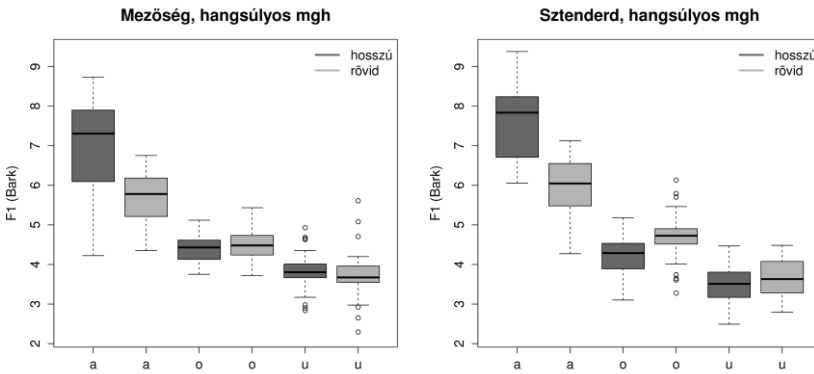


4. ábra: Hangsúlytalan magánhangzók tartama másodpercben a mezőségekben (balra) és a sztenderdben (jobbra)

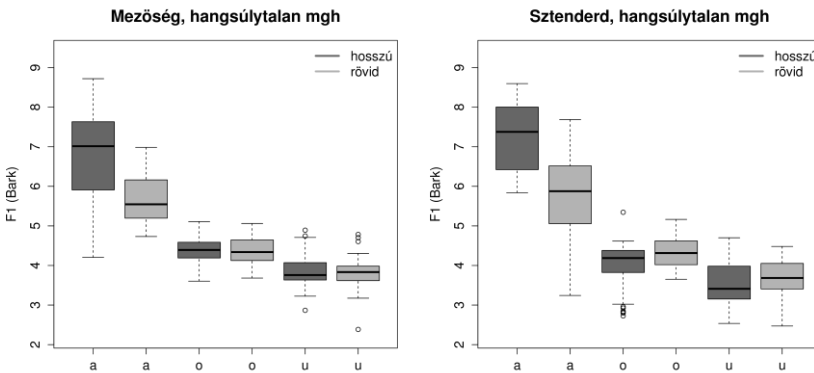
3.2 Formánsértékek

A következő kérdés, hogy a hosszúsági oppozíciót a tartambeli különbségek mellett hogyan támogatják a hangszínbeli eltérések. A sztenderd beszélőknél a korábbi irodalom alapján várt tendenciákat látjuk (l. 5. ábra): a hangsúlyos *á* nagyobb állkapocsnyílással valósul meg, mint az *a*, a rövid *o* és *u* viszont nyíltabb, mint hosszú megfelelője, és a különbség az *o* esetén nagyobb. A mezőségi *a* és *á* nyelvállásfoka ugyanilyen irányban tér el, és a rövid *o* valamivel nyíltabb, mint hosszú párja, ám ez az *u*-ról nem mondható el, itt a formánsértékek teljes fedést mutatnak a rövid és hosszú magánhangzók között. Ha az összes magánhangzót teszteljük, akkor a hosszúsági különbség hatása mindkét nyelvváltozatban szignifikáns ($p < 0,001$), azaz a hosszú magánhangzók nyíltsági fokukban eltérnek a rövidektől. A hangsúlytalan magánhangzókánál ugyanezek a tendenciák mutatkoznak (l. 6. ábra).

A hangsúlytalan magánhangzók páronkénti összehasonlításából kiderül, hogy a mezőségi magánhangzók közül ismét csupán az alsó nyelvállású magánhangzó-pár állkapocsnyílása tér el szignifikánsan egymástól. A sztenderd beszélőknél a hangsúlytalan felső és középső nyelvállású magánhangzók állkapocsnyílásának különbsége szintén nem szignifikáns, ám ez a négyből három érték esetén a Bonferroni-korrekció következménye, mivel az eredeti p -érték csupán a hangsúlytalan *u–ú* esetében nagyobb, mint 0,05.

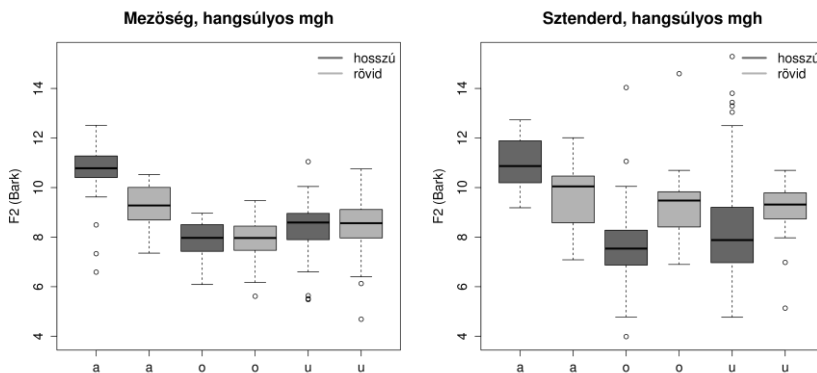


5. ábra: Hangsúlyos magánhangzók F1 értéke Barkban a mezőségiben (balra) és a sztenderdben (jobbra)

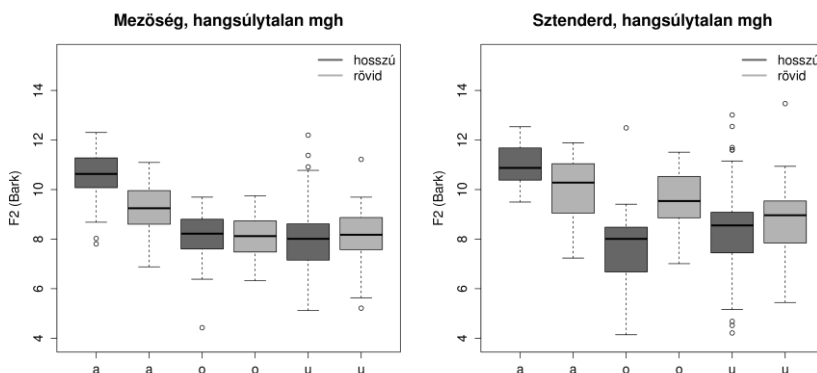


6. ábra: Hangsúlytalan magánhangzók F1 értéke Barkban a mezőségiben (balra) és a sztenderdben (jobbra)

A második formáns értékei az F1-hez hasonló tendenciát mutatnak (l. 7. és 8. ábra): az összesített, kevert modellekkel történő elemzés szerint a hosszú magánhangzók vízszintes nyelvállása mindkét nyelvváltozatban eltér a rövidekétől mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben ($p < 0,001$). A magánhangzók páronkénti elemzéséből azonban kiderül, hogy a különbséget a mezőégi nyelvjárásban csupán az *á* hang centrális volta okozza, a középső és felső nyelvállású hosszú magánhangzók hangszíne nem különbözik szignifikánsan a nekik megfelelő rövidekétől. A sztenderd nyelvváltozatban a páronkénti összehasonlítás némileg eltérő képet mutat az első formánshoz képest: a hangsúlyos és hangsúlytalan rövid és hosszú *o*–*ó* esetében a vízszintes nyelvállást tükröző F2 értéke szignifikánsan különbözik, míg az *u*–*ú* ejtésében nem.



7. ábra: Hangsúlyos magánhangzók F2 értéke Barkban a mezőségiben (balra) és a sztenderdben (jobbra)



8. ábra: Hangsúlytalan magánhangzók F2 értéke Barkban a mezőségiben (balra) és a sztenderdben (jobbra)

A hátsó magánhangzók elemzéséből kiderül, hogy mind a mezőségiben, mind a sztenderdben csupán az *a–á* magánhangzópár megkülönböztetése stabil a magánhangzók tartamát és hangszínét tekintve. Az 1. táblázat összefoglalja a páros *t*-próbák eredményeit magánhangzópáronként. A + jel azt jelzi, ha a Bonferroni-korrekció után is szignifikáns az adott pár (pl. hangsúlyos *a–á* különbsége), a – jel pedig arra utal, ha nem mutatható ki szignifikáns különbség. Mivel a Bonferroni-korrekció konzervatív eljárásnak számít, azaz a teszt alkalmazása esetleg valójában szignifikáns különbségeket is elfed, + – jelzi azokat az értékeket, amelyeknél a *p*-érték 0,05 és a Bonferroni-korrekció által megszabott 0,0033 közé esik.

Ahogy az összefoglalásból látható, a mezőégi beszélők az *o–ó* és *u–ú* párost sem hangsúlyos, sem hangsúlytalan helyzetben nem különböztetik meg, igazolva a nyelvjárást leírók megfigyeléseit. A sztenderd beszélők mind a hat vizsgált magánhangzópárt megkülönböztetik legalább egy akusztikai jellemző-

vel. Az oppozíció a hangsúlytalan *u–ú* esetén a leggyengébb, amelyek csupán tartamukban különböznek szignifikánsan, 1. és 2. formánsaik értékeiben nem. A hangsúlyos felső nyelvvállású magánhangzók csak az F1 értékében különböznek tendenciaszerűen, vagyis ha nem alkalmazzuk a Bonferroni-korrekciót. A középső nyelvvállású magánhangzó párokat viszont mind tartamuk, mind F2-értékük elkülöníti egymástól, itt a szembenállás tehát stabilnak mutatkozik.

1. táblázat: Akusztikai paraméterek statisztikailag kimutatható különbségei

	mezőségi	a	o	u	sztenderd	a	o	u
tartam	hangsúlyos	+	–	–	hangsúlyos	+	+	+
	hangsúlytalan	+	–	–	hangsúlytalan	+	+	+
F1	hangsúlyos	+	–	–	hangsúlyos	+	+–	+–
	hangsúlytalan	+	–	–	hangsúlytalan	+	+–	–
F2	hangsúlyos	+	–	–	hangsúlyos	+	+	–
	hangsúlytalan	+	–	–	hangsúlytalan	+	+	–

4. Következtetések

A sztenderd nyelvváltozatban jelenleg fennálló magánhangzó-hosszúsági oppozíció (Kassai 1979, Kovács 1998), illetve a napjainkban végbemenő változások (Magdics 1960, Mády & Rác 2013) produkciójának kísérletes vizsgálata alapján látható, hogy a felső nyelvvállású magánhangzók erőteljes semlegesülést mutatnak, különösen hangsúlytalan helyzetben. A percepciók kísérletek (Mády 2010b, Mády 2012) eredményei alapján feltételezhető, hogy a semlegesülési folyamat áterjedőben van a hangsúlytalan középső nyelvvállású magánhangzókra is, és ezzel egyidejűleg a lerövidült hangsúlytalan *ó* centralizálódik, hangszíne a rövid *o*-éhoz lesz hasonló. Az itt bemutatott eredmények ez utóbbi tendenciát nem tükrözik, azaz a produkcióban, legalábbis felolvasásban jelenleg nem mutatható ki a hosszú *ó* rövidülése. Ez a különbség az aktuálisan végbemenő hangváltozási folyamatok esetén gyakori: Ohala (1983) szerint a produkcióban végbemenő változást megelőzi egy percepciók változás vagy félrehallás, például a koartikulációs kompenzáció hiánya.

A mezőségi adatok ezzel szemben egységes képet mutatnak: a fonológiai oppozíciót a vizsgált *a–á*, *o–ó*, *u–ú* magánhangzók esetén csupán az első párban kíséri akusztikai különbség, a középső és felső nyelvvállású magánhangzók sem tartamukban, sem hangszínükben nem térnek el egymástól. Juhász (2003) leírása szerint a mezőségi nyelvjárásban a magánhangzók gyakran rövidülnek, és az *á* megtartja a rá jellemző hangszínt. A kísérlet adatai ezt csak részben igazolják: a hosszúsági oppozíció semlegesül a felső és középső nyelv-

állású magánhangzó esetében, mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben, az *a*–*á* különbsége viszont mind tartamában, mind hangszínében megőrződik.

A tartam és a hangszín különbsége tehát mindkét nyelvváltozatban együtt jár a magánhangzó-hosszúság jelölésében: ahol a hangszínbeli különbség csökken vagy megszűnik, ott a tartambeli különbség is gyengül vagy megszűnik. Nyitott kérdés marad, hogy az oppozíció elsősorban a tartamra támaszkodik-e, és ez tartja-e fent a hangszínek különbségét, vagy fordítva, a hangszínbeli különbség támogatja-e a tartambeli megkülönböztetést. Egy lehetséges érv az utóbbi összefüggés mellett az, hogy míg a felső és középső nyelvállású hosszúsági párok hangszínbeli eltérését fel lehet fogni a tartamok járulékos különbségének, ahogy Kassai (1998) is feltételezi, az *a* nem centralizáltabb az *á*-hoz képest, hiszen a magyar *á* vízszintes nyelvállását tekintve centrális, míg az *a* hátsó nyelvállású. Emellett az *a*-ra jellemző ajakkerekítés sem szól a centralizáltság mellett. Ez arra utal, hogy az *a* és az *á* hangszínbeli különbsége a hosszúsági oppozíciótól független, de hozzájárul az oppozíció fenntartásához.

A hosszúsági oppozíció akusztikai megvalósulásáról fontos adatokat szolgáltathat további nyelvjárások vizsgálata, különösen azoké, amelyekben a felső nyelvállású magánhangzók rövidülnek, mint a dunántúliban, vagy nyúlnak, mint az északkeletben.

Köszönetnyilvánítás

A kísérletet az OTKA PD 101050 sz. projekt támogatásával végeztem. Külön köszönöm dr. Sófalvi Krisztina segítségét, aki pusztakamarási tartózkodásom alatt vendégül látott, és mindenben segítségemre volt.

Hivatkozások

- Beňuš, Štefan–Katalin Mády 2010. Effects of lexical stress and speech rate on the quantity and quality of Slovak vowels. In: *Proceedings of the 5. Speech Prosody Conference, Chicago*. 100185: 1–4.
- Boersma, Paul 2001. PRAAT, a system for doing phonetics by computer. *Glott International* 5(9/10), 341–345.
- Draxler, Christoph–Klaus Jänsch 2004. SpeechRecorder – a universal platform independent multi-channel audio recording software. In: *Proceedings of the International Conference on Language Resources and Evaluation*. Lisbon: 559–562.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Juhász Dezső 2003. A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris. 262–316.
- Kálmán Béla 1989. *Nyelvjárásaink, 5. kiadás*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kassai Ilona 1979. *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kassai Ilona 1991. Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? *Magyar Nyelvőr* 115: 69–80.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Kovács Magdolna 1998. A spektrális minőség és az időtartam szerepe a magánhangzók percepciójában. *Beszédkutató*: 35–46.
- Kovács Magdolna 2002. Tendenciák és szabályszerűségek a magánhangzó-időtartamok produkciójában és percepciójában. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem.
- Ladefoged, Peter 1996. *Elements of acoustic phonetics*. 2. kiadás. Chicago: University of Chicago Press.
- Ladefoged, Peter–Ian Maddieson. 1996. *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell.
- Laziczus Gyula 1938. A magyar kiejtésről. *Magyar Nyelvőr* 34: 307–316.
- Mády Katalin 2008. Magyar magánhangzók vizsgálata elektromágneses artikulográffal gyors és lassú beszédben. *Beszédkutató*: 52–66.
- Mády Katalin 2010a. Hungarian vowel quantity neutralisation as a potential social marker. *Acta Linguistica Hungarica* 57(2–3): 167–188.
- Mády Katalin 2010b. Shortening of long high vowels in Hungarian: a perceptual loss? In: *Proceedings of Sociophonetics at the crossroads of speech variation, processing and communication*. Pisa. 41–44.
- Mády Katalin 2012. Implicit and explicit language attitude in a sound change process. In: *Proceedings of the 2nd Sound Change Conference*. Kloster Seeon, Germany. 87.
- Mády, Katalin–Lasse Bombien–Uwe D. Reichel 2008. Is Hungarian losing the vowel quantity distinction? In: *Proceedings of the 8th International Seminar on Speech Production, Strasbourg*. 445–448.
- Mády, Katalin, Laurence White & Tomáš Duběda 2009. Temporal marking of prominence in a typical and an atypical quantity language: a comparative study of Czech and Hungarian. In: *Proceedings of Phonetics and phonology in Iberia 2009*. Las Palmas de Gran Canaria. 3 o.
- Mády Katalin & Rácz Péter. 2013. Attitude as a dimension of sound change. In: *Proceedings of Phonetics and Phonology in Iberia*. Lisbon. 145–146.
- Mády, Katalin & Uwe D. Reichel. 2007. Quantity distinction in the Hungarian vowel system—just theory or also reality? In: *Proceedings of the 16th International Congress on Phonetic Sciences*. Saarbrücken, Germany. 1053–1056.
- Magdics Klára 1960. A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 62(2): 301–324.
- Magdics Klára 1965. *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. Nyelvtudományi Értekezések. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magdics Klára 1966. A magyar beszédhangok időtartama. *Nyelvtudományi Közlemények* 68: 125–139.
- Nádasdy Ádám–Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 42–182.
- Ohala, John J. 1983. The origin of sound patterns in vocal tract constraints. In: McNeilage (szerk.) *The production of speech*. New York: Springer. 189–216.

Podlipský, Václav Jonáš–Radek Skarnitzl–Jan Volín 2009. High front vowels in Czech: a contrast in quantity or quality? In: *Proceedings of Interspeech, Brighton*. 132–135.

Tarnóczy Tamás. 1982. *Zenei akusztika*. Budapest: Zeneműkiadó.

Wood, Sidney. 1975. The weakness of the tongue-arching model of vowel articulation. *Lund Working Papers* 11: 55–107.

Mády Katalin

MTA Nyelvtudományi Intézet

mady.katalin@nytud.mta.hu

Nyelvjárás a nyilvános térben – Egy közéleti szereplő beszédeinek nyelvjárásiassága

Molnár Mária – Sinkovics Balázs

1. Bevezető¹

A stílus kérdése a szociolingvisztikában Labov óta fontos szerepet tölt be. A nemzetközi szakirodalomban a stílus kutatás Labov (1966) óta egyre jobban kiszélesedett a diskurzuselemzés irányába (a szakirodalom részletes áttekintését l. Bartha–Hámori 2010: 298–305). A szociolingvisztikai stílus kutatás magyar nyelvre vonatkozó irodalmából Susan Gal (1979: 65–95) munkásságát kell kiemelni, aki a felsőöri magyarok magyar és német nyelvi repertoárján mutatta be a stílusok sokféleségét és a stílusváltásokat a standard magyartól és némettől azok helyi változataiig. Borbély Anna (2001: 72–92) pedig magyarországi románok román nyelvi repertoárját elemezte különböző beszédhelyzetekben. Közéleti szereplők, hírességek nyilvános megszólalásainak nyelvjárásiasságát kutató, elemző munkákat azonban alig találni a magyar szakirodalomban. Előzményként említhető Balogh Lajos (1982) tanulmánya, amelyben Kovács Margit keramikus nyelvi regionalitását elemezte egy rádióinterjú alapján.

Legújabban Bartha Csilla és Hámori Ágnes (2010) interakcionális stilisztikai elemzésükben a stílus és a társas identitás kapcsolatát vizsgálják, és azt mutatják be a BUSZI-2. interjúi alapján, hogy a stílus hogyan függ össze a kontextussal, identitással és a társas viszonyok alakulásával, és hogy a stílusban bekövetkező változások a nyelvhasználat minden szintjén megjelenhetnek. Tanulmányunkban mi is ezt a módszert vesszük alapul.

Dolgozatunkban egy olyan közéleti szereplő beszédeit, nyilvános megszólalásait elemezzük, aki *ő-ző* nyelvjárását minden helyzetben használja. Ez a vizsgálat kapcsolódik a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI) kutatásához (a kutatásról részletesebben Kontra megj.). Bár a beszélő nem szegedi, így a kutatáshoz készített mintába nem kerül bele, nyelvhasználatát

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 211–222.

¹ A tanulmány elkészítésében az OTKA K-105720 számú (Nyelvjárás és sztenderdizálódás Szeged lakosságának nyelvhasználatában) pályázata támogatta a szerzőket. Köszönjük tanulmányunk két névtelen bírálójának értékes megjegyzéseiket, javaslatukat.

mégis érdekesnek találtuk a vizsgálatra, mert nyelvjárását formális keretek között is használja, vagyis nem rejtőzködő *ő*-zű.

Négy beszédet elemzünk, ezek mindegyike különböző helyszínen és alkalomból hangzott el, így más és más a közönség is. Dolgozatunkban először bemutatjuk a beszélőt, majd a négy beszéd főbb jellemzőit. Ezután megvizsgáljuk a beszédek nyelvjárásiasságát, különös tekintettel az *ő*-zésre, végezetül megpróbálunk magyarázatot találni a beszélő viselkedésére.

A következő kérdéseket vizsgáljuk:

- 1) Változik-e a vizsgált személy nyelvi viselkedése a különböző beszédhelyzetekben?
- 2) Változik-e a vizsgált személy nyelvi viselkedése a beszéd előrehaladtával?
- 3) Van-e különbség a Szeged környéki nyelvjárásra jellemző változók megjelenésében a városi televízió és a parlamenti beszéd között?
- 4) Mely tényezők befolyásolhatják a beszélő nyelvi viselkedését?

A hanganyagok az interneten elérhetők, három a makói városi televízió felvétele, és megtalálható a YouTube-on, a negyedik az országgyűlés honlapjáról tölthető le. A hanganyagokat ELAN szoftverrel (<https://tla.mpi.nl/tools/tla-tools/elan/>) jegyeztük le, a vizsgált változókat is ebben kódoltuk.

2. Az adatok

Buzás Péternek, Makó volt polgármesterének négy (az interneten is elérhető) nyilvános beszédét vizsgáltuk meg. Időrendben az első egy 2009-es parlamenti felszólalása a költségvetés vitájában. A második egy makói zenei fesztiválon a helyi fiataloknak elmondott megnyitóbeszéde 2011-ből, a harmadik 2012-ben hangzott el Makón a svájci Givaudan cég új élelmiszeripari üzemének megnyitóján, amelyen egy államtitkár és a cég svájci vezetői is jelen voltak, végül egy részlet a Makói Városi Televízió egyórás Fogadóóra című műsorából 2013-ból. A főbb jellemzőket az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat: *A vizsgált beszédek főbb jellemzői*

	zenei fesztivál	vtv	gyáravató	parlament
Időtartam (min:sec)	03:46	05:03	10:58	11:06
Kulcsszó	fejlődés; fiatalok; Haszon magazin	szemétszállítási díj; kedvezmény; Makó	Makó; Givaudan	költségvetés; önerő; támogatás; fejlesztés
Jelleg	monológ	dialógus	monológ	monológ
Magázás –tegezés	tegezés + magázás	semleges	tegezés + magázás	magázás

Az oszlopok elrendezése aszerint történt, hogy előzetes várakozásaink szerint milyen a beszédek formalitása. A zenei fesztivál megnyitóbeszédében papír nélkül a fiatalokhoz szól. A városi televízió műsora ugyan dialogikus, de a riporter kérdéseire hosszú monologikus válaszok következnek, amelyek közben a riporter szinte nem jut szóhoz. A Givaudan gyáratató a városban, Makón zajlik, jelen vannak ugyan vendégek, de a beszéd legalább felében a makóiakhoz szól. A parlamenti felszólalása azért került az utolsó helyre, mert hasonlít ugyan a gyáratatóhoz, de nagyobb nyilvánosság előtt szerepel, és bár a közvetítés révén makóiak is láthatják, mégis elsősorban a többi képviselő hallja. Ez utóbbi két esetben papír van előtte, de nem olvassa a szöveget, hanem szabadon beszél. Itt várható tehát leginkább, hogy a standardhoz igazodik, ezért feltételeztük, hogy ezek lesznek a legformálisabb megnyilatkozások. Két beszédében tegezés is található, a zenei fesztivál megnyitóján fiatalokhoz szólva tegezi őket, a gyáratatón is attól függően, kiket szólít meg, a magázásról néhány helyen tegezésre vált.

3. A beszélő

Buzás Péter Hódmezővásárhely mellett, Mindszenten született 1952-ben parasztcsaládban, a környéken nőtt föl, a szentesi gimnáziumba járt, és ott a színjátszó körben is részt vett. Jogi diplomát Szegeden szerzett. Ezt követően visszakérült Makóra, 1994 és 2014 között polgármester, 2006 és 2010 között országgyűlési képviselő is volt (Buzás Wikipédia). Buzás Péter kettősnyelvű, azaz ismeri a köznyelvet, de emellett ismeri és használja a nyelvjárást is. Gondolatmenete mindegyik vizsgált beszédben világos, követhető, de szóhasználatában megjelennek olyan fordulatok, kifejezések, melyeket a szokásostól eltérő formában, kontextusban alkalmaz. Beszédtempója gyors, sokszor hadar, és ez a megértést és lejegyzést egyaránt nehezíti.

Mindszent és Makó is a Szeged környéki nyelvjáráshoz tartozik, és fontos azt is kiemelni, hogy Hódmezővásárhely mellett abban a térségben Makót tartják az *ö*-zés másik központjának. Ennek a nyelvjárásnak az egyik legfeltűnőbb sajátossága az *ö*-zés (Szentés azonban nem *ö*-ző, hanem zárt *ë*-ző – Nyíri 2004), vagyis a zárt *ë* helyén fonetikai helyzetétől függetlenül *ö* áll (független *ö*-zés). Zárt *ë* csak néhány egy szótagú szóban (*në, lë, të*) és egyes hangrendű szavakban (*tëgnap, gyërtya* stb.) fordul elő. Emellett a nyelvjárást jellemzi a köznyelvi *ó/ő* helyén álló *ú/ű* (*rúzsza, kű*), az *l* pótlónyúlásos kiesése (*ëment*), valamint a *-hoz/-hez/-höz* rag *-hő/-hő* (Szeged környékén *-hon/-hön*), a *-szor/-szer/-ször* ragnak *-szó/-sző* és a birtokos személyjel E/3-ban *i* (*szemit*) változata (Juhász 2001: 278–279).

A Szeged környéki nyelvjárásnak az *ö*-zés emblematisztikus jellemzője, a nyelvjárást és a standard közötti különbség leginkább ebben ragadható meg, és statisztikailag jól elemezhető. Elemzésünkben elsősorban éppen ezért az *ö*-zésre koncentráltunk. Előzetes megfigyelésünk is azt mutatta, hogy a vizsgált beszélő emellett más nyelvjárási jelenségeket alig használ. Fontos szempont volt az is,

hogy az *ö*-zésnek a szegedi szociolingvisztikai vizsgálatban is kitüntetett szerepe van.

4. Egyéni belüli változatosság

Amint az várható volt, a változatosság több tekintetben is megmutatkozik, nemcsak a különböző beszédekkel illetően, hanem Buzás Péternek ugyanabban a megszólalásában is. Ha az *ö*-zést tekintjük, elmondható, hogy ugyanazt a szót hol *ö*-vel, hol *e*-vel mondta ugyanabban a szövegben, sőt néha egymást követő mondatokban is. Néhány példa: *kell ~ köll*, *meghirdetve ~ möghirdettünk*, *jelent meg ~ mögjelent* (v tv), *építettünk ~ mögépítettünk*, *megjelent ~ mögjelenhet* (gyárávató), *településeken ~ településökön*, *lesz ~ lösz*, *legyenek ~ lögyön*, *megélem ~ mögélöm* (parlament). A 2. táblázat az *ö*-zés mértékét mutatja.

2. táblázat: Az *ö*-zés mértéke a négy beszédben

	<i>e</i>	<i>ö</i>	összesen
zenei fesztivál	33,3% (18)	66,7% (36)	100% (54)
v tv	48,1% (39)	51,9% (42)	100% (81)
gyárávató	57,1% (68)	42,2% (51)	100% (119)
parlament	73,4% (94)	26,6% (34)	100% (128)

Az adatokból az látszik, hogy legerősebb az *ö*-zés mértéke a zenei fesztiválon elmondott beszédében. Az 54 potenciálisan *ö*-zhető szótag kétharmadában, azaz 36 esetben mondott *ö*-t és egyharmadában, 18 esetben *e*-t. A városi televízióban elhangzó interjúban nagyjából a lehetséges szótagok felét mondta *ö*-vel, a makói gyárávatón kis mértékben az *e*-zés javára billen a mérleg. A parlamenti felszólalásban ezzel szemben az *ö*-zés mértéke csak 26,6%, vagyis a lehetséges 128 szótagból 34-et mondott *ö*-zve. A makói fiataloknak elmondott beszédéhez képest tehát a parlamenti felszólalásban jelentősen a standard felé mozdult el a beszélő, de még ott is az összes *ö*-zhető szótag több mint egynegyedét mondta *ö*-vel.

A *meg ~ mög* igekötő váltakozása a Szeged környéki nyelvjárásnak egyik föltűnő eleme, ezért megnéztük azt is, hogy milyen arányban használja a köznyelvi és a nyelvjárási formát. Az eredményeket a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat: A *meg ~ mög* váltakozás

	<i>meg</i>	<i>mög</i>	összes
zenei fesztivál	2	10	12
v tv	5	11	16
gyárávató	12	28	40
parlament	17	12	29

Az *ö*-zéshez hasonlóan a parlamenti felszólalásában itt is a standard felé mozdul el, de még így is az esetek több mint 40%-ában a *mög* változatot használja. Amíg azonban a gyárávatón az összes *ö*-zhető szótagot tekintve az *e*-ző szótagok

voltak túlsúlyban, a *meg* igekötő esetében azt tapasztaljuk, hogy 70%-ban a *mög* változatot használta.

A dialektológiai kutatásokban általános tapasztalat az, hogy az iskolázott beszélők nyelvhasználata a standard felé közelít (Kiss 2001: 189), illetőleg hogy a formális kommunikációs szituációban a nagyobb presztízsű nyelvváltozatokat alkalmazzák, és a nyelvjárás a családi, baráti környezetben használatos inkább (Kiss 2001: 192). Ezek azonban csak tendenciák, lehetnek alóla kivételek.

Buzás Péter kettősnyelvű, azaz a nyelv két változatát, a nyelvjárást és a köznyelvet egyaránt ismeri és használja, és a helyzetnek megfelelően váltogatja őket (vö. Kiss 2001: 236–238). Ugyanakkor nem rejtőzködő beszélő, aki csak családjával, közeli ismerőseivel beszél nyelvjárásban, hanem nyilvánosság előtt is, és nem akar megfelelni a formális helyzetből adódó követelményeknek. Úgy tűnik, egyáltalán nem bizalmi alapon használja az *ö*-zést. Előzetes vizsgálódásaink és a SZÖSZI eddig feldolgozott interjúi alapján ugyanis az *ö*-ző beszéd baráttal, családdal, másik *ö*-zővel, „szegedi szegedivel”, „magunk között” használatos, ezzel szemben idegennel, *e*-zővel a kettősnyelvűek maguk is *e*-znek (vö. Berente – Kontra – Sinkovics megj.; Sinkovics megj.).

5. Önfigyelem és hallgatóságra tervezés

A stílusban mutatkozó különbségek Labov szerint az informális–formális skála mentén értelmezhetők, a beszédstílus formalitását pedig a saját beszédre fordított figyelemmel kapcsolta össze. Minél kevésbé figyelünk arra, ahogy beszélünk, annál kevésbé lesz formális a beszédünk, annál inkább megjelennek benne az alapnyelvi (vernakuláris) jellegzetességek, és ez fordítva is igaz, minél inkább figyelünk a beszédünkre, az annál inkább közelít a standardhoz (Labov 1984: 29; vö. Bartha–Hámori 2010: 299–300). Ez a magyarázat jelen esetekben csak korlátozottan alkalmazható. Ha feltételezzük (bár erre itt semmilyen adatunk nincs), hogy az idő előrehaladtával csökken a polgármesternek a beszédre fordított figyelme, akkor az *ö*-ző szótagok arányának nőnie kellene, illetőleg olyan formális helyzetben, mint egy parlamenti felszólalás vagy egy gyáravató, erőteljesen a standard irányába kellene elmozdulnia.

Mind a négy megszólalást három egyforma részre osztottuk, és megnéztük, hogy az egyes részekben milyen arányban mondja *ö*-vel azokat a szavakat, amelyeknél lehetősége volna rá. Az eredményeket a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat: Az *ö*-zés aránya az összes *ö*-zhető szótag százalékában

	I. harmad	II. harmad	III. harmad
zenei fesztivál	75%	79%	55%
vtv	52%	41%	64%
gyáravató	32%	56%	44%
parlament	40%	28%	21%

Azt látjuk, hogy az *ö*-zés mértéke a megszólalások egyes részeiben különböző. A zenei fesztivál megnyitóján és a parlamentben a beszéd előrehaladtával csökken az *ö*-zés mértéke, a városi televíziós interjú nagyjából egyenletes eloszlást mutat, a makói gyáratvón pedig éppen a beszéd középső részében nő meg az *ö*-zve mondott szavak aránya. Ugyanakkor nem maradhat említés nélkül, hogy a városi televíziós interjúban (amikor nem előre megírt szövegre támaszkodik), megjelennek olyan nyelvjárási elemek, amelyek a másik beszédeiben nem: *vóna*, *haszoné* (= haszonért), *nagyjából*, *kő* (= köll) stb.

A beszédstílus változásának magyarázatára egy másik modell Allan Bell nevéhez fűződik. Bell úgy vélte, hogy a beszédstílust elsősorban nem a beszélőre jellemző tényezők határozzák meg, hanem a hallgatóság. Vagyis a beszélő úgy választja meg a beszédmódot, a stílusát, hogy a hallgatósághoz alkalmazkodik, és a stílusváltás válasz a közönség reakcióira (Bell 1984, vö. Bartha–Hámori 2010: 300–301). Ez a modell jól alkalmazhatónak látszik jelen helyzetben, hiszen van olyan beszéd, amelyben a fiatalokhoz, van, amelyben általában a makóiakhoz szól, van gyáratvó, ahol a jelenlevő külföldi és hazai vendégeket, majd később a makóiakat szólítja meg, végül képviselőtársai előtt beszél az országgyűlésben.

A Givaudan gyár avatóján elmondott beszéde a legtanulságosabb. Ha nem három egyenlő részre, hanem tartalmilag tagoljuk, akkor ez megszólításokkal három jól elkülöníthető részre osztható. A beszéd a jelenlevő vendégek megszólításával kezdődik: „Államtitkár úr! Elnök úr! Vezérigazgató úr! Igazgató úr! Kedves John! Tisztelt hölgyeim és uraim!” A középső részében (ez kb. a fele a teljes megnyitőbeszédnek) Buzás Péter a makóiakhoz szól, a gyár és a makóiak kapcsolatáról beszél: „Kedves jelenlevők, engedjék meg, hogy a következőkben a Givaudan és Makó kapcsolatáról mondjak egy-két gondolatot.” Végül az utolsó egynegyed részben a jelenlevőknek és a jelen nem lévő közreműködőknek köszöni meg a segítséget: „És kedves jelenlevők! Harmadik gondolatmenetként engedjék meg, hogy egy kicsit a köszönetről beszéljek.” Az első részben a potenciálisan *ö*-zhető szótagok 20%-át mondta *ö*-vel, a végső köszönetnyilvánításnál az arány 36%. A középső, a makóiakhoz szóló részben azonban ugyanez az arány 49%. Tehát amikor a polgármester-képviselő a helyiekhez beszélt, jóval nagyobb mértékben jelent meg az *ö*-zés a beszédében.

Egy olyan erősen standardközpontú beszélőközösségben, mint amilyen a magyar is, a parlamenti felszólalásában vagy a félig papírból mondott gyáratvóban a standard lenne várható. Vannak ugyan különbségek az *ö*-zés tekintetében (lásd 2. táblázat), hiszen a parlamenti felszólalásban az *ö*-zés mértéke csak 26,6%, míg a zenei fesztiválon 66,7%, Buzás azonban még a parlamentben is a lehetséges esetek egynegyedében a regionális nyelvi formát használta.

Bár a belli elmélet részben magyarázza a polgármester nyelvi viselkedését, de úgy véljük, hogy nem magyarázza kellőképpen azt, miért beszél Buzás Péter – a várakozásainkkal ellentétben még így is viszonylag nagy arányban – *ö*-zve a nagyobb nyilvánosság előtt, például a parlamentben.

6. Interakcionális stilisztikai elemzés

Elemzésünkben a Bartha Csilla és Hámori Ágnes által javasolt stíloselemzést találtuk a legcélravezetőbbnek. Bartha és Hámori (2010) a különféle szociolingvisztikai stílusértelmezéseket áttekintve úgy vélik, a konstruktivista megközelítés, egy interakcionális stilisztikai elemzés jobban tudja értelmezni és magyarázni a beszédmódban jelentkező különbségeket. Ehhez elvégeztük a beszédek több szempontú elemzését, amelyet összesítve a 5. táblázatban mutatunk be.

5. táblázat: *A beszédek áttekintő elemzése*²

	zenei fesztivál	vtv	gyáratató	parlament
Címzett megszólításának gyakorisága	5	0	21	16
Lexikai választások (választékosság)	+	++	+++	+++
Tervezettség (fejből v. papírból)	++	+	+++	+++
Grammatikai szerkesztettség	++	++	++	+++
Félbehagyott szavak, szerkezetek	1	1	1	5
Önkorrekció	1	2	3	2
Hezitáció	2	14	8	13
Szünet	5	6	73	29
Hangkiesések száma (szó)	11	24	24	27

A megszólítások gyakorisága azért fontos, mert azt mutatja, mennyire vonja be a hallgatóságot a beszédbe vagy beszélgetésbe. A városi televízió hosszabb interjújából kiemelt részletben egyetlen ilyen elem sem volt, a legtöbbször pedig a gyáratató beszédben élt megszólítással. A zenei fesztivál megnyitója jóval rövidebb (lásd 1. táblázat), így a megszólítások kisebb száma ezzel is magyarázható.

A lexikai választékosságban is vannak eltérések. A fiataloknak kevésbé választékosan, bizalmas hangvétellel beszélt, szleng elemeket is beleszólt a megnyitóbeszédébe. Így például: *ez most már nem duma; a közlekedés sē duma; eszméletlen jó buli lősz; nem akarok belefúladni*. A városi televízióban is el-

² A számok darabszámot, a + háromfokozatú skálán való értékelést jelent.

hangzik egy-egy szlengszó: *szinte csontra*, de a hulladékgyűjtésről beszélve a szakszavak dominálnak. A gyáratvón és a parlamentben sok szakszót használt, és került a bizalmas stílusú és szlengszavakat.

A tervezettség, átgondoltság arra vonatkozik, hogy spontán, fejből vagy papírból beszél-e. A városi televízió interjújában kérdésekre válaszol, nincs előre megírva a válasz. A fesztiválmegnyitón sem papírról olvas, de előre átgondolta, miről fog beszélni, mivel egy újságcikket is idéz arról, mi fontos a fiatalok otthon tartása szempontjából. A gyáratvón és a parlamentben is van előtte papír, de amint az a videón mindkét esetben jól látszik, mégsem fölolvassa a szöveget, hanem fejből mondja, és csak nagyritkán pillant bele az előtte levő beszédbe (jegyzetekbe).

Grammatikai szerkesztettség tekintetében a rosszul formált vagy be nem fejezett mondatokat vettük alapul. Ebből a szempontból a parlamenti felszólalás valamivel összeszedettebb, mint a többi beszéd.

A félbehagyott szavak, szerkezetek egyik esetben sem jellemezték a beszédét, valamivel nagyobb számban csak a parlamenti felszólalásban fordultak elő. Ugyanígy nem gyakori az önkorrekción sem.

A hezitációk száma a városi televízióban és a parlamentben majdnem azonos, de az utóbbi beszéd kétszer olyan hosszú. A gyáratvón a hezitációk száma kisebb, de ez összefügghet azzal is, hogy a szünetek száma ott kiemelkedően magas. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy a svájci tulajdonosok részére szinkrontolmács fordította az elhangzottakat, így a lassabb, nagy szünetekkel tagolt beszéd ennek tudható be. A városi televízióban alig tart szünetet, a kétszer olyan hosszú parlamenti felszólalásban azonban közel ötször annyi szünettel beszél.

A hangkiesésekhez számoltunk minden olyan jelenséget, amikor valamilyen hangot elhagy a szóból, vagyis az *n*-törlést (a *-ban/-ben* végéről), a *t*- és *l*-törlést (*azér, vóna, kő, miné* stb.), akkor is, ha a törlés pótlónyúlással jár együtt. Három esetben a számuk közel azonos, még a városi televízió fele olyan hosszú interjúrészletében is, a fesztiválmegnyitő alacsony száma viszont a beszéd rövidegével is magyarázható. Ha a kieséseket a beszédek szavainak számához viszonyítjuk, akkor három beszéd esetében átlagosan 52 szóra esik egy kiesés, kivéve a városi televíziós interjút, amelyben ugyanez az érték 32 szó. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az sem, hogy a parlamenti felszólalásban két *azér* kivételével a maradék 25 eset a *-ban/-ben* végi *n* törlése volt, vagyis e tekintetben is közelít a standardhoz, a városi televíziós interjúban tudniillik *vóna, azé, akkó, mer* is előfordul.

Ha egyenként értékeljük a beszédeket, azt látjuk, hogy a beszéd formalitásáról megfogalmazott előzetes elvárásainkat a kapott adatok és a stílus behatóbb elemzése alátámasztotta. Azt feltételeztük, hogy a parlamentben lesz a legformálisabb a beszéde, és a zenei fesztivál megnyitóján a legkevésbé formális, hiszen ott a helyi fiatalokhoz szólt. Megjegyzendő azonban, hogy a zenei fesztivál megnyitóján jóval kevesebb a szünet és a hezitáció, mint a többi

esetben (pl. a parlamentben, ahol használt papírt vagy jegyzeteket, mégis magasabbak a számok).

7. Identitás és makóiség

Minél formálisabbnak számít a beszéd, az *ő*-zés annál inkább csökkent, de nem tűnt el, a beszélő nem váltott standardra. Mi befolyásolhatta a beszélő *ő*-zésének erősségét? A téma feltehetőleg nem, három esetben ugyanis napi politikai eseményekről volt szó, az *ő*-zés mértéke mégis eltérő volt. A helyszín és a hallgatóság viszont hatással volt rá.

A társadalmi pozíciója, identitása, vagyis hogy makóiként, makói polgármesterként nyilatkozik meg, ugyancsak fontosnak látszik, és ezzel összefüggésben nyelvi identitása is. Makó olyan város ugyanis, ahol az *ő*-zésnek a mai napig fontos szerepe van. A társadalmi pozíció és az identitás stílusalakító szerepére és fontosságára már Coupland (2007) fölhívta a figyelmet.

A beszédekből úgy tűnik, Buzás Péter számára fontos, hogy ő makói, hogy polgármester, és különösen az, hogy makói polgármester. Beszédeiben visszatérő fordulat Makó említése, illetve a saját személyére való önreflexió:

„mikor fordult az elő, hogy Makón, akként, hogy a fiataljaink, a gyerekeink, a diákönkormányzat kitalál valamit, kigondol valamit, pályázik, nyer.” (zenei fesztivál)

„Én tizennyolc éve vagyok itt polgármester...” (gyáratató)

„ebből egy valamit kell aláhúzni, és azt most mögtöszöm, ez pedig a makói dolgozók, a makói emberek kreativitása.” (gyáratató)

„Én Makó polgármestereként, ezen a történelmi napon, ezen az ünnepnapon, ezen a piros betűs ünnepen, ezeket a gondolatokat kívántam elmondani köszöntőként.”

„úgy gondolom, Makó és térsége országgyűlési képviselőjeként, hogy ez Makónak és Makó térsége lakosságának is az érdeke.” (parlament)

Beszédeiben a *Makó*, *makói* (*emberek*, *lakosok*), *makóiak* sokszor előfordul. A 6. táblázat azt mutatja, milyen gyakran használja ezeket a szavakat.

6. táblázat: A Makó, makói szavak előfordulása

	zenei fesztivál	vtv	gyáratató	parlament
<i>Makó, makóiak</i>	6	4	25	18

Az látszik, hogy a 11–11 perces gyáratatóban és parlamenti felszólalásban is gyakran fordul elő ez a két szó, a háromperces fesztiválmegnyitón is 6-szor, és ez szintén azt mutatja, hogy számára a makói identitás fontos.

8. Következtetések

A fentiek alapján elmondható, hogy van olyan nyelvjárási beszélő, akinél bizonyos nyelvi adatok nem értelmezhetők kielégítően a labovi modell mentén, és a belli hallgatóságához való alkalmazkodás sem nyújt elegendő magyarázatot.

Buzás Péter nyelvhasználatát befolyásolja a közönség, hiszen a makóiak előtt, a makóiaknak elhangzó beszédekben az *ö*-zés nagyobb arányú, mint a parlamentben. Az *ö*-zés identitásjelző szerepét mutatja az is, hogy a gyáratató megnyitóban, amikor nem a vendégekhez szól, megköszönve a munkájukat, hanem a gyár és Makó jelenlegi és jövőbeli kapcsolatáról beszél, a helyiekhez szól, akkor az *ö*-zés nagyobb arányú.

Nincs elegendő magyarázó ereje az olyan tényezőknek, mint formalitás, téma, bizalmi elv. Az interakcionista-konstruktivista megközelítések viszont megfelelő elméleti és módszertani keretet biztosítanak az értelmezéshez. A helyszín és a formális közeg jóval indirektebb módon befolyásolja a beszélő nyelvhasználatát (már ami az *ö*-zést illeti), az identitás kifejezésének viszont nagy szerepe van, a nyelvi és önidentitás sokkal erősebben hat, ez magyarázhatja azt, hogy Buzás Péter a nyilvános színtereken is megőriz valamennyit nyelvjárási beszédéből. A nagyobb nyilvánosság előtt elhagyja a feltűnőbb, negatívan megítélt nyelvjárási elemeket, de megmarad az *ö*-zés, még ha a parlamentben kisebb arányban is.

Az *ö*-zés az egyik legfontosabb eleme a Szeged környéki nyelvjárási beszédnek. Míg más nyelvjárási jelenségek, pl. *l*-törlés (*-bú/-bű < -bül/-bül*), *r*-törlés (*-szó/-sző < -szor/-ször*) az alacsonyabb iskolázottsággal kapcsolódnak össze, és így presztízsiük alacsony, esetenként stigmatizáltak is, az *ö*-zésnek van helyi presztízse. Buzás Péter is a városi televízió interjújában néhány esetben mond olyanokat: *vóna, pénzrű, kő, haszoné*, de a nyilvános beszédeiben, formálisabb keretek között ezeket a sajátosságokat már elhagyja. Megmarad viszont a beszélt standardban is jelentkező *n*-törlés (*-ba/-be < -ban/-ban*) vagy *t*-törlés (*azér*).

Megemlítendő még a zárt *ë* használata. Ez mindegyik vizsgált megnyilatkozásában előfordult, aránya azonban nem nagy, csupán néhány példa van rá: *lë, lënt, së, ëgy, ëgyütt*. Ez megfelel a Szeged környéki nyelvjárársban szokásos vagy várható használatnak. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy ebben sem következetes, ugyanezek a szavak köznyelvi formában is elhangzanak: *le, lent, se, egy, együtt* stb.

Mindez összefügghet az *ö*-zés szimbolikus tulajdonságával; nála a helyi identitást jelzi, vagyis helyinek, makóinak akar mutatkozni, de nem műveletlennek.

További kutatásra ad lehetőséget az, ha sikerül Buzás Péterrel interjúkat készíteni.³ Érdekes lehet megvizsgálni, hogy formális interjúhelyzetben hogyan

³ A dolgozat elkészültéig különböző okokból sajnos nem sikerült megszervezni egy interjút Buzás Péterrel.

beszél Buzás Péter akkor, ha egy vele nemben egyező, rangban, pozícióban vele nagyjából azonos terepmunkással beszélget, illetőleg ha egy ö-ző terepmunkás készít vele interjút. Egy ilyen beszélgetés az identitást, a beszélői attitűdöt, azaz a saját és mások beszédéhez való viszonyát is föltárhatja.

Források

- Dr. Buzás Péter felszólalása*, Budapest, parlament, 2009. november 10.
 [http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=38&p_uln=241&p_felsz=14&p_szoveg=&p_felszig=14]
- Önként Felpörögve Zenei Fesztivál*, Makó, 2011. július 29. (Buzás Péter 2 perc 29-től hallható), [https://www.youtube.com/watch?v=rpIyhnaO9Js]
- Dr. Buzás Péter és Szijjártó Péter a Givaudan gyáravatóján*, Makó, 2012. október 3. [https://www.youtube.com/watch?v=ouxyicm8qM]
- Fogadóóra: Dr. Buzás Péter, polgármester*, Makói VTV, 2013. június 13. (a vizsgált rész 10:26 és 15:33 között).
 [https://www.youtube.com/watch?v=2QrYSsR_AJ8]

Hivatkozások

- Balogh Lajos 1982. Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása.
Magyar Nyelv 4: 476–487.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Bell, Allan 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13: 145–204.
- Berente Anikó – Kontra Miklós – Sinkovics Balázs megj.: Egy szegedi ö-ző, e-ző és mekegő beszélő nyelvhasználatának és nyelvi attitűdjeinek összefüggései. In: *18. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Nyitra.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán.
- Buzás Wikipédia = Buzás Péter http://hu.wikipedia.org/wiki/Buzás_Péter (letöltés: 2015. február 5.)
- Coupland, Nikolas 2007. *Style*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press. New York.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest. 262–316.
- Kiss Jenő 2001. A regionális nyelvhasználat és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest. 175–256.
- Kontra Miklós megj. Some methodological problems in the Szeged sociolinguistic interviews. In: *A 18. Élőnyelvi konferencia előadásai*. Nyitra.

- Labov, William 1966. *The Social Stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics. Washington, D.C.
- Labov, William 1984. Field Methods of the Project in Linguistic Change and Variation. In: Baugh, John – Sherzer, Joel (szerk.): *Language in Use. Readings in Sociolinguistics*. Prentice Hall. Englewood Cliffs. 23–53.
- Nyíri Antal 2004. Szentes nyelvi sajátosságai és az irodalmi nyelv. In: *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. Juhász Nyomda Kft. Szeged. 217–223.
- Sinkovics Balázs megj.: A Szeged környéki nyelvjárás a világhálón, in: Bárh M. János, Bodó Csanád, Kocsis Zsuzsanna (szerk.) *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest.

Molnár Mária

SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék

missmolnar.m@gmail.com

Sinkovics Balázs

SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék

sinkov@hung.u-szeged.hu

Ö-zés szabályok nélkül?

Németh Miklós – Bagi Anita – Molnár Mária

1. Bevezetés¹

Előadásunkban arra teszünk kísérletet, hogy egy erősen *ö-ző* szegedi adatközlő beszédét elemezzük a szegedi tájnyelv emblematikus sajátága, az *ö-zés* szinkrón nyelvállapotbeli megvalósulása szempontjából. Az elemzés korpusza egyetlen, a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú (a továbbiakban: SZÖSZI) kutatás keretében készített és lejegyzett nyolc órás beszélgetés. Esettanulmányunk releváns nyelvi adatokkal mutathatja meg, milyen mértékben és milyen szótagpozíciókban *ö-zik* ma egy kettősnyelvű, született szegedi beszélő akkor, amikor anyanyelvjárását használja. Előfeltevésünk szerint beszéde nem lesz teljesen ingadozásmentes: az esetek egy részében nem a nyelvjárására jellemző labiális *ö*, hanem illabiális *e* magánhangzót ejt a szegedi tájnyelvben egyébiránt *ö*-vel ejthető és ejtendő szótagokban. Eddigi interjúink alapján az a benyomásunk, hogy ez a következetlenség vélhetően nem egyetlen adatközlő sajátja, hanem általánosan jellemző a tájnyelvet beszélő szegedi városlakók nyelvhasználatára.

2. Kérdések, hipotézisek

Az interjú kvantitatív szociolingvisztikai elemzése több olyan nézőpontot is felviláncolhat, amelyek eddig nem voltak hangsúlyosak az *ö-zést* és az *ö-ző* nyelvjárásokat tárgyaló szakirodalomban.

1. Milyen mértékben valósul meg az *ö-zés* a kiválasztott nyelvjárási beszélő nyelvhasználatában? És szolgálhat-e bármiféle tanulsággal egyetlen beszélő variabilitása az *ö-zés* föltételezhető közösségi szintű visszaszorulásával kapcsolatban? Hipotézisünk szerint a választott, erősen *ö-ző* adatközlő (kódja: A163) beszéde ingadozást fog mutatni az *ö-zhető* szótagok ejtésében, tehát nem bizonyul 100%-ban *ö-zőnek*.

2. Milyenek az egyes szótagtípusok arányai az *ö-zhető* és ténylegesen *ö-zve* ejtett szótagokon belül? Másképpen megfogalmazva: döntően mely szótagtípusok jelentik a szegedi *ö-zés* alapját, mitől lesz „*ö-ző*” valakinek a beszéde?

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 223–233.

¹ A tanulmány elkészítésében az OTKA K-105720 számú (Nyelvjárás és sztenderdizálódás Szeged lakosságának nyelvhasználatában) pályázata támogatta a szerzőket. Szeretnénk megköszönni tanulmányunk névtelen lektorának értékes észrevételeit, melyek nyomán számos kérdést továbbgondoltunk.

3. A szótagtípusok problémájához szorosan kapcsolódik a harmadik, sokkal általánosabb vonatkozású kérdés is: a szinkroniában vizsgálható *ö*-zés kizárólag fonetikai tényezők által meghatározott jelenségnek tekintendő, avagy az *ö*-zés mai képét (föltételezhető környelvi hatás és visszaszorulási folyamatok nyomán) bizonyos szófaji, morfológiai tényezők is befolyásolják? A kérdésfelvetés látszólag fölösleges, hiszen az *ö*-zés kialakulásának történeti folyamatát kizárólag fonetikai tényezők határozták meg (Losonczy 1915–17, 1917–20). De mi a helyzet akkor, amikor vélhetően a folyamat ellentéte, a visszaszorulás zajlik? Egyáltalán nem tűnik szükségszerűnek, hogy ebben az esetben is csak fonetikai tényezők befolyásolják a jelenség hatókörét.

4. A főnti kérdéskör tisztázása érdekében elvégzendő vizsgálatok közül bemutatunk egyetlen, úttörő jellegű tesztet: megvizsgáljuk, tapasztalható-e eltérés azonos hangalakú, de különböző szófaji értékű szavak *ö*-zésében. E problémakör vizsgálatához a (viszonylag gyakori) *meg* ~ *mög* szópárt választottuk, mely a szegedi tájnyelvben két különböző szófaji értékben tűnik föl: igeikötőként – és a helyi dialektusra jellemző kapcsolatos mellérendelő kötőszóként.

5. A szófaji és morfológiai szempontok mellett azt is vizsgáljuk, hogy azonos hangalakú, azonos szófaji és morfológiai értékű elemek *ö*-zésében van-e szerepük olyan szórendi tényezőknek, mint például az ige előtti vagy ige utáni helyzet. Ezért a korpusz adottságainak megfelelően bemutatjuk, milyen váltakozást mutat a *meg* ~ *mög* igeikötő az ige előtti, illetőleg az ige utáni pozícióban. Várakozásaink szerint a beszélő igeikötőbeli *ö*-zésének mértéke nem lesz teljesen független a szórendi helyzettől.

Az eddigiekben többször utaltunk az *ö*-zés visszaszorulására, bomlására. Ez a fogalom valójában két dimenzióban értelmezhető: jelentheti a jelenség társadalmi elterjedtségében megmutatkozó visszahúzóódást, azt hogy a szegediek egyre kisebb hányada beszéli az *ö*-ző nyelvjárást. Erről csak a teljes SZÖSZI vizsgálat lezárultával tudunk érdemleges megállapításokat tenni. Másfelől a visszaszorulás/bomlás jelentheti azt is, hogy maga a jelenség a nyelvrendszeren belül egyre kevesebb elemet érint, tehát azt, hogy akik *ö*-znek, azok is másképp teszik ezt, mint a megelőző generációk, mert bizonyos szavakban, morféimákban ma már nem *ö*-znek – szemben a korábbi nemzedékekkel. Az *ö*-zésnek ez utóbbi értelemben vett visszaszorulása a szegedi tájnyelvben eddigi tapasztalataink alapján föltételezhető – még akkor is, ha jelenleg nem tudjuk bizonyítani. De ebbe az irányba mutathat az, hogy a város régebbi tájnyelvét bemutató szakirodalom (pl. Bálint 1957, a továbbiakban: SzegSz.) sok olyan szóban is *ö*-ző formát őrzött meg, amelyekben született *ö*-ző munkatársaink ma már nem tartják lehetségesnek a labiális forma használatát. Ugyanebbe az irányba mutattak az olyan típusú metanyelvi észrevételek is interjúalanyaink (és terepmunkásaink) megszólalásaiban, hogy „a nagyszüleim még *ö*-vel mondták, de szüleim és én már nem.” Ezek a mai és a néhány évtizeddel korábbi adatok közötti rendszerszerű különbségek azt a feltevést erősítik, hogy az *ö*-zés a

nyelvrendszeren belül visszaszorulóban van, azaz a jelenség ma kevesebb elemet érint, mint pár évtizeddel ezelőtt.

Mivel esettanulmányunk egyetlen adatközlő beszédsajátosságaira épül, ezért nincs lehetőségünk általánosításokra. Tanulmányunk következtetéseit a szegedi kutatás majdan összesítendő eredményei fogják megerősíteni vagy éppen megcáfolni. Mindazonáltal a fenti kérdések tisztázása érdekében kimunkált munkamódszer, eljárások, tesztek segíthetnek kialakítani azt a kutatómódszertani keretrendszert, amelyben e kérdésekre a teljes korpusz elemzésével nagyobb eséllyel adhatunk válaszokat.

3. Ö-zés és ö-zhető szótag

A szakirodalom látszólag egységes az ö-zés meghatározásában. Horger (1933: 101) így ír az ö-zésről: „Ö-zésnek nevezzük egyes nyelvjárásaink azon sajátosságát, hogy köznyelvi *ë* helyén általában *ö* hangot ejtenek.” Imre (1968: 192) bő három évtizeddel később így határozza meg a jelenséget: „Az *ö* fonémának az *ë* (*e*) terhére jelentkező nagyobb gyakorisága – szokottabb megnevezésén az ö-zés [...]” Majdnem teljesen ugyanígy ír erről későbbi monográfiájában (Imre 1971: 203): „A kny. *ë*: nyj. *ö* megfelelést – a dialektológiai hagyományoknak megfelelően – „ö-zés” elnevezéssel tárgyalom.” Végh pedig (1971: 817) Tápé nyelvéről írva így határozza meg a jelenséget: „A más nyelvjárási (nyugati, dunántúli, tiszai) *ë*-k, a köznyelvi *e*-k egy része helyén *ö* van, a tápéi nyelvjárás erősen ö-ző.” Az ö meghatározását szinte szó szerint átveszi Hegyi (1987) is. Végül érdemes idézni Juhászt (2001: 279) is, aki ezt írja a dél-alföldi nyelvjárási régió jellemzésében: „A nyelvjárásban független ö-zés van, tehát a zárt *ë*-k helyén fonetikai helyzettől függetlenül *ö* áll: *embör*, *löhet*, *mögötte*, *körösz* stb.”

A meghatározásokból kiviláglik, hogy szerzőik az ö-zést tisztán fonetikai jelenségként kezelik. De az összevetéskor az is látszik, hogy nem egészen egyenértékűek ezek a meghatározások. A különbség köztük leginkább abban jelentkezik, hogy minek a helyén ejt a beszélő *ö* hangot az ö-ző nyelvjárásban – ezt mutatja az első táblázat.

1. táblázat: *Milyen hang helyett áll az ő?*

Szerző	Mit helyettesít az ő?
Horger (1933)	köznyelvi <i>ě</i>
Imre (1968)	<i>ě</i> (<i>e</i>) terhére
Imre (1971)	kny. <i>ě</i>: nyj. <i>ö</i> megfelelést
Végh (1971)	más nyelvjárási -<i>ě</i>-k, köznyelvi <i>e</i>-k egy része helyén
Hegyi (1987)	más nyelvjárási -<i>ě</i>-k, köznyelvi <i>e</i>-k egy része helyén
Juhász (2001)	zárt <i>ě</i>-k

Amint látjuk, a meghatározások egy része nem tisztázza, melyik nyelvváltozat a viszonyítás alapja, másik részük a köznyelvet tekinti kiindulásnak, a harmadik esetben pedig más nyelvjárásokhoz viszonyít a szerző. De abban sem egységesek, hogy mely hang helyett jelentkezik az *ö* variáns: itt a (nyelvjárási vagy köznyelvi) zárt *ě* mellett megjelenik a köznyelvi nyílt *e* is. A meghatározásoknak ez utóbbi különbsége minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy a zárt *ě* fokozatosan visszaszorul a XX. század folyamán a köznyelvben. A definíciók tehát nem fedik egymást, mert nem ugyanahhoz a nyelvváltozathoz viszonyítanak, és mert (részben emiatt) nem ugyanaz a véleményük arról, mely hanggal kell szembeállítani a szegedi *ö*-t. Bonyolítja a helyzetet, hogy az *ö*-zésnek nevezett jelenség nem érint minden zárt *ě* hangot a szegedi népnyelvben sem, ahol a jellemző kivételeket így szokás felsorolni: bizonyos egy szótagú szavak, vegyes hangrendű szavak és újabb keletű jövevényszavak (Juhász 2001: 279). Azonban ezek a kategóriák sem írják le az összes kivételt, a többféle fonetikai kritérium mellett pedig az etimológiai-szótörténeti szempont is megjelenik bennük.

Még inkább összetettevé teszi a problémát a helyi nyelvjárások különbözősége: elvileg azonos nyelvjárású települések között területi alapú különbségek rajzolódnak ki abban, hogy mi számít *ö*-zhető szótagnak. Ha Szeged körül húzunk egy képzeletbeli, huszonöt kilométer sugarú kört, azt láthatjuk, hogy közkeletű, gyakori szavak *ö*-zésében is jelentős különbségek mutatkoznak az egymáshoz közeli településeken: Szőregen (a település ma már Szegedhez tartozik), Makón és Hódmezővásárhelyen. Szemléletesen mutatja be ezt a helyzetet Péter (1951: 134): „A szőregi a földreejtett *cserősnyébű egy szömet vösz fő*, a makai a *csörösnyébül egy szömöt*. A vásárhelyi is *szömöt vösz föl*, s nála a többes szám is *szömök*, míg Szőregen és Makón *szömek*.(...) Aki *vétközött*, az Vásárhelyt *vétkös*, Szőregen *vétkes*; ott a *képöt* akasszák falra, itt a

képet; ott a högyöt nézik a képrül, itt a högyet képrül.” Kézenfekvő lenne azt föltételezni, hogy ezek a több mint hat évtizedes mikroregionális különbségek mára kiegyenlítődték, de interjú tapasztalataink (készítettünk mintán kívüli, nem szegedi interjúkat is) cáfolják ezt a lehetőséget. A csak jelzésszerűen felvillantott problémakör jól mutatja, hogy mennyi mindent kell újragondolnunk az ö-zés és az ö-zhető szótag fogalmával kapcsolatban. Erre itt nem vállalkozhatunk, pusztán arra, hogy teszteljük: kaphatunk-e válaszokat ö-ző beszélők nyelvi adatainak kvantitatív elemzéséből a bevezetőben föltett kérdésekre.

Kutatásunk leírásához szükséges meghatározni az ö-zhető szótag fogalmát. Hogy Szegeden mi számít ö-zhető szótagnak, azt nem célszerű kizárólag a tájnyelvi leírások, tájszótárak, (pl. SzegSz.) anyagára alapozva eldönteni, hiszen ezek között találunk hat évtizeddel ezelőtti nyelvállapotot megőrzőket is. Amikor a szakirodalmi adatokat, pl. a SzegSz. szóalakjait szembesítettük terepmunkásaink idiolektusával, akkor sokszor tapasztaltuk: a mai szegedi beszélő nem ejti ö-zve (és soha nem is hallotta ö-vel) azokat a szavakat, amelyek a szótár tanúsága szerint ö-zhetőek. Éppen ezért volt döntő szerepük a velünk dolgozó született ö-ző beszélőknek annak eldöntésében, mely szótagokat lehet ma ebben a nyelvjárásban ö-zni. Az „ö-zhető szótag” kifejezés tehát a továbbiakban azt jelenti leírásunkban, hogy ’mai szegedi nyelvjárási beszédben ö-zhető szótag’. Fontos itt megjegyezni, hogy ebbe a meghatározásba beletartoznak azok az egységek is, amelyek a köznyelvben is váltakozást mutatnak, ilyen pl. a *fel ~ föl* igekötő vagy a *seprű ~ söprű* változatok. Az ö-zhető szótag meghatározásunk szerint tehát: „az a szótag, amelyet egy kortárs született szegedi tájnyelvi beszélő ma ö-vel ejt vagy ö-vel is ejthetőnek tart, és amelyet a köznyelvben e-vel, ě-vel vagy azzal is ejtenek.” Az ö-zés kifejezés ebben a keretben pedig azt jelenti, hogy a főntebb meghatározott ö-zhető szótagot ténylegesen ö-vel ejti a beszélő. Eddigi tapasztalataink alapján nem tudunk mindenütt érvényes, általános meghatározást adni az ö-zhető szótag fogalmára – mert nehéz olyan általános definíciót alkotni, amely például a szegedi, makói, hódmezővásárhelyi változatok közötti mikroregionális különbségeket is kezelni tudná.

4. A nyelvi adatok

Nyelvi adatainkat klasszikus szociolingvisztikai interjúval gyűjtöttük – az interjú a szegedi városi nyelvi kutatás (SZÖSZI) 160 fős, rétegzett reprezentatív mintájába tartozó adatközlővel készült, a kutatás céljaira kidolgozott kérdezőfüzet fölhasználásával. A két részletben fölvetett, bruttó 8 órányi terjedelmű digitális hanganyagot a nyílt felhasználású ELAN program segítségével (<https://tla.mpi.nl/tools/tla-tools/elan/>) jegyeztük le és elemeztük. A hanganyag mennyiségi vonatkozásairól érdemes megemlíteni, hogy az adatközlő nettó beszédideje (a terepmunkás beszédét, az instrukciókat és a szüneteket leszámítva) 252.5 perc volt, és ebben a korpuszban 2707 ö-zhető szótagot találtunk.

Adatközlőnk nyugdíjas férfi, aki a hatvan év fölöttiek korcsoportjába tartozik a vizsgálati mintában, és akire azért esett a választásunk, mert benyomásaink szerint a legerősebb *ö*-zést mutatta az eddig felkeresett, nagyjából nyolcvan interjúalany közül. Kettősnyelvű beszélő, aki rendkívül pozitívan viszonyul Szegedhez, a szegedi nyelvjáráshoz és a paraszti életformához, büszke anyanyelvváltozatára. Az interjú során az első percektől az utolsóig *ö*-zött, egyáltalán nem igyekezett elrejtteni vagy leplezni nyelvjárását. Az adatok kvantitatív elemzése során a SZÖSZI vizsgálatára kidolgozott és az ELAN-ban jól kódolható szempontrendszer szerint csoportosítottuk az *ö*-zhető szótagokat: a szótó első szótagja, szótó nem első szótagja és toldalék. Az első és nem első szótag azért lett kategória címke leírásunkban, mert nem kívántunk belemenni a szóhangsúly problémakörébe. Az adatok statisztikai elemzését a Goldvarb programmal végeztük.

2. táblázat: *Az összes ö-zhető szótag az interjúban*

		<i>ö</i>	<i>e</i>	Összes	%
Tő első szótagja	N	1098	315	1413	52.2
	%	77.7	22.3		
Tő nem első szótagja	N	335	84	419	15.5
	%	80	20		
Toldalék	N	637	238	875	32.3
	%	72.8	27.2		
Összesen	N	2070	637	2707	100
	%	76.5	23.5		

A 2. táblázat adatai szemléltetik, hogy milyen mértékben merítette ki az *ö*-zhető szótagokban rejlő lehetőségeket a beszélő. A táblázat legalsó sora jól mutatja, hogy az *ö*-zhető szótagoknak összességében csak alig több mint háromnegyedében használta a labiális változatot. Ez főként azért érdemel figyelmet, mert az interjút meghallgató munkatársak mindegyike úgy vélte: nagyon erős, szegedi típusú *ö*-zést hall, amelynek intenzitását már nemigen lehet tovább növelni. Az észlelés nyomán az adatközlő beszédéről kialakított kép tehát csalókévan bizonyult, hiszen az adatok azt mutatják, hogy majdnem minden negyedik potenciálisan *ö*-t tartalmazó szótagban *e*-zett a beszélő. Interjú tapasztalataink szerint az észlelés más esetekben is tévútra viheti a megfigyelőt: néhány, a lehetséges eseteknek csak egy részét kitevő *ö*-zött szótag is elég lehet ahhoz, hogy valakit következetesen *ö*-zőnek minősítsünk, különösen akkor, ha mi magunk nem *ö*-ző dialektust beszélünk. Általánosítható tapasztalatként merül föl, hogy az *ö*-zés erősségének megállapításához elengedhetlenül szükséges a kvantitatív elemzés, és csak egy ilyen elemzésre támaszkodva lehet definiálni a különböző szegedi beszélői típusokat.

Az elemzés másik tanulsága, hogy „láthatóvá teszi” a nyelvjárási beszélő nyelvhasználatában megmutakozó variabilitást: akit 100%-osan *ö*-ző

beszélőnek ítéltünk, valójában csak háromnegyed részben *ö*-zik. Az elméletileg lehetséges 100%-os *ö*-zés itt azt jelentené, hogy az adatközlő minden olyan esetben *ö*-t mond, amely esetben ez ma Szegeden lehetséges. A viszonyítás alapja tehát a szinkrón szegedi tájnyelv, melyet született szegedi nyelvjárási beszélő munkatársaink nyelvi kompetenciájára építve állapítunk meg. Megjegyzendő, hogy a potenciális szegedi *ö*-zésről így sokkal pontosabb képünk van, mintha bonyolult folyamatokkal kevésbé megbízható kutatói pótkompetenciákat építenénk ki.

Talán nem indokolatlan föltételeznünk – bár egyelőre bizonyítani nem tudjuk –, hogy nem is találunk majd 100%-osan *ö*-ző beszélőt, mert ez a típus ma Szegeden nem létezik. Ezt azért is gondoljuk így, mert már az évtizedekkel ezelőtt élt falusi parasztemberek beszédében is fölfedezhető a variabilitás. Amikor az *ö*-zés szempontjából vizsgáltuk a Bálint Sándor által lejegyzett népmeseegyüttemény (Bálint: 1975) „gazdájának”, a zombói szegényparaszti családból származó Tombác Jánosnak a nyelvhasználatát, akkor azt tapasztaltuk, hogy távolról sem *ö*-zik 100%-osan, és hogy ugyanazon szóban egy szövegen belül is ingadozásokat mutat: pl.: *fölhő* ~ *felhő*. Talán föltételezhetjük azt is, hogy a képzeletbeli skála másik végpontja, a 100%-osan *e*-ző adatközlő is csak elméletben létezik Szegeden, következésképpen ilyet szintén nem fogunk találni a SZÖSZI mintájában.

És itt érdemes röviden visszautalnunk a nyelvjárási leírásokra: azok mindig a (sok ember nyelvhasználatán alapuló) potenciális *ö*-zést mutatják be: arról szólnak, mely szótagokban lehet/szokás a nyelvjárásban *ö*-zni, nem pedig arról, hogy egy kiválasztott beszélő mely szótagokban *ö*-zik valójában.

A főnti nyelvi adatok erősítik azt a korábbi elképzelésünket, hogy magát az *ö*-zést egy széles kontinuumnak kell tekintenünk, amely a sztenderdtől a szegedi lokális normáig terjed, rengeteg átmenettel. A skála két végpontja nem feltétlenül a 0% és a 100% lesz, hanem valahol a 75-80% és a 10-15% között, a ténylegesen *ö*-zőt szótagok arányában. Ebben a tartományban kell majd a későbbiekben meghatározni a különböző szegedi beszélői típusokat, megállapítva, hogy ki tekintendő erősen *ö*-zőnek, közepesen *ö*-zőnek, gyengén *ö*-zőnek vagy éppen *e*-zőnek.

Az adatközlő beszédében mutatkozó változatosságnak elméletileg kétféle oka lehet: egyéni és közösségi szintű. Egyéni ok lehet például a megfigyelési helyzetre adott válaszreakció, vélt elvárásokhoz való idomulás, hallgatóságra tervezés. Ha az adatközlő nyelvi variabilitása közösségi eredetű, akkor számolhatunk olyan típusú magyarázatokkal, mint a nyelvjárási jegyek, így például az *ö*-zés közösségi szintű visszaszorulása, a köznyelv hatása. Egyetlen interjú ingadozásai alapján azonban nem tudjuk bizonyítani, hogy az egyén nyelvhasználata valamiféle közösségi jelenség lecsapódása lenne. Az összes interjú elemzésének elkészültével tehetünk majd megalapozottabb állításokat az ingadozások lehetséges háttéréről.

Ha a 2. táblázat adatait úgy vizsgáljuk, milyen az egyes szótag típusok részesedése az *ö*-ző adatokon belül, akkor azt tapasztaljuk, hogy a rangsor így

alakul: 1. tő első szótagja: 52.2%; 2. toldalék: 32.3%; 3. tő nem első szótagja: 15.5%. A szegedi beszélő *ö*-zése tehát nagy részben a tő *ö*-zésén alapul, hiszen a szótövek *ö*-zése az összességében 67.7%-ot, a számba veendő esetek kétharmadát teszi ki, és a szótő első szótagjának *ö*-zése pedig az ilyen eseteknek több mint felét. Ezek az adatok ellentétesek várakozásainkkal, hiszen a szegedi típusú független *ö*-zéssel kapcsolatban pl. Péter (1951: 134) fontosnak tartja megjegyezni, hogy a szuffixumok tartják meg legtovább az *ö*-ző alakjukat a nyelvjárásban. Azért is különös ez az eredmény, mert arra utal, hogy – a mennyiségi mutatókat tekintve – az *ö*-zés jelenségének bázisa inkább a szótő, mint a toldalék. A tő első szótagjának jelentős részaránya pedig azt is mutathatja, hogy innen kopik legkevésbé a labiális változat – azaz az *ö*-zés esetleges bomlása ezt a szótagtípust érinti legkevésbé. Ezt a föltételezést azonban csak a teljes, 160 fős minta adatai alapján lehet majd megerősíteni. A tövek ilyen részesedése egy kicsit azért is meglepő, mert minden szótő egyedi változónak tekintendő, míg a szuffixumok típusváltozónak. Az egyedi változók változatait minden esetben külön kell elsajátítani (*böcsül*, de *fecske*), míg a típusváltozók változatai egyszerű szabályalkalmazással előállíthatók: *kévésök* ~ *elempésök* (*LMP-sök*) – ezért a nagyobb fokú *ö*-zést a típusváltozóknaál váránk. Kutatásmódszertani problémát jelent a kvantitatív vizsgálatban, hogy a többeli első szótag *ö*-zésének adatait jelentős mértékben befolyásolhatta egy-két nagy gyakoriságú szó. Ezek közé tartozik a *meg* ~ *mög* igekötőként és kötőszóként, valamint a köznyelvben is váltakozást mutató *fel* ~ *föl* igekötő. Az ige előtti és a hátul álló igekötőt következetesen a tő első szótagjának számítottuk. Ezek az igekötő előfordulások valamint a *meg* ~ *mög* kötőszó jelentős mértékben torzították az egyes szótagtípusok arányait, hiszen az összes *ö*-zhető többeli első szótag száma 1415, és ebből 235 eset volt a *meg* ~ *mög* kötőszói és 254 az igekötői előfordulása. Ezeket az adatokat a 3. és 4. táblázatban mutatjuk be, hiszen további kérdések megválaszolásához is szükség van rájuk. Az összesen 1415 *ö*-zhető első szótagnak tehát kb. egyharmadát adta a *meg* ~ *mög* előfordulása valamely szófaji értékében – és akkor még nem is vettük figyelembe a *fel* ~ *föl* előfordulásait. Erre a módszertani problémára a későbbi vizsgálatban megoldást kell találnunk: például azzal, hogy az ilyen nagy gyakoriságú szavak adatait a tő első szótagjának *ö*-ző adataitól részben elkülönítve kezeljük.

A 2. táblázat adatait elemezhetjük abból a szempontból is, hogy van-e jelentős különbség az egyes szótagtípusokon belül az *ö*-zés mértékében. A szótagtípusok átlaga itt 76.5%, a tő első szótagjéé 77.7%, a tő nem első szótagjéé 80%, a toldaléké 72.8%. A szótagtípusok *ö*-zésének arányai között tehát nincsenek jelentős különbségek: mindegyik 4%-on belül található a három típus arányainak átlagához viszonyítva. Természetesen módszertanilag itt is indokolt lesz a későbbiekben megvizsgálni, milyen mértékben torzítják a tő első szótagjának adatait a (kétféle szófaji értékű) *meg* ~ *mög*, valamint a *fel* ~ *föl* típusú szavak.

3. táblázat: A meg ~ mög kötőszó ingadozása

Kötőszó	<i>meg</i>	<i>mög</i>	összes
N	34	201	235
%	14.46	85.54	100

4. táblázat: A meg ~ mög igekötő ingadozása a szórendi helyzet szerint

	Igekötő	<i>meg</i>	<i>mög</i>	Összes
Ige utáni pozíció	N	8	60	68
	%	11.76	88.24	100
Ige előtti pozíció	N	18	168	186
	%	9.67	90.33	100
Összesen	N	26	228	254
	%	10.23	89.76	100

A harmadik és negyedik táblázat adatainak összevetése megmutatja számunkra, hogy a *meg* ~ *mög* váltakozásra kapott adatok nem mutatnak szoros összefüggést a szófaji értékkel, bár az igekötő esetében egy kicsit több mint 4%-nyi *ö*-zési többletet tapasztalunk a labiális alakváltozat javára a kötőszói értékhez viszonyítva. Mivel nagyjából egyenlő számú adatot kapunk az interjúban a *meg* ~ *mög* igekötőre és az azonos alakú kötőszóra, az adatok összemérhetőségét megalapozottnak tarthatjuk. Ha az igekötői előfordulásokat önmagukban vizsgáljuk az ígéhez viszonyított igekötői pozíció tükrében (4. táblázat), adataink azt mutatják: az igekötő *ö*-zése nem mutat szoros összefüggést az igekötő helyzetével, hiszen minimális, nagyjából 2%-os *ö*-zési többlet rajzolódik ki az ige előtti változat javára.

5. Következtetések, eredmények

Az elemzés empirikus bizonyítékot szolgáltat arra a variabilitásra, amely az A163-as adatközlő beszédét jellemzi az *ö*-zés szempontjából, és amely csak efféle kvantitatív vizsgálattal mutatható ki. Eredményeink segítenek majd a különféle szegedi beszélői típusok meghatározásában: erősen *ö*-ző, közepesen *ö*-ző, gyengén *ö*-ző vagy éppen *e*-ző beszélő. Korábban feltételeztük, hogy a különféle típusú szótagok *ö*-zésében eltérést tapasztalunk majd. Ám a kapott adatok alapján az körvonalazódik, hogy az *ö*-zés hiánya az adatközlő beszédében nem köthető egyes szótagpozíciókhoz, inkább általános, minden szótagpozícióra jellemző variabilitást tükröz. Ha a későbbi elemzések azt bizonyítják, hogy ez a mérhető hiány az *ö*-zés közösségi szintű bomlását tükrözi, akkor ki lehet majd jelenteni: a jelenség mai visszaszorulását ugyanúgy nem befolyásolják a morfológiai-szófaji tényezők, mint egykori terjedését.

Vizsgálatunk megmutatta, hogy azonos hangalakú, de különböző szófaji értékű szavak variabilitása hasonlóan alakul a választott adatközlő beszédében, tehát szófajtani/morfológiai szempont nem látszik érvényesülni – ezt szemlélteti a *meg* ~ *mög* váltakozás kétféle szófaji értékhez köthető adatainak összevetése.

Az igekötőként használt *meg ~ mög* esetében továbbá azt tapasztaltuk, hogy nincsen számottevő különbség az ige előtti és igét követő igekötő *ö*-zésében.

Eredményeinket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy morfológiai, szófajtani, strukturális tényezők vélhetően nem játszanak meghatározó szerepet az adatközlő *ö*-zési „hiányában”, azaz abban, hogy mely *ö*-zhető szótagokat nem ejti *ö*-vel. Csak a teljes korpusz elemzése erősítheti meg vagy cáfolhatja azt a feltételezésünket, hogy az *ö*-zés visszaszorulása a szó egészét érintő, a szótag pozíciótól független jelenség, és azt is, hogy ez egy általános bomlási folyamat részeként fogható fel. Rendelkezésre álló adatainkból az *ö*-zés föltételezhető visszaszorulásának lefolyása nem jósolható meg, azaz nem tudjuk előre jelezni, melyik szótagban érvényesül majd hamarabb a jelenség.

Úgy véljük, érdemes lenne a későbbiekben interjúkat készíteni egyéb *ö*-ző településeken is (pl. Makón és Hódmezővásárhelyen) hasonló identitású, beállítottságú és életkorú adatközlőkkel annak érdekében, hogy fel tudjuk állítani az *ö*-zés mértéke szerinti települési rangsort, és kvantitatív elemzéssel tudjuk alátámasztani a népi vélekedésekben és részint a szakirodalomban is (l. Péter 1951) gyakran megjelenő mikroregionális különbségeket.

Hivatkozások

- Balassa József 1891. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 45–51.
- Bálint Sándor 1957 = SzegSz. *Szegedi szótár I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bálint Sándor 1975. *Tombác János meséi*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hegyí András 1987. *Algyő és népe*. Somogyi Könyvtár. Szeged. 403–427.
- Horger Antal 1933. A magyar nyelvjárások *ö*-zése. *Népünk és Nyelvünk* 5: 101–107.
- Imre Samu 1968. Az *ö*-zés típusai nyelvjárásainkban. *Magyar Nyelv* 64/2: 192–97.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Juhász Dezső 2001. A dél-alföldi nyelvjárasi régió. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. 278–281.
- Losonczi Zoltán 1915–17 és 1917–20. Az *ö*-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406 és 45: 45–116, 195–266.
- Négyesy László 1886. A szegedi nyelvjárás. *Magyar Nyelvőr* 15: 391–401, 442–450, 487–496, 539–549.
- Péter László 1951. Az *ö*-zés kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások I*: 118–135.
- Végh József Mihály 1971. A nyelvjárás jellemzése. In: Ília Mihály – Juhász Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza*. Tápé Község Tanácsa. Szeged. 813–835.

Németh Miklós

SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék

nicola@hung.u-szeged.hu

Bagi Anita

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

bagianita88@gmail.com

Molnár Mária

SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék

missmolnar.m@gmail.com

Tárgyjelölés a manysi ditranzitív szerkezetekben

Sipőcz Katalin

Írásom¹ témája a manysi tárgyjelölés. Vizsgálatomat a tranzitív szerkezetek ún. ditranzitív csoportjára szűkíttem, és tárgyjelölésen jelen írásban a szintaktikai tárgyon megjelenő grammatikai jelölőt értem.² Mivel erre a manysi nyelvjárásokban különböző eszközök használatosak, ezért összevetem a nyelvjárások jelölőeszközeit és azok használatát. Mindehhez elengedhetetlen, hogy röviden ismertessem a manysiban használatos ditranzitív szerkezeteket, valamint a manysi nyelvjárásoknak a tárgy jelölésében fellelhető morfológiai eltéréseit.

A tanulmányomhoz felhasznált adatok többféle forrásból származnak: északi nyelvjárási adataim egy kb. 300 ditranzitív szerkezetet tartalmazó adatbázisból, melyeket részben folklórszövegekből, részben újabb lejegyzésekből gyűjtöttem, déli manysi adataim az összesen kb. 90 oldalnyi déli szövegekből kigyűjtött mintegy 70 ditranzitív szerkezetből állnak (Munkácsi 1896, Kannisto-Liimola 1951, 1955, 1956, 1958, 1963), keleti manysi megállapításaim a keleti manysi tranzitív szerkezeteket vizsgáló tanulmányokon alapulnak (Virtanen 2011, 2012, 2013a, 2013b, 2014). Nyugati manysira vonatkozó információim a leghiányosabbak, nyugati nyelvjárási szövegeket nem elemeztem, csupán a nyelvjárásról szóló meglehetősen szűkös szakirodalmi megállapításokra támaszkodhatom (Munkácsi 1894, Honti 1998).

1. A manysi nyelvjárások

A manysi nyelvnek napjainkban egy nyelvjárását beszélnek, de a szakirodalom hagyományosan négy fő nyelvjárást különít el. A 19. század végén és a 20. század elején, a „klasszikus”, nagy folklór gyűjtések idején még mind a négy nyelvjárását beszélték: ezek az északi (ÉM), nyugati (NyM), keleti (KM) és déli (DM) nyelvjárások. Már abban az időben is eltűnőben voltak a nyugati és déli nyelvjárások, a keleti manysinak a 20. század második felében még voltak

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 234–245.

¹ A tanulmány az OTKA K 101652.sz. kutatás keretében készült. Ezúton mondok köszönetet írásom lektorainak a végső megformáláshoz nyújtott hasznos megjegyzéseikért.

² A manysiban a tárgyjelölés morfológiai eszköze az akkuzatívuszi esetrag (*flagging*), emellett az ige tárgyas ragozású alakja is utalhat a szerkezet tárgyára (*indexing*). Az így ragozott igealak bármilyen személyű tárgyra vonatkozhat, és számjellel egyezik a tárgy egyes, kettős vagy többes számával.

beszélői, de napjainkra már kihaltak tekinthető. Az északi manyisi maradt az egyetlen még beszélt nyelvjárás, mely szintén erősen veszélyeztetett. Ezt a nyelvjárást kevesebb, mint ezer ember beszéli a Tyumeni Területhez tartozó Hanti-Manszijszki Körzetben az Ob, a Szoszva és a Szigva folyók mentén néhány faluban, valamint a Szverdlovszki Területen az Ivgyel folyónál.³ Az elmúlt évek sikeres nyelv- és kultúramentő kezdeményezései mellett is tény, hogy a beszélők zöme az idősebb korosztályhoz tartozik, ők is már orosz-manyisi kétnyelvűek, a fiatalabb generációk anyanyelvüket nem tanulják meg, nem használják.

A manyisi nyelvjárások között jelentős eltérések vannak, és ezek a nyelv minden szintjét érintik: kiterjednek a hangtanra, alaktanra, szintaxisra és a szókészletre is (Munkácsi 1894, Kálmán 1976a: 11–12). Az egyes nyelvjárások sem egységesek, további alnyelvjárásokra oszlanak, melyeket szintén néha akár jelentős nyelvi eltérések is jellemeznek. Jelen tanulmányban nem szükséges a nyelvjárási eltérések részletes bemutatása, témám szempontjából a névszói esetrendszeren belül az akkuzatívusz rag megléte vagy hiánya a lényeges. A manyisi nyelvben az északi nyelvjárás kivételével mindenütt megtalálható az uráli eredetű *-m* akkuzatívusz rag. A keleti nyelvjárásban *-m*, *-mə*, a nyugati nyelvjárás közép-lozvai dialektusában *-mə*, *-m*, az alsó-lozvaiban *-ma*, *-mä*, a déli (tavdai) nyelvjárásban *-mi*, *-mə* (Munkácsi 1894). Az északihoz hasonlóan a nyugati nyelvjárás pelimi aldialektusa sem őrizte meg az *-m* akkuzatívuszt, ott viszont kialakult egy másodlagos tárgyrag (*-n(ə)*), mely az ablatívuszrag ragra vezethető vissza, s partitívuszi funkción keresztül vált a tárgy jelölőjévé (Honti 1998: 152). Munkácsi (1894) szerint a tárgyrag a határozott tárgy jelölésére szolgál, és a birtokos személyragok mellett elmaradhat.

2. A manyisi ditranzitív szerkezetek

Ditranszitív szerkezetnek a ditranzitív ige által előírt argumentumszerkezetet nevezzük, melynek szereplői maga az ige, az ágens (A), a recipiens (R) és a téma (T). (Malchukov et al. 2010: 1) Vö.:

<i>Mari könyvet adott</i>	<i>Jánosnak.</i>	<i>Mary gave</i>	<i>John</i>	<i>a book.</i>
<i>Mari mesét mondott</i>	<i>Jánosnak.</i>	<i>Mary told</i>	<i>John</i>	<i>a story.</i>
A T	R	A	R T	

A ditranzitív igék a három argumentumú igék olyan csoportját alkotják, melyek jellemzően fizikai transzfert fejeznek ki (*ad*, *küld*, *visz* stb.), de más szemantikájú igék is gyakran hasonló szerkezetben szerepelnek, s ebben az esetben ezek is ebbe a csoportba sorolódnak, pl. kommunikációs igék (*mond*,

³ A 2010-es népszámláláskor 12.269 fő vallotta magát manyisi nemzetiségűnek, s közülük csupán 938 fő (7,6%) nyilatkozott úgy, hogy használja az anyanyelvét. (http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php)

mesél, énekel stb.). A manysiban a benefaktív igéket (*főz, készít, épít* stb.) és az „okozott mozgást” jelentő igéket (*dob, gurít, hajít* stb.) is a ditranzitív igékhez sorolom szintaktikai megjelenésük alapján (Sipőcz 2013).

A manysi nyelvben kétféle ditranzitív szerkezet használatos. Az egyik az ún. indirektív típus (*indirect object construction*), melyben a T a szerkezet szintaktikai tárgya, és az R pedig *-n* latívusz-datívusz raggal, ritkábban hasonló szerepű névutóval jelölt (1). Az ige lehet alanyi és tárgyas ragozású.

(1) ÉM

Taw tinal-as-te ēka-te χon wańka-n.
 ő elad-PST-SG<3SG feleség-3SG has Ványka-LAT⁴
 'Eladta a feleségét a pocakos Ványkának.' (Kálmán 1976a: 77)

A másik az ún. szekundatív típus (*secondary object construction*), melyben az R a szintaktikai tárgy, és a T instrumentális raggal jelölt (2). Az ige néhány kivételtől eltekintve mindig tárgyas ragozású.

(2) ÉM

Nēnan am šopr-šonaχ-əl wāri-jayəm.
 ti(DU).ACC én ezüst-csésze-INSTR csinál-DU<1SG
 'Ezüst csészét készítek nektek.' (Kálmán 1976b: 70)

A szerkezetek passzivizálódhatnak is: a szekundatív szerkezet passzivizációja gyakoribb (3) – s ez tipológiailag is általánosabb –, de az indirektív szerkezet passzivizálódására is akad példa (4).

(3) R-passzivizáció

ÉM
(tan) tōnt tax ōs akw Buran-əl mi-w-et.
 (ők) aztán PTCL PTCL egy Buran-INSTR ad-PASS-PL
 R T V
 'Aztán még egy Buránt (motoros szánt) kaptak.' (Dinislamova 2007: 11)

⁴ A manysiban az *-n* rag latívuszi és datívuszi funkciót is hordoz, emellett a passzív szerkezet ágense is ezzel a raggal van jelölve. A glosszázásban egységesen LAT-nak jelölöm a betöltött funkciótól függetlenül. A tárgyas ragozású igealakokban és a birtokos személyragos névszókban a glosszázásban először a tárgy/birtokos számára utalok, ezt követi az alany/birtokos száma és személye. Pl. DU>3SG: két tárgyra/birtokra utaló egyes szám 3. személyű rag. Alanyi ragozású ige esetén nincs tárgyra utaló glossza, csak a cselekvő személye és száma jelenik meg, pl. 3SG.

(4) T-passzivizáció

ÉM

(am) jarm-ən ta-ke maj-we-s-əm

(én) szegénység-LAT az-PTCL ad-PASS-PST-1SG

T

R

V

'az ínség az, minek odaadtak'

(VNGY IV: 330)

Miképpen azt Nikolaeva (2001) a hanti, Skribnik (2001) a manyisi esetében kimutatta, a szerkezetek alternálódását alapvetően az a pragmatikai elv irányítja, hogy a szintaktikailag magasabb pozícióba (a passzív szerkezeteknél az alanyi, az aktívknál pedig a tárgyi pozíció szemben a határozói bővítménnyel) a topik szerepű mondatrész kerül, tehát az, amiről a diskurzus folyik, ami a korábbi közlésekből a beszélő és a hallgató(k) számára ismert. Megfigyelésem szerint ez az elv erősen érvényesül a passzív szerkesztésmódok esetén, és tendenciaszerűen az aktív indirekt és szekundatív szerkezetek választásában (Bíró-Sipőcz 2013). Az alábbi mondatok egy manyisi mese kezdetéből jól szemléltetik ezt. (Az (5) mondatok sorrendje megfelel a mesében található sorrendnek.) Az első mondatban nincs topik tárgy, ekkor az indirektív szerkesztés az általános alanyi igeragozással.⁵ A második mondatban mind a főhős (itt SG 2. személy fejezi ki), mind a nyíl és íj voltaképpen topik, a szekundatív szerkezet választását a főhős „topikabb” jellege indokolja. A harmadik mondat a recipiens szerepű főhősről szól, az ágens személye a közlésben mellékes, ilyenkor a manyisi passzív szerkezetet használ.

(5) ÉM

1. *ākəmēkw, ānəmn nāl wār-n, jōwt wār-n*
 néni én.LAT nyíl csinál-IMP.SG2 íj csinál-IMP.2SG
 'nénikém, készíts nekem nyilat, készíts íjat'

2. *nāl-l wār-iləm, jōwt-əl wār-iləm*
 nyíl-INSTR csinál-SG<1SG íj-INSTR csinál-SG<1SG
 'nyíllal ellátlak, íjjal ellátlak'

3. *ja-ti, nāl-l wār-w-es, jōwt-əl wār-w-es*
 nos nyíl-INSTR csinál-PASS-PST.3SG íj-INSTR csinál-PASS-PST.3SG
 'nyíllal ellátta, íjjal ellátta'
 (Kálmán 1976b: 68)

3. DOM a manyisiban

Az északi manyisiban a szerkezetek névszói tárgya nominatívuszban van (1), (5.1), hiszen az északi nyelvjárásban nincs akkuzatívuszi esetrag. A többi manyisi nyelvjárás névszói esetrendszeré viszont tartalmaz akkuzatívuszi ragot (l.

⁵ A topik szerepű tárgy esetén az obi-ugor nyelvekben tárgyas igeragozás használatos.

1), de ez nem mindig jelenik meg a tárgyon. Ha egy nyelvben a tranzitív szerkezetek csak egy részében kap a tárgy jelölést, azt differenciális tárgyjelölésnek (*DOM: differential object marking*) nevezi a szakirodalom (l. pl. Aissen 2003, Bossong 1985). A jelenség nem számít ritkaságnak, számos nyelvben megfigyelhető. Több típusa lehetséges, melyekben a tárgy esetraggal jelölése lehet opcionális vagy kötelező a tárgyak bizonyos csoportjára, e csoportok pedig nyelvenként különféle módon realizálódhatnak (pl. személyes névmások, [ÉLŐ] jelentésű főnevek stb.).

A manysi minden nyelvjárását jellemzi a DOM jelensége, mivel a személyes névmásoknak minden nyelvjárásban van akkuzatívusza, s ennek megjelenése tárgyi pozícióban kötelező (2). Az északi nyelvjárásban a DOM „alapelve” egyszerűen leírható: a személyes névmási tárgy mindig jelölt, egyéb névmás és névszó esetében a tárgy jelöletlen. A többi nyelvjárásban ennél összetettebb a kép: a névszók lehetnek tárgyraggal (6) vagy anélkül (7), és a személyes névmások is kaphatnak *-m* tárgyragot opcionálisan (8), de a tárgyrag nélküli alakjuk is jelölt tárgyeset (9) a nominatívuszi esetű névmáshoz képest (l. pl. DM *ām* ’én’ - *āmān* ’engem’ - *āmān-mi* ’engem’).⁶ (Megjegyzendő, hogy mindez természetesen nem csak a ditranzitív szerkezeteket jellemzi, mindenféle tranzitív szerkezetre érvényes.)

(6) DM (indirektív)

Lā Vánka uxsaḷ-xum-mə najar-ən tāt-ās-təl.
 bolond Ványka **réz-ember-ACC** fejedelem-LAT visz-PST-SG<3SG
 ’Bolond Ványka elvitte a rézembert a fejedelemhez.’
 (VNGY IV. 345)

(7) DM (indirektív)

Ām noun tolmoḥ tāt-ās-əm.
 én te.LAT **tolvaj-Ø** hoz-PST-1SG
 ’Tolvajt hoztam neked.’
 (VNGY IV. 345.)

(8) DM (szekundatív)

Ām nenün-mi ti eš-əl möú-länəm.
 én **ti.ACC-ACC** ez munka-INSTR ad-PL<1SG
 ’Ezt a feladatot adom nektek.’
 (VNGY IV. 360)

⁶ Ez kb. megfelel a magyar *én – engem – engemet* -féle alakoknak, azaz a manysi névmás tárgy-esetű alakjához még hozzákapcsolódhat a névszóragozásban általánosan használatos *-m* tárgyrag.

(9) DM (szekundatív)

Ām nūn ālnə-kujnə-kār-əl möü-ləm.

én te.ACC élő-fekvő-dolog-INSTR ad-SG<1SG

’Én neked olyasmit adok, amiből megélhatsz, meglehatsz.’ („élő-fekvő dolgot adok neked”)

(VNGY IV. 361)

Mint a fenti példák is mutatják, mindkét ditranzitív szerkezetben lehet a mondat tárgya raggal jelölt vagy jelöletlen, tehát mind a téma, mind a recipiens szerepű szintaktikai tárgy jelölése változhat.

A DOM jelenségét tárgyaló szakirodalmak mellett olyan írások is megjelentek az utóbbi években, melyek a differenciális recipiensjelölésre (DRM) hívják fel a figyelmet (Haspelmath 2007, Kittilä 2011). Míg a DOM a tranzitív szerkezeteket jellemezheti, addig a DRM már csak a ditranzitívakat. A két jelenség bizonyos mértékben egymás „inverze”. Amíg a DOM lényege úgy ragadható meg, hogy a tárgy (páciens/téma) jelöltsége annál inkább jellemző, minél magasabb helyet foglal el a tárgy a hierarchiában (élő-élettelen, határozottság és/vagy személy hierarchia), addig a DRM esetében azt látjuk, hogy jelöltsége annál inkább várható, minél alacsonyabb helyet foglal el a hierarchiában. Ennek érthető háttere az, hogy a tipikus tárgy élettelen, a tipikus recipiens pedig élő. Jelen írásomnak nem célja a recipiens jelölésének vizsgálata, ezért ezzel részletesebben nem kívánok foglalkozni. Mindazonáltal tény, hogy a recipiens jelölése érinti témát annyiban, hogy a manysiban tapasztalható ditranzitív szerkezeti alternáció lényege, hogy mind a téma, mind a recipiens a szintaktikai tárgy pozíciójába kerülhet. A recipiens szerepű tárgy szintaktikai viselkedését tekintve nem mutat eltérést a témaként megjelenő tárggyal összevetve, azaz a DOM egyformán „működik” a téma és a recipiens tematikus szerepű tárgyak esetében, legalábbis a nyelvi példáim alapján nem mutatkozik különbség. A recipiens az esetek túlnyomó többségében az élő kategóriába tartozó főnév vagy pedig személyes névmás.⁷

4. Az *-m* ACC rag szerepe a manysi ditranzitív szerkezetben

Az uráli nyelvek zömében (a magyar és hanti kivételével) megőrződött – vagy történetileg kikövetkeztethető – az **-m* akkuzatívusz rag. Az uralisztika sokat tárgyalt és több uráli nyelvet is érintő jelensége, hogy az akkuzatívusz ragja nem minden tárgy esetén használatos. A szakirodalmak zöme úgy nyilatkozik a rag használatát illetően, hogy az uráli nyelvekben általában a határozott tárgy kap jelölést, és az alapnyelvre is feltételezhető, hogy a jelöletlen alak határozatlan, az **-m* ragos pedig határozott tárgyat fejezett ki (Bereczki 1996, Hajdú 1966: 65, Sipőcz 2006: 300, Wickman 1955).

⁷ A kevés ellenpéldában is az élő kategóriához közeli főnevek szerepelnek (*hazám, földem, a múzeum*), illetve *betegség, kórság, szegénység* (l. (4)), mely fogalmak a manysi hit szerint adott szellemekhez, bálványokhoz kapcsolhatók.

A manysi tárgyragot érintő szakirodalom zöme is hasonlóan, a határozott tárgy jelölésében látja az *-m* rag funkcióját (Munkácsi 1894, Wickman 1955: 65, Kálmán 1976a, Honti 1988). Nem térnek ki azonban ezek az írások egyértelműen arra, hogy mit is értünk a manysiban a tárgy határozottságán: szemantikai vagy szintaktikai tulajdonságot? Mivel a manysiban nincs névelő, ennek hiánya vagy jelenléte nem utalhat a határozottságra. A birtokos személyragokkal ellátott főneveket a kérdéskört tárgyaló írások határozottnak tekintik, de a manysiban azt tapasztaljuk, hogy a Px-szel ellátott főnév nem feltétlenül vált ki tárgyas ragozást.⁸ A Px és az akkuzatívusz rag kombinálódása korlátozottan tűnik, hasonlóan a személyes névmások és az akkuzatívusz rag kapcsolódása sem kötelező tárgyi pozícióban, de – úgy tűnik – nyelvjárásonként eltérő mértékben lehetséges. A tárgyjelölés ezen részletkérdéseiről a szakirodalomból gyakorlatilag alig tudunk meg valamit. Az újabb szakirodalmak, manysi nyelvtanok általában nem foglalkoznak a tárgyrag használatával, mivel ezek jellemzően a ma már egyedülként beszélt északi manysi nyelvjárást vizsgálják, amelyben nem őrződött meg ez a rag. Ebből következően arra sincs lehetőség, hogy a rag használatát anyanyelvi beszélőkkel „teszteljük”. Az utóbbi idők szakirodalmából kiemelendő, hogy az obi-ugor nyelvek tranzitivitásával kapcsolatban Nikolaeva (2001) és Skribnik (2001) felhívják a figyelmet arra, hogy a tárgyas igeragozás használata nem a tárgy határozottságával, hanem annak topikalitásával van összefüggésben: a tárgyas ragozás a mondat topik szerepű tárgyára utal.

4.1 Keleti manysi

A keleti nyelvjárásban a tranzitivitás kérdéskörét az utóbbi néhány évben több tanulmány is tárgyalta, ezek érintik a tárgyrag használatát is (Virtanen 2011, 2012, 2013a, 2013b, 2014). Virtanen megállapítja, hogy a keleti manysiban is az igeragozás a tárgyjelölés fő morfoszintaktikai eszköze, a tárgyas igeragozás utal a tárgy topikalitására.

Két írásában Virtanen a ditranzitív szerkezeteket vizsgálja, s ezekben azt állapítja meg, hogy a recipiens szerepű tárgy akkuzatívusz raggal jelölt (2011: 171, 2012: 149–150, l. még 2014: 212). Virtanen a többi írásában minden tranzitív szerkezetre vonatkozóan tesz megállapításokat. Véleménye szerint a főnéven megjelenő tárgyrag csak „kiegészítő” szerepű, identifikáló (2014), specifikáló vagy emfatikus (2013a, b) funkciója van.⁹ Az identifikáló vagy specifikáló funkción Virtanen azt érti, hogy a tárgy topik jellegű, de az egyértelmű

⁸ Pl.: *šoxri-te lēymat-as*
kés-3SG elővesz-PST.3SG
'kését elővette' (Kálmán 1976b: 70)

⁹ Úgy vélem, ez kissé ellentét mond annak az előbbi megállapításának, ami szerint a recipiens szerepű tárgy ACC raggal jelölt, hisz minden ilyen szerepű tárgynál nem feltételezem a megnevezett funkciókat. Azaz, véleményem szerint a fenti megállapítás a recipiens szerepű tárgyakon kívüli tárgyakra vonatkozhat.

azonosítás szükségessé teszi ennek főnévi megnevezését. A (10) esetében például a tárgyként megjelenő fejedelem a kommunikációban ismert elem, de a példamondatot nem közvetlenül megelőzően szerepel a szövegben, ezért az egyértelmű azonosításhoz a közlő szükségesnek érezhette a főnévvel való újbóli megjelenítését (Virtanen 2013a: 310–1).¹⁰ Az emfatikus funkció pedig szerinte egyfajta érzelmi hangsúlyozást sejtet, mint ezt példázza szerinte a (11) mondat, mely a manysik szent állatának, a medvének a megöléséről szól (uo. 311). (A példák forrása: Virtanen 2013a.)

Továbbá megállapítja még, hogy a Px és az akkuzatívusz rag kombinálódására csak Sg3. személyben egyes és kettős számú birtok esetén van példa, ezek esetében is ugyanaz lehet a rag funkciója, mint a személyrag nélküli főneveknél. Az akkuzatívusz raggal jelölt tárgy alanyi ragozású ígéhez is kapcsolódhat, ha a tárgy kontrasztív topikot fejez ki (2013b: 330). Továbbá Virtanen vizsgálatai szerint a topik szerepű tárgy jellemzően jelölt (vagy Px-szel vagy ACC-szal vagy pedig a kettő kombinációjával). Statisztikája a tárgyas igeragozással együtt szereplő tárgyra vonatkozik, melyből az derül ki, hogy a nominatívuszi főnévi tárgyak csupán a tárgyi előfordulások 2,6 %-át teszik ki, a tárgyraggal jelöltek pedig 27,1%-ot, a Px-szel jelöltek 10,6%-ot, a Px+ACC 11,3%-ot, és az esetek túlnyomó többségében a mondatnak implicit tárgya van (44,8%). (Virtanen 2013b: 320)

Összegezve a fentieket fontosnak tartom kiemelni, hogy Virtanen tanulmányai szerint – és főképpen a statisztikai adatok alapján – a jelölt tárgy a tárgyas igeragozással együtt döntően a tárgy topicalitására utal.

(10) KM

luj-ōtr-äg-mə *wot-öän!*
alvilág-fejedelem-DU-ACC hív-IMP.DU<2SG
'A két alvilági fejedelmet hívd ide!'

(11) KM

öänšax-mə *tät tə* *wöölt-əs-tə*
medve-ACC ott PTCL öl-PST-SG<3SG
'Megölte ott a medvét.'

4.2 Déli manysi

A déli manysi tranzitivitással Honti (1969), Sherwood (1996) és Szilágyi (2014) foglalkozott. Honti szerint az *-m* akkuzatívusz rag funkciója a határozott tárgy jelölése. A határozatlan tárgy mindig jelöletlen, a (főnévi vagy névmási) határozott tárgy lehet jelöletlen vagy jelölt, az állítmányként álló ige pedig többnyire tárgyas ragozású (Honti 1966: 120). Arra a következtetésre jut a

¹⁰ Véleményem szerint ez az okfejtés megindokolja a tárgy explicit megjelenését, de nem feltétlen szolgál magyarázatul a tárgyrag megjelenésére.

tárgyrag használatával kapcsolatban, hogy a „jelöletlen határozott tárgy egyenértékű a jelölt tárggyal” (uo: 115). Megjegyzendő, hogy Honti cikkében nem utal az előfordulások gyakoriságára. Sherwood (1996) Munkácsi 1888–89-es és Kannisto 1903–4-es gyűjtését hasonlította össze, és arra a megállapításra jutott, hogy a csupán másfél évtizednyi különbség ellenére a két anyag között a szintaxis terén jelentős eltérések figyelhetők meg. Ezt a gyors ütemű változást Sherwood a nyelvjárás kihaló jellegével hozza összefüggésbe: a kihalás közelébe jutott veszélyeztetett nyelvekben a nyelvi változások rendkívül felgyorsulhatnak. (Schmidt 1985) A tárgyrag használatát illetően arra a megállapításra jut, hogy a későbbi, Kannisto által gyűjtött anyag az *-m* rag térhódítását mutatja, és feltehetőleg az *-m* általánosabbá válása összefüggésben van a Munkácsi idejében még domináló OV szórend későbbi „gyengülésével”. Kannisto szövegeiben a VO szórend terjedése figyelhető meg.

Szilágyi (2014) vizsgálatai szerint az akkuzatívusz rag használata a manysiban elsősorban szerkezetfüggő: a determinált ragozás többnyire jelölt tárggyal együtt szerepel. A tárgy jelölt lehet tárggyal (119 előfordulás), birtokos személyranggal (58 előfordulás), vagy mindkettővel (54 előfordulás, ezek általában 3. személyűek).¹¹ Ettől eltérő esetek is vannak (15 előfordulásban a tárgyas igeragozás jelöletlen tárggyal szerepel), de a fő tendencia mindenképpen kiolvasható Szilágyi alapos kvantitatív feldolgozásából. A személyes névmások pedig tárgyi szerepben gyakrabban állnak *-m* raggal (59 esetben), mint nélküle (32 esetben).

Szilágyi vizsgálata minden tranzitív szerkezetre kiterjedt. Saját vizsgálataimat a ditranzitív szerkezetekre koncentráltam, s hasonló eredményre jutottam. A tárgyas igeragozás használata (az ACC vagy Px vagy ACC+Px szuffixumokkal) jelölt tárggyal együtt jellemző. Erre két ellenpéldát találtam a ditranzitív példák közt, egyet indirektív, a másikat pedig a szekundatív szerkezetnél.¹² Másik oldalról megközelítve: az akkuzatívusz rag használata együtt jár az ige tárgyas ragozásával. A nominatívuszban álló tárgy (a két ellenpélda kivételével) mindig alanyi igeragozással együtt szerepelt. Birtokos személyranggal jelölt tárgy két esetben volt alanyi ragozású mondatban.

Természetesen, igazán kielégítő választ akkor adhatnék a déli manysi nyelvjárás *-m* tárgyragjának megjelenéséről, ha magyarázatot tudnék adni azokra az esetekre is, amelyek „szabálytalannak” tekinthetők. Az általam vizsgált korpuszban az ilyen esetek csekély száma sem teszi lehetővé, hogy erre vonatkozóan megalapozott következtetést vonhassak le.

¹¹ Ez emlékeztet a magyarban megfigyelhető használatra: *könyvem(-et)*, *könyved(-et)*, *könyvét* stb. A különbség, hogy a déli manysiban a magyarral ellentétben 3. személyű Px esetén is lehetséges a tárgyrag nélküli használat tárgyi pozícióban. Többes számú birtokos esetén nincs adat a Px és ACC együttes előfordulására. (Szilágyi 2014)

¹² Nem számítom közéjük a felszólító mondatban szereplő szerkezeteket, mivel a déli manysi szövegek nem tartalmazznak tárgyas ragozású felszólító módú alakokat, a felszólító módban eltűnhetett az ige a tárgyra utalás funkciója.

5. Összegzés

A fentiek alapján az alábbi konklúziót fogalmazhatjuk meg:

- A keleti és déli manysi nyelvjárásokban a tárgyrag használata a tárgyas igeragozás „velejárója”.
- Tárgyas igealak mellett akkor maradhat el az akkuzatívusz rag, ha a tárgy birtokos személyraggal jelölt.

A tárgyrag és a determinált ragozás erős összekapcsolódása feleslegessé teszi az *-m* rag további funkcióinak keresését. Úgy tűnik, **a ragnak ugyanaz a szerepe, mint az igeragozásnak: a topik szerepű tárgy jelölése.**

A tadvai és keleti nyelvjárási adatokat és megállapításokat összevetve azt látjuk, hogy lényegi eltérés nincs a két nyelvjárás *-m* tárgyrag használatában. Virtanen adatai is azt tükrözik, hogy jellemzően a topik szerepű tárgy kapja az akkuzatívusz ragot (4.1.). Ha elfogadjuk ezt a megállapítást, akkor talán magyarázatot kapunk arra is, hogy miért nem őrződött meg az északi nyelvjárásban ez a rag. Mivel az északi manysi domináns SOV szórendű, az ágens és páciens/téma elkülönítésére a szórend is alkalmas. A tárgy topicalitásának jelölése elsősorban az ige feladata (*indexing*), ugyanennek a funkciónak *-m* raggal való megjelölése „felesleges” lenne. Talán ez a helyzet tette lehetővé a tárgyrag kiveszését, ugyanakkor az is tény, hogy egy redundáns nyelvi elem eltűnése nem feltétlenül következik be, annak kiveszése vagy megőrződése nem mindig indokolható. Hogy miért őrződött meg a rag a többi nyelvjárásban, arra nehéz választ adni. A déli manysi esetében talán az erős szórendi változás okozhatta az *-m* tárgyjelölő funkciójának „felerősödését” a topicalitás-jelölő funkció mellé (Bíró 2015), a keletiben pedig talán a Virtanen által feltételezett specifikáló és emfatikus funkció kialakulása. Ugyanakkor ilyen funkciók kifejezésére az északi manysiban (és természetesen a többi nyelvjárásban is) egyéb eszközök (pl. névmások, partikulák, emfatikus hangsúlyozás) is léteznek (12). A ditranzítív szerkezetekben pedig gyakorlatilag „kétszeresen biztosított” a tárgy topicalitásának jelölése: az indirektív-szekundatív alternáció az igeragozással kiegészülve végzi el ezt a feladatot (l. pl. (13)).

(12) ÉM

Xuriy-sowt'e-m taji-m maj-en!
 varró.zacskó-1SG az-1SG ad-IMP.2SG
 'A varrózacskómat, legalább azt add ide!'
 (Kálmán 1976b: 62)

(13) ÉM

Mañ piy-əm nē-γəl viy-ləm.
 kis fiú-1SG nő-INSTR visz-SG<1SG.
 'Feleséget szerzek a kisebbik fiamnak.'
 (VNGY IV: 324)

Rövidítések

A	ágens	PL	többes szám
ACC	akkuzatívusz	PP	névutó
DU	duális	PST	múlt idő
IMP	felszólító mód	PTCL	partikula
INSTR	instrumentális	R	recipiens
DAT	datívusz	SG	egyes szám
PASS	passzív	T	téma

Hivatkozások

- Aissen, J. 2003. Differential object marking: Iconicity vs. economy. *Natural Language and Linguistic Theory*, 21, 435–483.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin 2013. Syntactic variation in Mansi ditransitive constructions. (konferencia-előadás) *Grammar and Context: New Approaches to the Uralic Languages IV*. Tartu, 2013. június 6–8.
- Bíró Bernadett 2015. Az északi és déli mansi ditranzitív szerkezetek szőrendje. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba (jelen kötet).
- Bosson, G. 1985. *Empirische universalienforschung: Differentielle objektmarkierung in den neuiranischen Sprachen*. Tübingen: Narr.
- Dinislamova Svetlana 2007. *Lavim loŋxanuw*. [A nekünk rendelt út.] Poligrafist. Khanty-Mansiysk.
- Haspelmath, M. 2007. Ditransitive alignment splits and inverse alignment. *Functions of Language*, 14, 79–102.
- Hajdú Péter 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Honti László 1969. A tárgy jelölése a vogul nyelv tavadai nyelvjárásában. *NyK* 71: 113–121.
- Honti László 1998. Die ob-ugrischen Sprachen. In.: *The Uralic Languages: Description, History and Foreign Influences* (Handbuch Der Orientalistik Achte Abteilung Handbook of Uralic Studies Vol 1) szerk. Sinor, Denis. Leiden. 172–196.
- Kálmán Béla 1976a. *Cherstomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla 1976b. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kannisto, Artturi - Liimola, Matti 1951, 1955, 1956, 1958, 1963. *Wogulische Volksdichtung I–VI*. Helsinki.
- Kittilä, Seppo 2011. Formal and Functional Differences between Differential Object Marking and Differential R Marking: Unity or Disunity? *Open Journal of Modern Linguistics* 2011. Vol.1, No.1, 1–8.
- Lavotha Ödön 1953. A tárgy jelölése a mansiban. *NyK* 54: 200–218.

- Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie 2010. Ditransitive constructions: a typological overview. In: Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie (szerk.): *Studies in ditransitive constructions: A comparative handbook*. Mouton de Gruyter, Berlin. 1–65.
- Munkácsi Bernát 1894. *A vogul nyelvjárások szórágóságukban ismertetve*. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény IV*. MTA, Budapest.
- Nikolaeva, Irina 2001. Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* 39(1): 1–49.
- Schmidt, Anette 1985. *Young People's Dyrbal. An example of language death from Australia*. Cambridge.
- Sherwood, Peter 1996. Megjegyzések a tavdai vogul végnapjairól. *CIFU VIII*: 244–248.
- Sipőcz Katalin 2013. Ditranzitív igék a manysiban. *NyK* 109: 123–137.
- Skribnik, Elena 2001. Pragmatic Structuring in Northern Mansi, *CIFU IX/6*: 222–239.
- Szilágyi Norbert 2014. *A tavdai manysi tárgyjelölés morfoszintaktikai alapú vizsgálata digitalizált korpusz alapján*. Szakdolgozat. Szeged.
- Virtanen, Susanna 2011. Ditransitiivien vaihtelua mansin itämurteissa. *Folia Uralica Debrenciensia* 18. Debrecen 2011. 165–176.
- Virtanen, Susanna 2012. Variation in Three-Participant Constructions in Eastern Mansi. *Linguistica Uralica XLVIII/2*. 144–154.
- Virtanen, Susanna 2013a. Contextual function of noun marking in the direct object-marking system of Eastern Mansi. *Grammatika és kontextus: új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III. Uralisztikai Tanulmányok 20*. Budapest 2013. 304–317.
- Virtanen, Susanna 2013b. Informaatiiorakenteen vaikutus suoran objektin merkintään mansin itämurteissa. *SUSA/JSFOu* 94. 293–335.
- Virtanen, Susanna 2014. Expressing transitivity in Eastern Mansi. *FUD* 21: 201–215.
- VNGY: Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
- Wickman, Bo 1955. *The form of the object in the Uralic languages*. Uppsala.

Sipőcz Katalin

SZTE BTK Finnugor Tanszék

sipocz@gmail.com

Lexikai, fonológiai, fonetikai stabilitás (és relevancia) a magyar nyelvjárásokban

Vargha Fruzsina Sára

1. Bevezetés¹

A kutatás új, kvantitatív dialektológiai módszereket alkalmaz magyar nyelvjárási anyagon. Elsődleges céloom annak vizsgálata, hogy a különböző nyelvi szintek (lexikon, hangtan, illetve a különböző elvontsági szinten megragadott hangtani jelenségek) a folyamatos diakrón változás közepette mennyire stabilak, abban az értelemben, hogy mennyire állnak ellen a környező nyelvváltozatok hatásának. Feltételezhetjük, hogy a különböző nyelvi szintek eltérően reagálnak a környező nyelvjárások hatására, azzal összefüggésben, hogy elemeik milyen mértékben állnak egymással kölcsönhatásban, tehát mennyire alkotnak szoros, illetve laza rendszert (az előbbit a hangtan, utóbbit a lexikon példázza). E kérdést leginkább olyan beszélőközösségek esetén lehet módszeresen vizsgálni, amelyek az eredeti nyelvjárási környezetükből kiszakadva egy másik, a korábbiól jellegzetesen eltérő nyelvjárási környezetbe kerültek, ahol rövidebb-hosszabb ideig kontaktus-hatásoknak voltak kitéve.

Kutatásomban A magyar nyelvjárások atlasza (a továbbiakban MNyA.) informatizált korpuszán végeztem dialektometriai elemzéseket, összevetve egymással a különböző (fonetikai, fonológiai, lexikai) nyelvi szintekhez köthető nyelvi hasonlóságot az atlasz kutatópontjainak viszonylatában.

2. Módszer

2.1 Dialektometria

A kvantitatív nyelvföldrajzi kutatások körébe tartozó dialektometriai vizsgálatok célja települések közti nyelvi hasonlósági viszonyok föltárása valamilyen nyelvi korpusz (jellemzően nyelvjárási atlasz) adatai alapján. Több száz térképlap adatait hasonlítjuk így össze páronként, az adatképek hasonlósági értékeit pedig minden egyes kutatópont-pár esetében átlagoljuk, így megtudjuk, hogy egy kutatópont minden más kutatóponttal rendre átlagosan milyen mértékű

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 246–261.

¹ A kutatás a PD 108442 számú OTKA-kutatás keretében készült.

hasonlóságot mutat. Az adatok összevetésének eredményeképpen egy hasonlósági mátrix, s azt grafikusán megjelenítve olyan térkép hozható létre, amely egy színskála mentén megmutatja, hogy egy kiválasztott kutatópont mely kutatópontokkal mutat nagyobb, melyekkel kisebb hasonlóságot.

A módszer eredeti formájának kidolgozója Hans Goebel, salzburgi romanista, aki az adatok előzetes, manuális csoportosításával létrehozott munkatérképek alapján elemzett nyelvjárásközi hasonlósági viszonyokat, elsőként a francia dialektusok területi összefüggéseinek feltárására (a módszerről lásd bővebben Goebel 2006).

A groningeni egyetem kutatói, elsősorban John Nerbonne és Wilbert Heeringa, Levenshtein algoritmusát használva vetnek össze nyelvjárási adatokat, így nem szubjektív döntések, csoportosítások, hanem egy matematikai eljárás segítségével hozva létre a kutatópontok közti nyelvi hasonlóság mértékét megmutató mátrixot (Nerbonne et al 1996; Heeringa & Nerbonne 2001, 2013). Az alább bemutatott térképes dialektometriai kimutatások is a groningenit alapul vevő módszerrel, vagyis Levenshtein algoritmusának használatával készültek. Az algoritmus két, fonetikusán lejegyzett és betűláncnak felfogott adat egymáshoz képesti távolságát méri, figyelembe véve, hogyan lehet legkönnyebben (legkevesebb lépéssel, legkisebb transzformációs „költséggel”) „átforgatni” az egyik betűláncot a másikba (azaz a köztük lévő különbözőség mértékét fejezi ki számszerűsített formában). Ezzel a módszerrel – térképlaponként haladva – páronként összevetjük egymással egy nyelvátlasz kutatópontjainak adatait, mindig megállapítva a két adat közötti hasonlóság (illetve különbség) mértékét, akár több száz kutatópont és térképlap esetében.

Az összevetések számszerűsített végeredménye (a fentebb említett, az adatok csoportosításán alapuló eljáráshoz hasonlóan) egy hasonlósági mátrix, amely megmutatja, átlagosan milyen arányban mutatnak egyezést egymással az egyes kutatópontok adatai. Így bármelyik kutatópontról megállapíthatjuk, hogy adatai átlagosan mely kutatópontok adataival mutat nagyobb, és melyekkel kisebb hasonlóságot. (Saját magával – értelemszerűen – minden kutatópont 100%-os hasonlóságot mutat.)

Fontos leszögezünk, hogy a nyelvi hasonlóság nem jelent feltétlenül „nyelvjárás-rokonságot”. Elképzelhető, hogy olyan kutatópontok közt is nagyobb egyezés mutatható ki az atlaszadatok alapján, amelyek nem állnak egymással településtörténeti kapcsolatban. Jó eszköz lehet azonban a dialektometria a rokonság gyanújának megerősítésére, az ilyen jellegű kapcsolatok földrajzi pontosítására. A jelen tanulmányban szereplő, földrajzilag távolabbi nyelvjárásokkal hasonlóságot mutató települések esetében nemcsak a dialektometriai térképek, hanem korábbi nyelvöldrajzi, névtani, néprajzi kutatások is fölvetethetik a nyelvjárások közti rokonságot.

A Levenshtein-algoritmus használatán alapuló dialektometria elsősorban fonetikai különbségek kimutatására használatos. Azt mutatja meg tehát, milyen mértékben hasonlítanak (térnek el egymástól) az egyes nyelvjárások fonetikailag. A MNyA. **árpa** térképlapján például eltérést találunk az egyes nyelv-

járások között a magánhangzók minőségét illetően, pl. *árpa*, *árpo*, *ārpá*, *áórpá*. Akkor azonban, ha az adatainkból automatikusan információt vonunk el, létrehozhatjuk az adatok reprezentációjának olyan szintjeit, ahol már nem érvényesülnek a fonetikai különbségek. Ha szélsőségesen leegyszerűsítjük a lejegyzést, tehát megfosztjuk a legtöbb fonetikai információtól, csak a legelemibb különbségeket tartva meg, akkor a hangtanilag kisebb eltéréseket mutató adataink egybeesnek, a nagyobb (jellemzően lexikai) különbségek viszont megmaradnak. Az *árpa* különböző hangtani változatai a lejegyzés egyszerűsítésével azonossá vagy közel azonossá válnak, s így a hasonlóságuk mértéke a 100%-hoz közelít, a 'denevér' jelentésű szavak, pl. *szárnyasegér*, *bőrmadar* viszont radikális egyszerűsítés után is jelentős mértékben különbözni fognak (hasonlóságuk 0% közeli marad). A fentiek értelmében a lejegyzést manipulálva, az adatok előzetes (manuális) csoportosítása nélkül végezhetünk lexikai jellegű dialektometriai összevetéseket a Levenshtein-algoritmus használatával (Montemagni 2008, Vargha 2014). A lejegyzés egyszerűsítésének a jelen kutatásban alkalmazott formáiról lásd a 2.3. részt.

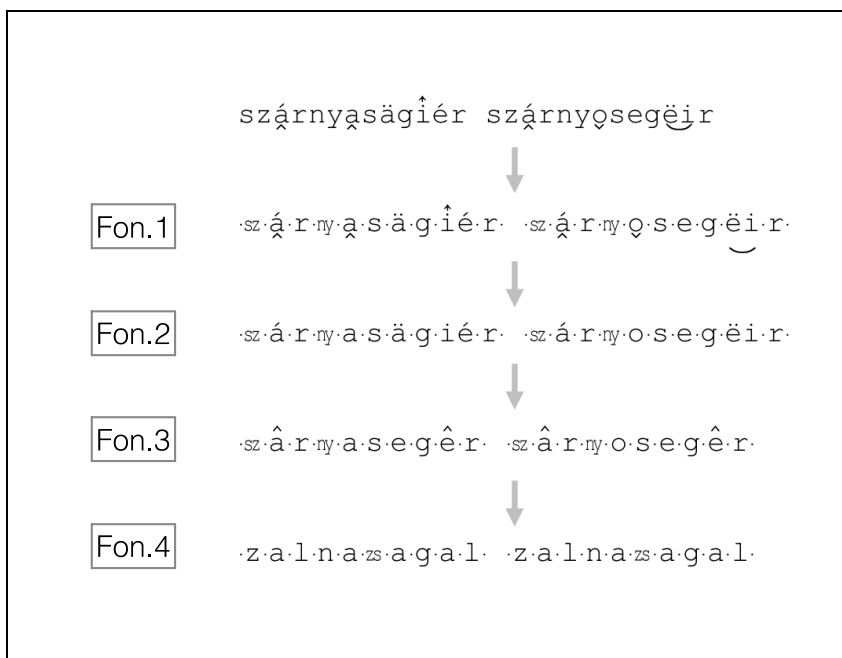
2.2 Korpusz

A dialektometriai elemzéseket a MNyA. informatizált térképlapjainak adatbázisán végeztem. Azok a térképlapok kerülhettek bele a korpuszba, amelyeket az atlasz valamennyi (N = 395) kutatópontján fölgyűjtöttek, és a teljes nyelvterületen vizsgálható jelenségeket mutatnak be (tehát elenyésző adathiányt és kevés bizonytalan hitelességű adatot tartalmaznak). A dialektometriai kutatásokban 100 térképlapnyi adatmennyiséget szokás minimumnak tekinteni az esetlegességek hatásának minimalizálása érdekében, hogy néhány (pl. lejegyzési) anomália ne befolyásolhassa érdemben az eredményeket, és hogy elemzéseink alapján valóban releváns összefüggéseket tárjunk föl (vö. Heeringa 2004). Jelen kutatásban ennél jóval több, az atlasz összesen 1162 térképlapja közül 645 felel meg a fenti kritériumoknak. Az elemzések ennek megfelelően megbízhatónak tekinthetők a magyar nyelvjárások közti nyelvi hasonlósági viszonyokat illetően az atlasz kutatópont-hálózatának viszonylatában.

2.3 Különböző hasonlósági mátrixok

Kutatásomban magyar egyezményes hangjelöléssel lejegyzett, informatizált nyelvjárási adatokkal dolgozom. Az informatizálás egyik előnye, hogy az adataink a legapróbb részletekig elemezhetők, akár automatikusan egyszerűsíthetők (a magyar számítógépes dialektológia alapvetéséről bővebben lásd Vékás 2007). A lejegyzésben rejlő információgazdagság hatásának vizsgálatához, valamint a fonetikai, fonológiai és lexikai szinten megmutatkozó nyelvi hasonlósági viszonyok összevetéséhez az eredeti lejegyzésen túl automatizált eljárással létrehoztam további három, az eredetnél információszegényebb lejegyzési formát. A lejegyzés különböző formái közti különbségeket az 1. ábra

szemlélteti, ahol a felső sorban két, a számítógépes nyelvjárási rendszerben rögzített atlaszadat szerepel.



1. ábra: Példa a lejegyzés információgazdagságára különböző elemzési szinteken

A Fon.1 szint az első elemzési szint, ebben az esetben nem változik a lejegyzésben rejlő információ mennyisége, a kidolgozott algoritmus csupán összevonja az azonos funkciójú, csak grafikusán különböző mellékjeleket, továbbá egyeleművé teszi a szerkeszthető változatban többemű mássalhangzókat (pl. *sz*, *cs*, *dzs*), így biztosítva, hogy az elemzés során valóban hangokat vessünk össze egymással, és ne grafikus elemeket.

A Fon.2 szinten automatikusan eltávolítjuk a mellékjeleket, de meg-hagyjuk a diftongusokat és valamennyi különböző alapjelet. Míg a Fon.1 a finom fonetikai szint, a Fon.2 durvább, de még mindig jellegzetesen foneti-kainak minősülő szint.

A Fon.3 lejegyzési szint a „fonológiai” szint. Céлом az egyszerűsítéssel az, hogy egy lehetséges fonológiai jellegű lejegyzést jól közelítő formát hozzak létre, amelyből hiányoznak a részletes fonetikai információk. Az adatok automatikus egyszerűsítése fonológiai jellegű lejegyzéssé több okból sem lehet tökéletes. Az egyszerűsítő algoritmus egyaránt *é*-vé alakítja az egymással néhány észak-keleti kutatóponton oppozícióban lévő, a köznyelvi *é* helyén álló középső nyelvállású palatális illabiális diftongusokat, pl. *széi* ’légáramlat’ : *széi* ’szegély’ (az észak-keleti nyelvjárások különböző *é* fonémáiról lásd bővebben

N. Fodor 2012). Ugyanez történik valamennyi o^u és u_o , valamint $öü$ és $üö$ diftongussal is, azok területi elhelyezkedésétől függetlenül. A félhosszú hangok nem feleltethetők meg egyértelműen sem rövid, sem hosszú hangoknak, ezért félhosszúak maradnak, hiszen bármilyen irányú besorolásuk önkényes volna. Megemlítendő továbbá, hogy a polifonémikus, hosszú magánhangzóként megjelenő hangokra az automatikus módszer nincs tekintettel. Így például az *āra* és az *ára*, illetve a *měj* 'mell' és a *měj* 'mély' egybeesik. Ez azonban feltehetőleg egyáltalán nem, vagy csak igen kivételes esetekben járhat olyan eredménnyel, hogy az elemzés során valóban azonosnak vennénk különböző fonémákat, hiszen egyszerre csak egy térkép adatait, tehát egy nyelvi jelenség különböző változatait vetjük egymással össze.

Egyebekben a nyelvjárási hangok fonémaszerű elemeknek való megfeleltetése a Magyar dialektológiában leírtaknak megfelelően történik (Fodor 2001: 327–334): a palóc nyelvjárásokban az illabiális *á* és a labiális hosszú *ā* fonémaértéke nem különbözik más nyelvjárások *a* és *á* hangjaitól; a nyílt *ā* nem különbözik az *e* hangtól, a zárt *ē* viszont igen; a diftongusokat hosszú monofonogusoknak feleltetjük meg. Összességében elmondható, hogy a kidolgozott algoritmus eredménye jól közelíti a magyar dialektológiában hagyományosnak tekinthető fonológiai lejegyzést, ugyanis a hiányosságok alacsony száma kvantitatív keretben elfogadható.

Az itt alkalmazott egyszerűsítési módszer nem jelent konkrét kötődést egyetlen fonológiai irányzathoz sem, annyiban nevezhető általában véve fonológiai jellegűnek, amennyiben a legtöbb fonológiai megközelítés sajátja, hogy minél több fonetikai részletet redundánsnak, irrelevánsnak tekint, amelyektől elvonatkoztat.

A Fon.4 szintű egyszerűsítés során valamennyi magánhangzót azonosnak vesszük, továbbá a hasonló mássalhangzókat is egybevonjuk (pl. zöngés-zöngétlen különbség megszüntetése; *l* és *r* azonos lesz), így tulajdonképpen drasztikusan csökkentjük a kiejtésben mutatózó különbségek súlyát, és relatíve fölerősítjük a lexikai azonosságok és eltérések hatását az elemzésben.

A hangminőségekre vonatkozó információkat különböző mértékben tartalmazó négy szint mindegyikén külön elvégezve az elemzést négy hasonlósági mátrixot kapunk. Egy kutatópont különböző fonetikai finomságú lejegyzések alapján kiszámított nyelvi hasonlósági viszonyainak összevetése megmutatja, hogy azok a nyelvi szintek – fonetikai (Fon.1, Fon.2), fonológiai (Fon.3), lexikai (Fon.4) –, amelyeket a különböző lejegyzési szintekhez társítottunk, mennyire alkalmasak az adott kutatópont nyelvi kapcsolatrendszerének feltárására.

3. Eredmények

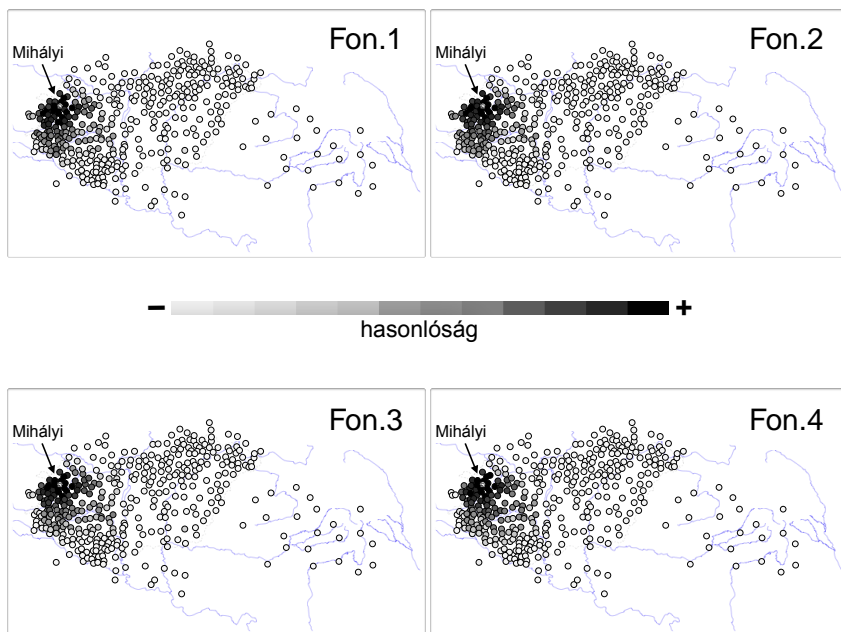
Elsőként a három módosított lejegyzés alapján készült hasonlósági mátrixot (Fon.2, Fon.3, Fon.4) vettem össze az eredeti, valamennyi fonetikai részletet tartalmazó lejegyzés alapján készült mátrixszal (Fon.1). A korreláció az atlasz egészére vonatkoztatva az 1. táblázat szerint alakul. Általánosságban azt

állapíthatjuk meg, hogy a nyelvi hasonlósági viszonyokra nem feltétlenül van hatással, milyen adatokon végezzük az elemzést: a leginkább csak a fonológiai (Fon.3), illetve lexikai (Fon.4) különbségekre érzékeny változatok alapján létrehozott mátrixok is erősen korrelálnak az eredeti, mellékjeleket is tartalmazó lejegyzésből készült nyelvi hasonlósági mátrixszal (Fon.1).

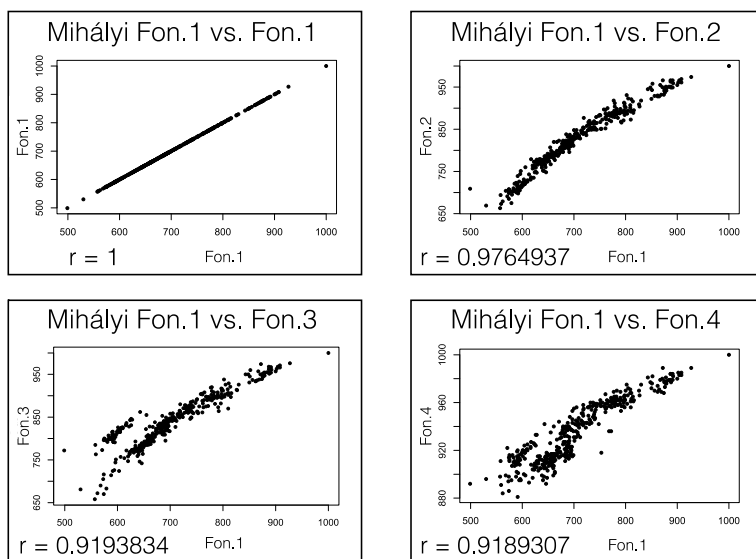
	Fon.1
Fon.2	0.874
Fon.3	0.82
Fon.4	0.79

1. táblázat: *Korreláció az eredeti mellékjeles lejegyzésből létrehozott mátrix és a lejegyzés módosított változataiból készített mátrixok között (Mantel-teszt)*

A fenti általános összefüggés megállapításán túl külön is megvizsgáljuk néhány, településtörténeti szempontból két különböző csoportba sorolható kutatópont esetében, hogyan változnak a nyelvi hasonlósági viszonyaik különböző mátrixok használata esetében. A 2. ábrán Mihályi dialektometriai térképei láthatók. A térképen sötétebb árnyalatok jelzik a kiválasztott kutatóponton nagyobb nyelvi hasonlóságot mutató településeket, a kisebb mértékű nyelvi hasonlóságot pedig világosabb árnyalatok jelölik. Mihályi azért kiválóan alkalmas a kérdés vizsgálatára, mert e kutatópont térsége a népmozgásokat tekintve az utóbbi évezredben stabilnak mondható, feltehetően ezzel is összefüggésben a vele szomszédos települések dialektusa igen hasonló. Nyelvi kontinuumban fekszik, viszonylag távol nyelvjárási törésvonalaktól. A négy térkép szinte azonos, ezt a 3. ábrán látható pontdiagramok és a korrelációs értékek is igazolják.



2. ábra: Mihályi különböző hasonlósági mátrixokból (Fon.1, Fon.2, Fon.3, Fon.4) készített dialektometriai térképei. A kijelölt kutatópont helyét szürke négyzet jelöli.

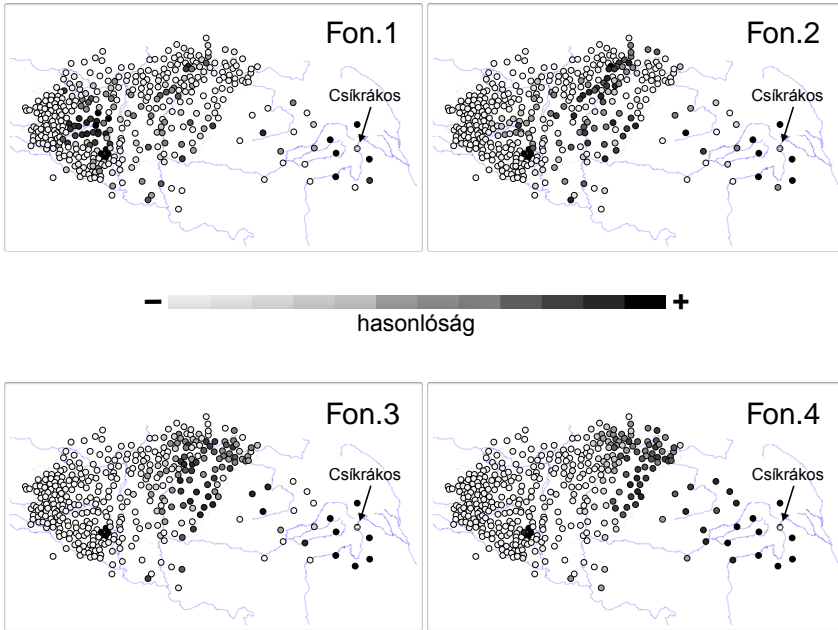


3. ábra: Korreláció az eredeti lejegyzés és az egyszerűsített változatok alapján mért nyelvi hasonlósági értékek között Mihályi esetében (Pearson-korreláció)

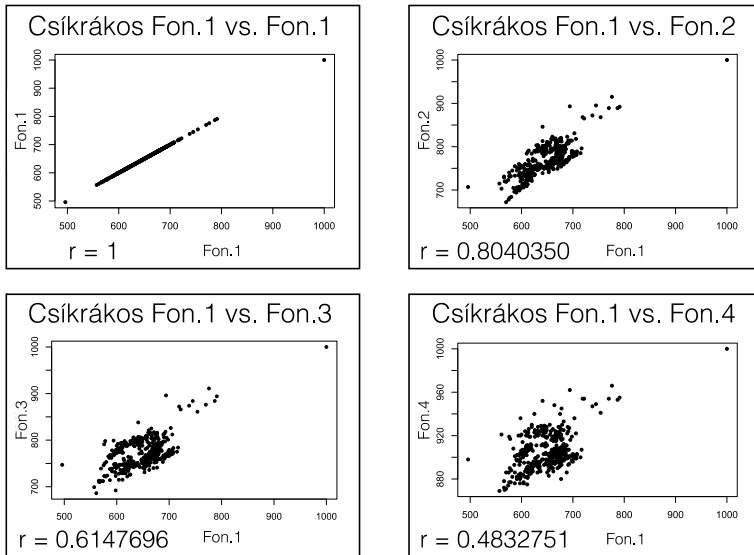
A mátrixok közti korreláció, ha kizárólag Mihályi nyelvi hasonlósági viszonyait tekintjük, sokkal erősebb, mint az összes kutatópontot figyelembe vevő elemzés szerint. Az eredeti, finoman mellékjelezett lejegyzésből készített mátrix értékei 0.9 fölötti, tehát a tökéletes azonossághoz igen közeli mértékben korrelálnak a „fonológiai” (Fon.3) és a „lexikai” (Fon.4) jellegű mátrixban kapott számokkal. (Ha a mátrixokat csak egy kutatópont vonatkozásában vetjük össze, az technikailag az egyik mátrix egyik oszlopának egy másik mátrix azonos oszlopával való összevetését jelenti.)

Az általános képtől igen eltérő eredményeket kaphatunk azonban, ha eredeti nyelvi környezetüktől évszázadokkal ezelőtt elszakadt települések, például nyelv(járás)szigetek vagy a Dunántúl különböző részeiről a mai Székelyföldre áttelepült közösségek (lásd Benkő 1967) eltérő mátrixok használata esetén kimutatható nyelvi hasonlósági viszonyai közt végzünk összevetéseket.

Csikrákos nyelvi hasonlósági viszonyait különböző mátrixokon alapuló térképeken szemlélve (4. ábra) azt láthatjuk, hogy már a mellékjelek törlése szemmel látható hatással van a nyelvi hasonlósági viszonyok alakulására. A lejegyzés további egyszerűsítésével pedig a korábban nagyobb hasonlóságot mutató, sötétebb árnyalatokkal előtűnő Balaton környéki kutatópontok egészen kivilágosodnak, a térben közelebbi kutatópontok mutatnak egyre nagyobb hasonlóságot a kijelölt településsel. (A továbbra is feketével jelzett dél-dunántúli pontok valójában „térben közeli” településeket jelölnek, hiszen a gyűjtés előtt mintegy tíz évvel áttelepített bukovinai székelyek válaszait tartalmazzák, akiknek a nyelvhasználatában az új környezet hatását az atlasz – kutatás-módszertani alapelvei és gyakorlata miatt is – nem mutatta ki.)



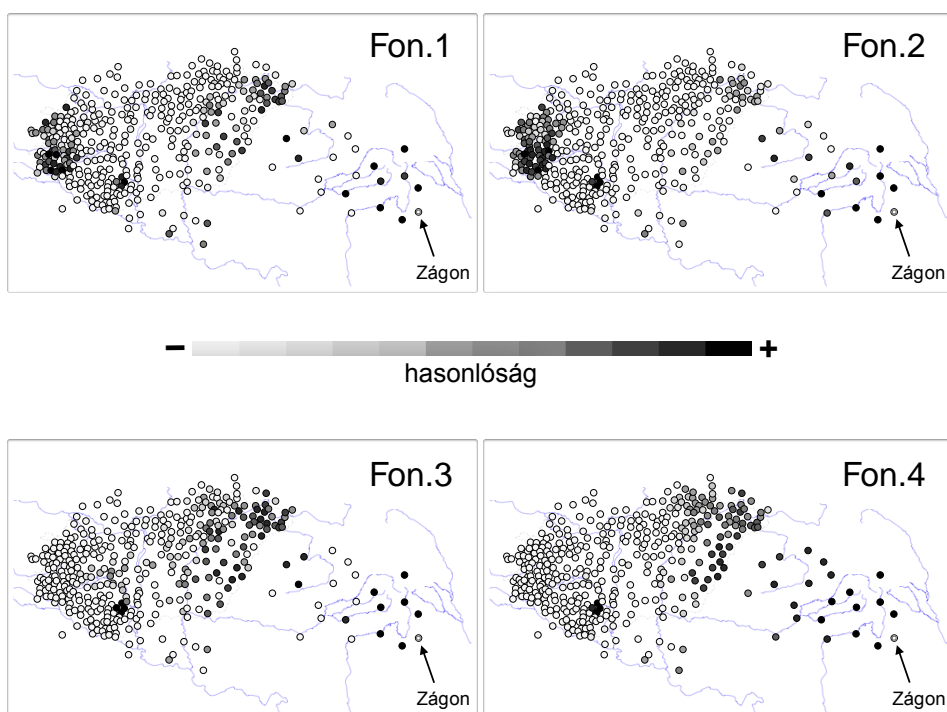
4. ábra: Csíkrákos különböző hasonlósági mátrixokból (Fon.1, Fon.2, Fon.3, Fon.4) készített dialektometriai térképei.
A kijelölt kutatópont helyét szürke négyzet jelöli.



5. ábra: Korreláció az eredeti lejegyzés és az egyszerűsített változatok alapján mért nyelvi hasonlósági értékek között Csíkrákos esetében (Pearson-korreláció)

Csíkrákos esetében a korrelációs elemzés szerint (5. ábra) már a mellékjelek nélküli adatokból készített mátrix (Fon.2) is jelentősen eltér az eredetitől (Fon.1), a „fonológiai” (Fon.3) és a „lexikai” (Fon.4) jellegű elemzés még ennél is kisebb, közepes korrelációt mutat az elsővel.

Hasonló megállapításokat tehetünk egy másik keleti székely település, Zágon dialektometriai térképeiről (6. ábra), annyi különbséggel, hogy a mellékjelektől való eltekintés mintha inkább fölerősítené a nyugat-dunántúli, zalai nyelvjárásokkal való hasonlóság mértékét, miközben még jelentősebb a kontraszt a Fon.1 mátrix és a Fon.3, illetve a Fon.4 mátrix alapján készült térképek között. Ezzel összhangban az utolsó két mátrix gyengén korrelál az elsővel, ami arra enged következtetni, hogy egészen átrendeződnek a nyelvi hasonlósági viszonyok az elemzés háttérében álló adatok jellegétől függően (a mátrixok közti korreláció mértékéről Zágon és három további kutatópont esetében lásd a 2. táblázatot).

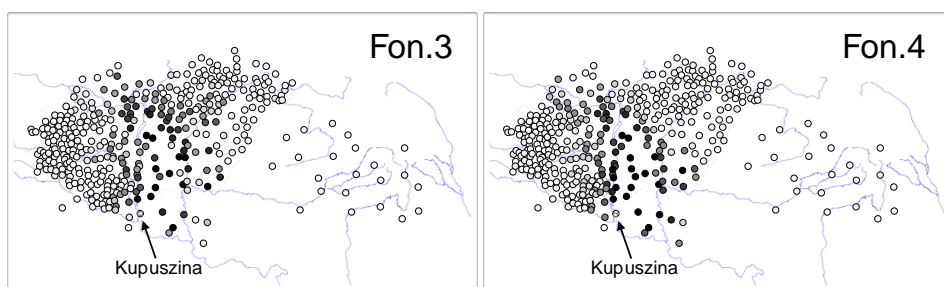
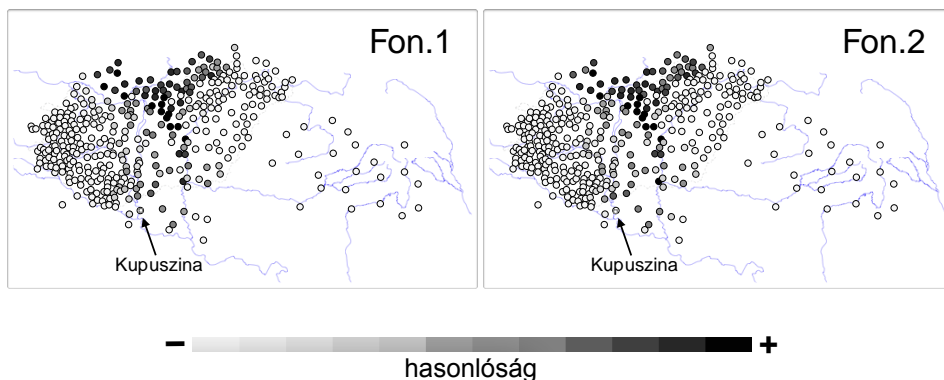


6. ábra: Zágon különböző hasonlósági mátrixokból (Fon.1, Fon.2, Fon.3, Fon.4) készített dialektometriai térképei.
A kijelölt kutatópont helyét szürke négyzet jelöli

	Fon.1			
	Zágon	Kupuszina	Kórógy	Szuhogy
Fon.2	0.756	0.912	0.886	0.906
Fon.3	0.355	0.807	0.748	0.864
Fon.4	0.314	0.651	0.73	0.747

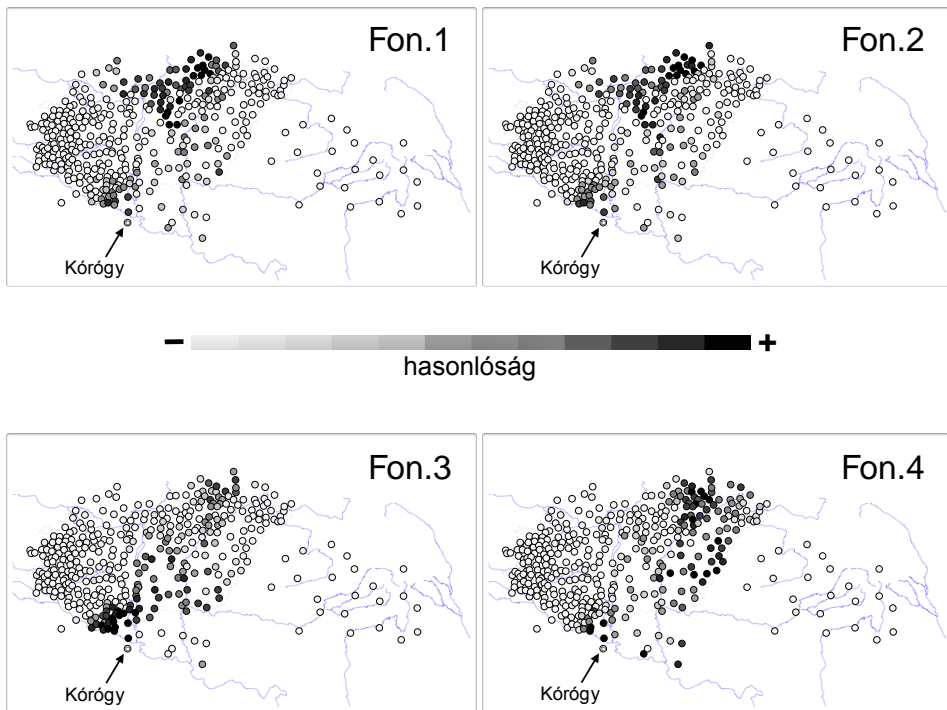
2. táblázat: *Korreláció az eredeti mellékjeles lejegyzésből létrehozott mátrix (Fon.1) és a lejegyzés módosított változataiból készített mátrixok között (Fon.2, Fon.3, Fon.4) Zágon, Kupuszina, Kórógy és Suhogy esetében (Pearson-korreláció)*

Érdeemes itt kisebb kitérőt tennünk a zalai nyelvjárások és Zágon fonológiai rendszerét illetően. A zalai nyelvjárások jellegzetessége, hogy nem ismerik a felső nyelvállású hosszú magánhangzókat. Szórványosan előfordulnak ugyan Zalában ilyen magánhangzók a MNyA. fonetikus lejegyzett adataiban, azonban korántsem minden településen, és gyakran nem egyértelmű helyzetben: *j* előtt, ahol komoly gyakorlati és elméleti kihívást jelent megállapítani, hogy az adatközlő pl. *híj*-t vagy *híjj*-t mond, illetve szó végén (pl. *luttalpú*), ahol szintén nem mindig könnyű első hallásra megítélni a magánhangzó időtartamát. Zágonban azonban már 22 példát találunk az atlaszadatokban (pl. *vila*, *nagyúj*, *pacsírta*, *dínyye*, *írjon* : *irtás*). Valószínű tehát, hogy a finoman mellékjelezett adatok alapján több zalai kutatóponttal nagyobb hasonlóságot mutató Zágonban a hosszúság fonológiai értékű a felső nyelvállású magánhangzóknál, ellentétben a zalai kutatópontokkal, ahol a szóban forgó magánhangzók többnyire egyáltalán nem jelentkeznek, vagy ahol mégis, ott bizonytalan a hitelességük. A fonetikailag érzékeny dialektometriai összevetéssel olyan hasonlóságot lehet tehát megragadni, amely a fonológiai rendszerek összevetéséből nem következne.



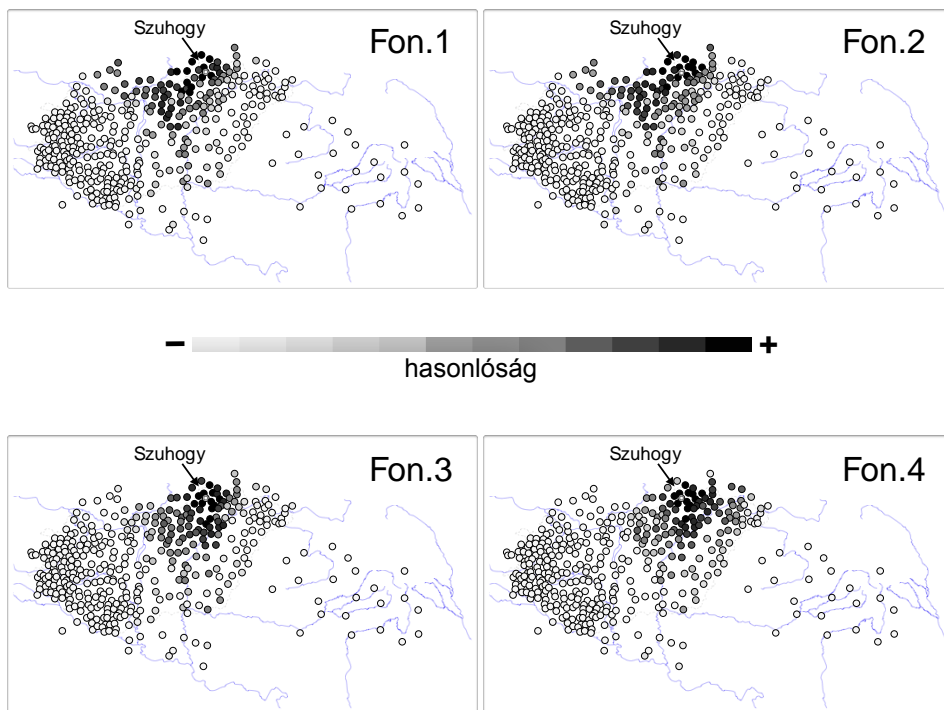
7. ábra: Kupuszina különböző hasonlósági mátrixokból (Fon.1, Fon.2, Fon.3, Fon.4) készített dialektometriai térképei.
A kijelölt kutatópont helyét szürke négyzet jelöli

A „fonológiai” jellegű dialektometriai elemzés más települések esetében sem alkalmas térben és időben távoli nyelvi kapcsolatok megmutatására. Lássunk erre két példát olyan településekről, amelyeken a korábbi kutatás már kimutatta azok nyelvének szoros kapcsolatát valamely távoli nyelvjárással. A korábbi, klasszikus dialektológiai elemzések alapján Nagyhinnel rokonítható kupuszina nyelvjárás (Benkő 1961) nyelvi hasonlósági viszonyai jelentősen megváltoznak, ha elemzésünkben eltekintünk a fonetikai részletektől (ld. a 7. ábrát). A Szuhoggyal fonetikailag nagyobb mértékű egyezést mutató Kórógy (vö. N. Fodor 2011) nyelvi hasonlósági viszonyai szintén megváltoznak, ha „fonológiai” vagy „lexikai” jellegű összevetést végzünk (ld. a 8. ábrát).



8. ábra: Kórógy különböző hasonlósági mátrixokból (Fon.1, Fon.2, Fon.3, Fon.4) készített dialektometriai térképei.
A kijelölt kutatópont helyét szürke négyzet jelöli

A Kórógyhoz nyelvileg leginkább hasonló Szuhogy valamennyi térképen (8. ábra) olyan kutatópontokkal mutat leginkább nyelvi hasonlóságot, amelyek hozzá földrajzilag közel esnek. Vegyük észre azonban, hogy bár Szuhogy dialektometriai térképeit összevetve nincs olyan jelentős különbség a nagyobb hasonlóságot mutató kutatópontok térbeli elhelyezkedését illetően, mint Kórógy esetében, mégis jól látható, hogy a „fonológiai” és a „lexikai” jellegzetességeket főlerősítő elemzéseknél a nyelvi hasonlóság itt is a földrajzi közelség mentén alakul, a különböző mátrixok közti korreláció (2. táblázat) nem olyan erős, mint Mihályinál. A két település hasonlósági viszonyainak bizonyos fokú eltérésére az is magyarázatot adhat, hogy a Palócföld inkább egységes fonetikailag, mint lexikailag, így Szuhogy a fonetikai részletekre legkevésbé érzékeny „lexikai” mátrix alapján inkább mutathat egyezést a földrajzilag közeli, nem palóc nyelvjárási kutatópontokkal is. A palóc nyelvjárás határainak meghatározásában az illabiális *á* és a labiális, hosszú *ā* megléte az alapvető szempont a dialektológiában (Sándor 2007), ez a hangtani sajátosság csak a Fon.1 és a Fon.2 mátrix háttérben lévő lejegyzésben van meg.



9. ábra: Szuhogy különböző hasonlósági mátrixokból (Fon.1, Fon.2, Fon.3, Fon.4) készített dialektometriai térképei.
A kijelölt kutatópont helyét szürke négyzet jelöli

4. Következtetések

A hangtani részletek figyelmen kívül hagyása, vagyis a lexikai jellegű különbségek súlyának növekedése az elemzésben a legtöbb esetben nem okoz alapvető változást a kutatópontok nyelvi hasonlósági viszonyaiban. Erre utal, hogy a Fon.1 mátrix még a Fon.4 mátrixszal is viszonylag erős pozitív korrelációt mutat (ld. 1. táblázat), és erre utalnak az olyan, más nyelvjárási hatásoknak kevésbé kitett kutatópontok dialektometriai térképei is, mint például Mihályi (2. ábra) vagy Szuhogy (9. ábra).

Az eredeti nyelvjárási környezetükből elvándorolt beszélőközösségek esetén azonban csak a fonetikailag érzékeny elemzés alkalmas az akár több évszázados nyelvjárási kapcsolatok megjelenítésére. Ezt mutatja a székelyföldi települések, Csíkrákos (4. ábra) és Zágon (6. ábra) példája, de a délvidéki nyelvjárásszigetek is, Kupuszina (7. ábra) és Kórógy (8. ábra).

Az új nyelvjárási környezetbe került települések esetében tehát igen eltérőek lehetnek a dialektometriai térképek, ha a fonetika részletekre tekintettel lévő, illetve ha azokat figyelmen kívül hagyó („fonológiai” jellegű) vagy szélsőségesen egyszerűsítő („lexikai” jellegű) elemzést végzünk. Lehetséges magyarázat az eredmények alakulására, hogy a környező települések szókész-

letének elemei könnyen beépülhetnek, a hangtani hatásokkal szemben viszont időben ellenállóbbak a nyelvjárások. Ez azzal függhet össze, hogy a hangtani jellegzetességek rendszerszerűbbek, ezért nehezebben változnak, hiszen a hangtani rendszer elemei között erős kölcsönhatást feltételezhetünk, így egy elem változása az egész rendszer átrendeződését tenné szükségessé. Az itt elmondottakat megerősítik más nyelveken végzett dialektometriai elemzések is, ahol szintén kimutattak különbségeket a lexikai és a fonetikai jelenségeken alapuló dialektometriai elemzések között (vö. Pickl et al. 2014), illetve az egyes nyelvi szintek (hangtani, morfológiai, lexikai szint) változékonysága tekintetében (Heeringa & Hinskens 2011).

A kvantitatív elemzés alapján valószínűsíthető, hogy a hangtani jelenségek közül a fonetikaiak (például a középső nyelvállású hosszú magánhangzók diftongálása vagy az egyes magánhangzók pontos minősége), és nem a fonológiai jellegűek bizonyulnak időtállóbbnak, tehát a rendszerszerűség szempontjából relevánsnak. Fölmerül, fontos-e, hogy a fonológia számot tudjon adni azokról a jelenségekről, amelyek egy nyelvváltozat szempontjából lényegesnek minősülnek, vagy ezek a releváns kérdések elsősorban a fonetika, esetleg a fonetikai alapú fonológia (pl. az artikulációs fonológia, ld. Browman & Goldstein 1992) territóriumában maradnak.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1961. Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv.* 401–413.
- Benkő Loránd 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei.* 24, 29–48.
- Browman, Catherine & Louis Goldstein 1992. Articulatory Phonology: An Overview. *Phonetica* 49, 155–180.
- N. Fodor János 2011. A kórógyi nyelvjárás nyelvföldrajzi tanulságai. In: Szoták Szilvia (szerk.), *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében.* Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely. 62–73.
- N. Fodor János 2012. A magyar magánhangzórendszer érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai.: Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjáról. In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 2.* PPKE BTK, Piliscsaba. 136–153.
- Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Goebel, Hans 2006. Recent advances in Salzburg dialectometry. *Literary and Linguistic Computing* 21(4). 411–435.
- Heeringa, Wilbert 2004. Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance. Groningen: Groningen Dissertations in Linguistics.

- Heeringa, Wilbert & Frans Hinskens 2011. The Measurement of Dutch Dialect Change: Lexicon versus Morphology versus Sound Components. *Taal en Tongval* 63(1). 79–98.
- Heeringa, Wilbert & John Nerbonne 2013. Dialectometry. In: Frans Hinskens & Johan Taeldeman (szerk.), *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation, Volume III: Dutch*. (Handbook of Linguistics and Communication Science (HSK) 30/3). 624–646. Berlin & New: York Walter de Gruyter.
- Montemagni, Simonetta 2008. The space of Tuscan dialectal variation. A correlation study. *International Journal of Humanities and Arts Computing* 2(1-2). 135–152.
- Nerbonne, John, Wilbert Heeringa, Eric van den Hout, Peter van de Kooi, Simone Otten & Willem van de Vis 1996. Phonetic Distance between Dutch Dialects. In: Gert Durieux, Walter Daelemans & Steven Gillis (szerk.), *CLIN VI: Papers from the Sixth CLIN Meeting*. 185–202. Antwerp: Centre for Dutch Language and Speech (UIA).
- Nerbonne, John & Wilbert Heeringa 2001. Computational comparison and classification of dialects. *Dialectologia et Geolinguistica* 9. 69–83.
- Pickl, Simon, Aaron Spettl, Simon Pröll, Stephan Elspaß, Werner König & Volker Schmidt 2014. Linguistic distances in dialectometric intensity estimation. *Journal of Linguistic Geography* 2(1). 25–40.
- Sándor Anna 2007. Kísérlet a palóc nyelvjárások nyugati határainak pontosítására. In: Zelliger Erzsébet (szerk.), *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. MNYTK. 228. Budapest. 45–54.
- Vargha, Fruzsina S. 2014. *The impact of phonetic narrowness on the dialectometry of Hungarian*. Előadás a Methods in Dialectology XV. konferencián, Groningenben, 2014. augusztus 12.
http://frufu.web.elte.hu/eloadasok/vargha_fru_groningen_2014.pdf
- Vékás Domokos 2007. Számítógépes dialektológia In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.), *V. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 289–293.

Vargha Fruzsina Sára

ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék

vargha.fruzsina@btk.elte.hu